

**Кам'янець-Подільський національний університет
Центр досліджень історії Поділля**

І.В.Рибак.

**Індивідуальне селянське господарство
Поділля у добу непу.**

Кам'янець-Подільський
2008

Зміст

Вступ

Розділ I. Індивідуальне селянське господарство Поділля: виникнення та занепад.

- 1.1. Селянське господарство напередодні і під час аграрної революції.
- 1.2. Становлення селянського господарства у добу класичного непу (1923-1927 рр.).
- 1.3. Розорення селянських господарств у період згортання непу (1928-1929).

Розділ II. Селянське індивідуальне господарство: складові і бюджет.

- 2.1. Селянське населення та його праця.
- 2.2. Селянське землекористування.
- 2.3. Робоча худоба.
- 2.4. Сільськогосподарський реманент та машини.
- 2.5. Бюджет селянського господарства.

Розділ III. Сільськогосподарське виробництво у селянському господарстві.

- 3.1. Землеробство та виробництво продукції рільництва.
- 3.2. Продуктивне тваринництво.
- 3.3. Допоміжні галузі селянського господарства.

Висновки.

Додаток.

Примітки.

Вступ

З проголошенням Україною незалежності відкрилася нова сторінка національного розвитку. Становлення суверенної, демократичної Української держави відбувається на фоні складних і досить суперечливих явищ соціально-економічного і громадсько-політичного життя суспільства. Глибокі трансформаційні зміни, які мають місце в сучасній Україні, пов'язані із ринковими перетвореннями народного господарства, вимагають науково – обґрунтованої розробки та реалізації нових концепцій і моделей розвитку. За цих умов особливого значення набуває глибоке осмислення і творче використання набутого вітчизняного історичного досвіду, теорії і практики вирішення цілого комплексу складних проблем життя селянства та забезпечення ефективного функціонування аграрного сектору національної економіки. У зв'язку з цим, особливий інтерес становлять специфічні особливості перебігу аграрних перетворень, які відбувалися в українському селі в добу нової економічної політики, які мають чимало подібного у сьогоденні села.

Варто зазначити, що внесок селян у створення і примноження національного багатства є неоціненним. Українське селянство завжди виступало оберегом національної культури, традицій, звичаїв і методів господарювання на землі. Виходячи з цього, всебічне вивчення історії селянства є одним із найважливіших завдань сучасної української історичної науки. Необхідність поглибленого вивчення різних аспектів функціонування індивідуального селянського господарства у 20-ті рр. ХХ ст., коли були ефективно задіяні ринкові механізми, має для сьогодення надзвичайно важливе значення. Воно дозволить, спираючись на досвід непу, не повторити тих помилок у розбудові ринкових відносин, яких припустилося селянське індивідуальне господарство у ті часи.

Потреба отримання достовірної інформації про хід та наслідки соціально-економічних відносин у 20-ті роки в Україні визначає підвищену увагу до особливостей розвитку різних її регіонів. Однак аналіз існуючого доробку із

зазначеної проблематики свідчить, що в історичній літературі, місцевий матеріал залучається переважно із ілюстративною метою, а регіональні особливості розчиняються в загальноісторичному контексті. В той же час, на Поділлі існували досить відмінні від інших частин України специфічні риси розвитку сільського господарства, які позначилися на становленні й розвитку нової економічної політики в регіонах. Таким чином, актуальність обраної для вивчення теми зумовлена необхідністю аналізу та узагальнення регіональних особливостей функціонування індивідуального селянського господарства. Отже, тема монографії **актуальна**, як з наукової так із практичної точок зору.

Звідси **об'єктом** дослідження – індивідуальне селянське господарство Поділля у період непу.

Хронологічні межі - початок і перша третина ХХ ст. Вибір нижньої межі пов'язаний із становленням індивідуального селянського господарства в ході аграрної революції 1917-1922рр., а нижньої 1928-1929 рр. із розоренням і загибеллю одноосібних господарств під час згортання і непу.

Територіальні межі дослідження. Опрацьовані матеріали стосуються території Поділля як історико - етнографічного регіону. В окресленому вище періоді до його складу входила Подільська губернія, яка згодом була поділена на шість округів Кам'янецький, Проскурівський, Вінницький, Могилів – Подільський, Тульчинський, Гайсинський, Округи мали у своєму складі на 93 райони із загальною кількістю 2255 населених пунктів. Територія Поділля складала 31,7 тис. кв. км. В роботі назви регіонів, населених пунктів, їхній статус, адміністративно-територіальні межі-вживаються відповідно до тодішнього поділу 1900-1917 рр., 1921-1925 рр.

Торкаючись **історіографії теми** зазначимо, що її можна поділити на декілька етапів. Селянському господарству Поділля дореволюційного періоду присвячено декілька праць аналітичного характеру. У роботі В.І.Фролова проаналізовано розподіл придатної землі за категоріями власників, а також її

структуру. Визначено споживчу норму наділу і трудову норму землекористування на Поділлі. Обгрунтовано думку, що ліквідації поміщицького землеволодіння не зможе подолати традиційне селянське малоземелля та аграрне перенаселення у регіоні. Проаналізовано диференціацію селянських господарств, форми та еволюцію селянського землеволодіння, систему рільництва, структуру сільськогосподарських культур у загальній площі посівів, врожайність зернових на Поділлі, продуктивність тваринництва.¹ Наприкінці 20-х років вийшла капітальна праця Сергія Городецького присвячена розвитку сільського господарства Поділля перед Першою світовою війною. В ній на основі багатого статистичного матеріалу дано демографічну характеристику селянського населення. Зокрема, проаналізовано розвиток рільництва, склад сільськогосподарських культур у польових і садибних наділів селян, способи агротехніки, типи сівозмін, визначено і охарактеризовано основні сільськогосподарські райони Поділля. Наступна проблема - з'ясування напрямів розвитку тваринництва та його продуктивності. Значну увагу автор присвятив аналізу селянського землекористування, забезпеченню реманенту і тягловою худобою. Звернув увагу дослідник і на розвиток городництва, садівництва, бджолярства.

Наступний етап – 20-ті роки, коли індивідуальне господарство було основним виробником сільськогосподарської продукції. Про нього чимало писали партійні та радянські працівники, спеціалісти сільського господарства. Проте воно не стало предметом дослідження професійних істориків. Ця обставина істотно вплинула на характер робіт цього періоду. Зокрема, у роботах, здебільшого, відсутній історіографічний аналіз літератури з даної проблеми, недостатньо аналізуються джерела, нерідко бракує посилань. Разом з тим, дослідники 20-х років внесли певний вклад у висвітлення селянської економіки Поділля доби непу. Передусім потрібно назвати праці І.А.Олійника³, Ю.П.Підкуймухи⁴ та інші, в яких охарактеризовано у загальних рисах стан

сільського господарства Поділля, приділено увагу землеустрою і землекористуванню, проаналізовано структуру посівних площ, забезпечення господарств реманентом і худобою, з'ясовано класову диференціацію села. Але автори означених робіт не висвітлювали у комплексі та всебічно селянське господарство Поділля. Багато його проблем отримало фрагментарне і поверхове вивчення.

Наступний період - 30-80-ті роки. З початком суцільної колективізації вивчення індивідуального селянського господарства було згорнуто. В роботах, присвячених утвердженню колгоспного ладу, як правило, протиставлялося індивідуальне селянське господарство колгоспам і радгоспам. При чому першому давалася різко негативна характеристика, підкреслювалася безперспективність одноосібного господарювання, стверджувалося, що індивідуальні селянські господарства у 20х роках повністю себе вичерпали. Саме на таких позиціях базувалася праці П.А.Хомича⁵. Різку негативну оцінку індивідуальному селянському господарству Поділля дано в "Історії міст і сіл УРСР",⁶ нарисах історії Хмельницької і Вінницької обласних партійних організацій⁷.

У літературі кінця 80-початку 90-х років дещо по - іншому оцінювалася індивідуальне селянське господарство. Зокрема, автори "Нарисів історії Поділля" зазначали: "Індивідуальне селянське господарство розвивалося в умовах малоземелля, продовжувало існувати значне аграрне перенаселення. Внаслідок цього в індивідуальних господарствах залишалася низькою продуктивність праці. Селяни бідняки і навіть середняки не завжди забезпечували свої мінімальні потреби. Проте це не означало, що індивідуальне селянське господарство вичерпали свої можливості, як товаровиробники. Їм потрібна була термінова матеріальна і фінансова допомога з боку держави. Проте у цій ситуації сталінський режим, вихід із кризи селянського господарства вбачав його лише в колективізації"⁸. В цілому, в радянській історичній науці, у тому числі і на історико-регіональному рівні, не вдалося створити синтетичну працю, де всебічно

і об'єктивно висвітлити розвиток індивідуального селянського господарства. Цьому заважала заповізаність, жорсткі ідеологічні перестороги, догматизм, спрощеність.

Значно потужнішими виявилися зусилля у дослідженні даної проблеми у сучасній історіографії. Термін "сучасна" вживається стосовно періоду 1991 р. до наших днів. Формування її концептуальних основ відбувалося одночасно з творенням Української держави. Сучасна історична наука має власний понятійний апарат, методи наукового аналізу, становлення яких відбувається шляхом подолання різноманітних схем, стереотипів та міфів, успадкованих від радянської історіографії.

Великий поштовх вивченню даної проблеми, у тому числі і на регіональному рівні, дали праці В.В.Калініченка, зокрема, його монографічне дослідження про індивідуальне селянське господарство України.⁹ Фактично цим самим було відкрито новий напрям в українській аграрній історії. Виникла наукова школа В.В.Калініченка, до якої має честь належати і автор даної праці. Зокрема, у монографії В.В.Калініченка ґрунтовно проаналізовано низку питань стосовно індивідуального селянського господарства України у період 1921-1929 рр. З'ясовано вплив непівської моделі аграрних відносин на економіку села, розвиток сільськогосподарської кооперації, заходи держави, щодо деякого піднесення селянського господарства. Детально розглянуто демографічну характеристику селянства та його працю, динаміку землекористування, забезпеченість селян худобою, реманентом і будівлями, стан землеробства і тваринництва, бюджет селянської родини. Особливу увагу автор звернув на діяльність земельної громади, виявивши її великі можливості у справі піднесення аграрної економіки. Робота виконана на основі глибокого опрацювання опублікованих і неопублікованих документів. Величезний масив їх вперше залучено до наукового обігу. На основі цього, В.В.Калініченку вдалося здійснити справжній прорив у всебічному дослідженні індивідуального селянського

господарства, вивести дану проблему з глибокого забуття у коло сучасних проблем історичної науки. Висновок історика про те, що індивідуальне селянське господарств України у 20-ті роки не вичерпало своїх можливостей, а потребувало модернізації має фундаментальне значення.

Характеристиці селянського господарства України на основі кліометричного аналізу присвячена праця Ю.А.Святця.¹⁰ Зокрема, проаналізовано джерельну базу соціально-економічних процесів у аграрному секторі УРСР у 20-ті роки ХХ ст. Досліджено організацію статистичного обліку сільського господарства УРСР та визначено рівень достовірності й репрезентивності матеріалів щорічних вибіркового переписів селянських господарств періоду непу. Виявлено провідні чинники соціально-економічного розвитку селянського господарства у роки непу, визначено основні його моделі організації. Доведено, що протягом 1922-1926 рр. українському аграрному виробництву бракувало стабільності.

Проблема індивідуального селянського господарства привернула увагу науковців. Зокрема, з'явилися праці П.П.Панченка¹¹, В.В.Нечитайла¹², А.А.Лубчинського¹³, Р.В.Костенко¹⁴, в яких проаналізовано основні тенденції розвитку селянського господарства України у 20-ті роки. Використання найманої праці у селянських господарствах досліджував О.В.Десятников¹⁵, податкову політику та її вплив на розвиток аграрної економіки В.М.Лазуренко¹⁶ та С.В.Корновенко¹⁷. Значний вклад у вивчення кооперації на селі внесли А.Г.Морозов¹⁸, В.В.Гуцуляк¹⁹, С.О.Дзюбак²⁰. Досить оригінальну працю, про селянське господарство України, його культуру, створив Вільям Нолл²¹. На основі усних свідчень йому вдалося реконструювати соціально-економічні відносини в українському селі у 20-х роках.

Проблему антибільшовицької боротьби селян Поділля за землю у 1920-1924 рр. дослідив Д.П.Красносілецький²². Ним, зокрема, доведено, що запровадження на Поділлі зрівняльного принципу землекористування було результатом тривалої

боротьби селян. Відбудова сільського господарства знайшла часткове висвітлення у працях О.О.Лойко²³.

Певний вклад у вивчення індивідуального селянського господарства Поділля внесли І.В.Рибак та В.А.Яцюк²⁴. Фактично вони започаткували вивчення даної проблеми на регіональному рівні. В цілому, можна констатувати, що сучасна історіографія зробила перші кроки у вивченні індивідуального селянського господарства Поділля.

Завданням даної монографії є комплексне вивчення індивідуального селянського господарства Поділля. З цією метою добиралися та аналізувалися відповідні джерела, насамперед тогочасний статистичний облік сільського господарства. Враховуючи, що переважна більшість населення України у двадцяті роки була задіяна в сільському господарстві, а також те, що основна частина національного доходу створювалася саме в цій галузі, сільськогосподарському обліку Центральне статистичне управління УСРР приділяло неабияку увагу: у різноманітних статистичних джерелах знаходимо і досить важливі дані про розвиток, сільського господарства, зокрема, про землекористування, реманент, худоби, посіви тощо.

Важливим джерелом є різноманітні статистичні щорічники і довідники, де зосереджена різнобічна інформація про сільське господарство. Першоджерелами для них були весняні та осінні опитування селянських господарств, гніздові динамічні переписи, бюджети селян, дані сільськогосподарських переписів 1916, 1917, 1920 рр., демографічних переписів 1920 і 1926 рр. Цінним джерелом вивчення індивідуального селянського господарства є матеріали селянських бюджетів, зібраних і опублікованих ЦСУ України і Подільським губернським статистичним бюро. Вони містять відомості про населення, баланс робочого часу, землекористування, посівні площі, худобу, птицю, реманент, будівлі, запаси, вартість усіх капіталів господарства, гуртову продукцію сільського господарства, загальний прибуток селянина, ринковий обіг, оплату праці, податки, кредитні

операції, особисте споживання членів родини, грошовий баланс господарства. Селянські бюджети дозволяють скласти уявлення про виробничий потенціал господарств, взаємодію їх виробничих компонентів. Але при використанні бюджетних даних слід пам'ятати, що вони охоплювали тільки 0,003% селянських господарств 25 у коливання.

До того ж, бюджетні обстеження обмежують можливість зіставлення окремих даних у динаміці та поширенню висновків, зроблених внаслідок аналізу бюджетів, на всю генеральну сукупність (господарства України, Поділля). Головна причина - унеможливлення повноцінного використання результатів бюджетних обстежень полягає в специфіці гнізд, які репрезентували лише специфічні умови відповідних районів Поділля. Вибіркові бюджетні обстеження проводилися у спеціально обраних локальних «гніздах» (районах чи волостях). Крім того, публікація результатів аналізу селянських бюджетів мала епізодичний характер. Все ж, селянські бюджети дозволяють скласти уявлення про виробничий потенціал господарств, взаємодію їх виробничих компонентів.

Цінним джерелом були вибіркові переписи (опити) селянських господарств. Вони враховували усі найважливіші елементи селянського господарства за достатньо широкою програмою. Зокрема, загальна чисельність населення, площі польових і городніх посівів, поголів'я худоби з розподілом за видами, статтю і віком, оренда реманенту, робочої худоби, землі із визначенням кількості господарств, що мали наймитів як із засобами виробництва, і такі, що без них. Саме за таким переліком програми щовесни опитували селянські господарства.

Для кожного селянського господарства, вміщеного до контрольного списку заповнювали картку подвірного опитування зі слів домогосподаря або іншого дорослого (віком понад 18 років) члена сім'ї. Картка опитування відповідно до програми перепису складалося з таких основних розділів: 1. Населення; 2. Відчужування та наймання робочої сили; 3. Землекористування; 4.Тваринництво;

5. Птахівництво; 6. Сільськогосподарський реманент; 7. Належність худоби та реманенту при обробці землі; 8. Присадибні та городні посіви; 9. Польові посіви; 10. Промисли.

Осінні опитування проводилися у 1921-1928 рр. спочатку вони мали широку програму, включаючи питання про населення, худобу, реманент, врожайність, угноєння та оранку на зяб. У 1925 р. програму було скорочено, через те, що частина її повторювала програму весняного опитування. Механічний відбір господарству у розмірі 5% з 1926 р. був закінчений опитуванням по гніздах, що їх намічало в окрузі місцеве статбюро. При цьому опитування охоплювало 2,1% селянських дворів.

Цікавим джерелом є сільськогосподарські огляди, виконані на основі повідомлень районними та окружними статистиками та кореспондентами. В них повідомлялося про час і умови основних сільськогосподарських робіт у селянському господарстві, умови догляду за худобою, врожайність, ціни на продукти, робочу силу тощо.

Масове джерело про індивідуальне селянське господарство 20-х років - матеріали динамічних гніздових сільськогосподарських переписів 1927 і 1929 рр. Програма переписів включала розділи, що стосуються елементів сільськогосподарського виробництва (населення, посіви, худоба, реманент, будівлі). При цьому докладно реєструвалися умови і форми сплати за оренду і здавання землі, реманенту, робочої худоби, наймання робочої сили. До програми перепису входила вартість та склад основних засобів виробництва, джерел існування господарства, грошових видатків двору, зв'язків господарства з кооперативними та іншими громадськими організаціями села.

Зазначені опубліковані джерела центрального статистичного управління УСРР, Подільського губерньського статистичного бюро, а також Вінницького, Могилів – Подільського, Кам'янецького, Проскурівського окружних статистичних бюро доповнюють архівні фонди ЦДАВО України, Хмельницького

(ДАХО) та Вінницького (ДАВО) обласних державних архівів, В них знаходяться величезна за обсягом інформація про індивідуальне селянське господарство Поділля у 20-ті роки. Зокрема, важливу інформацію про селянське господарство можна отримати, аналізуючи протоколи комісії Наркомзему УСРР, фонди губернських, повітових, окружних, районних і волосних земельних органів. Тут особливе значення мають звіти земельних органів, різного роду довідки та напрями роботи земорганів. У фондах сільських Рад зберігаються протоколи земельних громад.

Великий і різноманітний матеріал про селянське господарство міститься у періодичній пресі 20-х років. Їх вивчення дає можливість досліднику «вжитися» в епоху, зрозуміти, в якому історичному контексті існувало індивідуальне селянське господарство. До того ж, преса є комплексним джерелом, багатючим сховищем різноманітної інформації. Дійсно, в газетній чи журнальній періодиці друкувалися матеріали різні за видами і походженням. Вони служать засобом офіційної інформації, вміщують дані, яких немає і інших групах джерел і вимагають особливих прийомів їх вивчення. До газетно-публіцистичних жанрів слід віднести замітки, кореспонденції, репортажі, звіти, інтерв'ю, статті (передові, редакційні, пропагандистські, тощо), нариси. Вони розрізняються не лише певними літературно-стилістичними засобами, а й переважанням у ньому різноманітних видів інформації. Саме це робить актуальним, аналіз їх фактологічної бази, з точки зору, наявності у неї латентної (навмисної чи ненавмисної) інформації. Перший тип переважає, насамперед, в аналітичних жанрах: кореспонденціях, звітах, які найбільше насичені фактами, котрі не претендують на глибокий аналіз названих явищ. Другий – узагальнюючих статтях, фактографічна інформація або повідомлення про факти, відіграють у таких публікаціях підлеглу роль, тобто добираються автором для підтвердження своєї думки. Через це використання фактичного матеріалу статей газет і журналів вимагає особливої обережності, додаткової перевірки тих мотивів, з яких

написана стаття. Останні викликають інтерес саме наявністю латентної інформації, яка визначається мотивами і метою публікації, концепції автора.

Зокрема, у газетах чи журналах загальнореспубліканського масштабу переважають статті в яких містилися матеріали, які відображали точку зору офіційного характеру. Місцева преса також вміщувала офіційний матеріал та пропагандистські статті, але істориків найбільше у пресі, також такого типу, мають цікавити фактографічна інформація про індивідуальне селянське господарство, його досягненням та прорахунки, бо вона адекватніше відбивала події, ніж матеріали центральних газет. Пояснюється це тим, що вміщена в них інформація була ближчою до життя, відображала детальніше глибинне проходження, становлення та розвиток індивідуального селянського господарства. Близькість місцевих газет до читачів зумовлювала можливість останніх зіставляти газетні дані з власними враженнями, спостереженнями. До того ж, останні знаходили вияв у чисельних замітках, дописах сількорів. У них досить яскраво, природно, об'єктивно змальовувалася тогочасне становище селянського господарства. Проте з 1927 р. тональність преси радикально змінюється. Якщо до цього всіляко популяризувався досвід дбайливого, раціонального ведення господарства, а таких селян заохочували до його покращення, то наприкінці 20-х років чимало старанних господарств у пресі огульно зарахували до куркулів і з брутальною жорстокістю намагалися вирвати їх родинне коріння з рідної з подільської землі.

Підсумовуючи аналіз історіографії, можна констатувати, що дослідники акцентували увагу на різноманітних важливих питаннях, які стосуються індивідуального селянського господарства Поділля. Проте в історіографічному доробку, який склався на теперішній час, чимало проблем не отримало належного розв'язання. Джерельна база, обраної для дослідження теми, є достатньо репрезентативною і дозволяє реалізувати поставлену мету і вирішити дослідницькі завдання.

Розділ І. Індивідуальне селянське господарство Поділля: виникнення та занепад.

1.1. Селянське господарство напередодні і в роки аграрної революції.

Поділля традиційно є селянським краєм, основу його населення склали землероби. Сільське землеробське населення Подільської губернії нараховувало на 1 січня 1913 р., 1970 427 осіб із 3819262 чол., які проживали у регіоні. Середня щільність населення визначалася в 103,4 особи на квадратну версту, з коливаннями від 74,5 (Балтський повіт) до 125,8 (Вінницький повіт). Якщо взяти до розрахунку лише сільське землеробське населення, то його густина буде дорівнювати 80,5 душ на квадратну версту з відхиленнями від 60,4 (Балтський повіт) до 91,8 (Проскурівський повіт)¹

Основою і суб'єктом сільськогосподарського виробництва був передусім селянин. Типовий подільський селянин був універсалом, змалечку батьки передавали йому всі трудові навички і уміння. У житті, яке його оточувало, селянин покладався передусім на власні сили, хист і уміння. Від цього залежало благополуччя його родини. Селянин - чоловік повинен був вміти орати, сіяти, косити, полагодити реманент, зброю, будувати і ремонтувати оселі та господарські приміщення, тощо. Жінка-селянка допомагала чоловікові насамперед, у збиранні і збереженні вирощеного врожаю, доглядала просапні культури, вміла готувати їжу, виховувати дітей, прати, прясти, шити, тощо. Одним словом, селянське господарство не могло існувати без людей умілих, здатних все виконати по господарству власними руками. Це було справжнє трудове господарство.

Поділля характеризувалося надзвичайно сприятливими умовами для ведення сільського господарства. Насамперед, добрими кліматичними умовами. Це підтверджують метеорологічні спостереження 1900-1910 рр. Кількість річних

опадів складала 500 мм. У той же час, у Кам'янецькому повіті 568 мм, Могилівському – 482 мм. Цієї кількості опадів цілком було достатньо для вегетаційного росту рослин. Найбільше атмосферних опадів припадало на літо, потім на весну та осінь, найменше на зиму. Середня річна температура + 7°, а інколи доходила до + 8°, що дозволяло культивувати на Поділлі такі теплолюбні культури, як тютюн, кукурудза, виноград.²

Розвитку сільського господарства сприяли і подільські ґрунти. У 1914-1916 рр. статистичний відділ Подільської губернської земської управи здійснив декілька експедицій з метою вивчення ґрунтів Поділля і їх картографічного опису. Експедицію очолив відомий ґрунтознавець О.І. Набоких. В ході дослідження з'ясувалося, що земля Поділля за своїми властивостями може бути поділена на декілька зон. Зокрема центральна лісостепова частина Подільської губернії характеризувалася ґрунтами світлих тонів, які мали незначний вміст гумусу, перегною (1-3%) з досить значним вмістом кремнезему. У південно-східній частині Подільського регіону виявлено потужний гумусовий горизонт ґрунтів, темно-коричневих чорноземів. У північно-східному Поділлі, до складу якого входив Літинський, Вінницький, Брацловський повіти було виявлено другий район підзолестих гумусових ґрунтів із високим вмістом перегною. Решта територій Поділля, насамперед її центральна і південно-західна частина, яка складала майже половину території регіону, характеризувалося наявністю сірих підзолистих ґрунтів, деградованих чорноземів. (Летичівський, Могилівський, Ямпільський, Гайсинський, Ольгопільський, Проскурівський повіти.). У Подністров'ї, зокрема у Кам'янецькому, Могилівському повітах ґрунти на схилах балок були надто бідними на гумус, перегній. Тут частіше зустрічалися суглинки і супіски, підвищений вміст кремнезему.³ Щодо степових чорноземів, то вони майже повністю знаходилися у Балтському повіті.⁴

Із загальної кількості придатної землі для сільськогосподарського виробництва – 3626, 583,4 дес., селянам належало 2 1536992 дес. або 59,38%. Дана

земля розподілялася за такими юридичними категоріями: надільна – 1688 177,4 або 78,4 %, бувша чиншова - 43 401,7 – (7%), придбана на правах приватної власності – 422120, 1 – (19,6 %). З часу скасування кріпосного права. землеволодіння селян дещо збільшилося, особливо у період столипінської аграрної реформи. Одночасно слід мати на увазі, що кількість селянських дворів за період з 1861-1916 рр. зросла на 112% . Переважно на Поділлі була подвірня форма землекористування. Хутірська або відрубна її різновидність не отримали значного поширення, охопивши всього 95265 дес. землі⁵ Із всієї селянської землі 11,67 % знаходилося під садибами, садами і левадами (у 1869 р. – 11,29%), 81,84%. – складала рілля у 1861р. - 68,91%), 31, 42 %, сінокоси (16,16%), 2,71% вигони (3,87%), ліси, - кущі 0,34% (0,27%)⁶ Наведені дані свідчать, що селяни Поділля вели наполегливу роботу за збільшення польової і садибної землі за рахунок розорювання сіножатів , вигонів інших непридатних або малоприсадебних для сільськогосподарського виробництва угідь. Можливості для збільшення селянського землекористування на Поділлі на початку ХХ ст. були майже вичерпані. Подальше збільшення площі ріллі на Поділлі, за рахунок інших угідь, призвело б до дуже шкідливих екологічних наслідків, пов'язаних з ерозією ґрунту, утворенням ярів, замуленням і висиханням річок:

Разом з ним наявної землі у селян не вистачало для задоволення споживчої норми. Розрахунками В.І.Фролова встановлено, що для продовольчих потреб селянської родини на рік потрібно 16,5 пудів на одну особу незалежно від статі і віку, не включаючи сюди потреби у фуражному зерні для годівлі робочої та іншої худоби і птиці. Виходячи з цього, для пересічної селянської сім'ї на Поділлі величиною у 5,19 душ потрібно на рік 85,86 пудів зерна. Беручи до уваги, що середній чистий врожай продовольчого зерна у селянському господарстві складав 60 пудів з десятини, знайдемо, що для отримання вказаної кількості хліба необхідна площа в 1,40 дес. Крім того, для вирощення фуражного зерна необхідно 0,70 дес. Під інші польові культури – 0,23 дес. Отже, посівна площа

мала би складати – 2,33 дес. Виходячи з даних тодішньої статистики 1913-1914 рр. встановимо, що розмір толоки в селянських господарствах складав 19% від загальної кількості площі ріллі. Отже слід, ще додатково виділити 0,54 дес. Звідси рілля мала би дорівнювати 2,87 дес. Оскільки польова земля у селянському господарстві складала 82% до загальної кількості придатної землі, яка використовувалася селянською родиною, звідси на садибу і всі інші угіддя залишалося 18% придатної землі, що складало 22% до площі ріллі або 0,63 дес. на 1 господарство. Таким чином, площа споживчого господарства на Поділлі визначалося 4,35 дес. або 0,67 дес. на одного їдця. Всю обраховану споживчу норму слід вважати майже удвічі заниженою, оскільки селянська сім'я повинна була отримувати, із оброблюваної нею земельної ділянки, не лише достатню для споживання кількість продуктів, але й ресурси для ведення розширеного господарства, оплати різноманітних податків і повинностей. Отже, селянська сім'я повинна була мати не менше 7 дес. на господарство або 1,35 дес. на 1 душу. Фактично, на Поділлі у 1914р. на господарство припадало 3,77 дес. або 0,73 десятини на 1 душу.⁷ Ще вищою на Поділлі була трудова норма землеволодіння селян. Тогочасні статистичні обрахунки свідчили, що пересічна селянська сім'я з 6,8 осіб чоловічої і жіночої статті, різних вікових груп, не відчужуючи своїх робітників і не залучаючи найманої праці, могла обробити в умовах Поділля 12,28 дес. придатної землі або 8,55 дес. посівної площі, що складало на 1 душу 1,81 дес. придатної землі або 1,26 дес. посівної площі⁸. Цілком природно, що тогочасне селянство Поділля пов'язувало надію збільшення своєї землеволодіння за рахунок неселянських земель. Особливо такі настрої були у безземельних і малоземельних селян. У 1906 р. у губернії нараховувалося 5,18 безземельних і 9,94% дворів, які мали лише городи. Серед тих 84,88% селян, які мали польові наділи, нараховувалося 15-20%, які мали посіви до 1 десятини.⁹ У той час на Поділлі 11947221 дес. землі або 32% земельного фонду належало поміщикам, 278 162, 1 дес. (7,68%) сільгоспугідь було у власності установ, а саме 89558,2 дес. (32,2%)

належало церквам і монастирям, 762329 (27,5%) казні – 384818 (13,8%) селянському і дворянському земельним банкам, 422154 (15,1%)- містам. Удільної землі нараховувалося 31530, 6 (11,3%) і іншим категоріям 143,2 дес. (0,1%).¹⁰ Отже, якби вся земля, яка належала поміщикам і установам була передана без залишку селянам то їх землеволодіння збільшилося б на 14728842 дес. Якщо врахувати, що у 1913 р. в губернії нараховувалося 571867 селянських дворів, у складі яких було 2970427 душ, то пересічна забезпеченість землею склала б після її розподілу 6,03 дес. на один двір або 1,16 дес. на одної особу.¹¹ Проте реально, за тогочасними обрахунками, селянам можна було передати 888 000 дес. землі, оскільки приблизно 52 тис. дес. планувалося залишити цукровим заводам, 12 500 дес. зразковим господарствам, 15300 дес. вищим і середнім сільськогосподарським навчальним закладам. До того ж, на Поділлі нараховувалося до 3 тис. великих землевласників, яким мали залишити (мінімум – 25 дес. на господарство) щонайменше 75 тис. дес.¹² Таким чином, навіть після передачі неселянської землі у руки трудового селянства не було можливості довести в регіоні земельне забезпечення селянської маси до необхідної споживчої, а тим більше трудової норми.

У зв'язку з цим, тодішні статистичні підрахунки цілком обґрунтовано вважали, що ліквідація поміщицького землеволодіння, конфіскація земель у церкви, монастирів, казни тощо не вирішить проблему аграрного перенаселення у краї, “без виселення за межі губернії частини безземельного і малоземельного селянства з одного боку і без розкладки між всіма домогосподарями тих надлишків землі, які має заможна частина селянського населення – з іншого боку.”¹³ Характеризуючи селянське господарство, проаналізуємо, як були розподілені надільні землі серед подільського селянства. На 1905 р. групування селянських господарств, за посівною площею було таким: з посівом до однієї десятини - 21 116 дворів, від 1-до 3 дес. – 158 394, 3-5 дес. – 180 961, 5-10 дес. – 90 795, 10 – 15 дес. – 7083, 15-25 дес. 401, 25 – 50 дес. – 1, від 50 до 100 дес. – 10

господарств. Звідси можна зробити висновок, що типовими на Поділлію за землезабезпеченістю були господарства із земельними наділами від 1 до 5 дес.¹⁴ (78,6%). Причому серед них, господарств із наділами від 1 до 3 дес. було 34,5%, а від 3 до 5 дес. – 39,5 %. Значного поширення набували наділи від 5 до 10 дес. (20%), а господарства із наділами 10 і більше десятин землі склали лише 1,6 %. На нашу думку, лише багатоземельні селянські двори мали перспективу перетворитися, у майбутньому, в потужні господарства фермерського типу.

Аналізуючи забезпеченість селянських господарств робочою худобою можемо помітити таку тенденцію. У господарствах із землезабезпеченістю до 3-х дес. одна голова робочої худоби припадала на 0,57 дес., від 3,1 до 6 дес. – 0,36 дес., від 6,1 до 12 дес. – 0,23 дес., від 12,1 до 25 дес. – 0,15 дес., понад 25 дес. – 0,12 дес.¹⁵ Отже, із збільшенням розміру господарства зменшувалася кількість робочої худоби, що припадала на одиницю ріллі. Оптимальною була кількість робочої худоби у посівній групі із 12,1 – 25 дес. землі. В інших господарствах утримання робочої худоби було економічно не вигідним. Це визначається кількістю робочих одиниць, що припадали на одиницю посіву. Мінімальне навантаження на одного коня, менше якого він не оправдовував свого утримання становило на Правобережжі 3 дес. посіву. Максимальне навантаження на одного коня, більше якого він не здатний був обробити за сезон без зниження якості роботи, становило на Правобережжі 10 дес. посіву.¹⁶ Виходячи з цього, на Поділлі оптимальне або близьке до використання робочої худоби спостерігалось лише в групі із землезабезпеченням у 12 дес. на двір. Таким чином, оптимальне або принаймні близьке до нього використання робочої худоби мали лише багатоземельні, багатопосівні господарства, які не переважали на Поділлі. І навпаки, у малопосівних господарствах, які були домінуючими в регіоні, утримання коней і волів залишалось збитковим.

Сільськогосподарський реманент – важливий чинник у селянському господарстві без якого неможливе виробництво. У 1910 р. у селянських

господарствах Поділля одне знаряддя для підняття ґрунту припадало на 5,5 дес. землі, розпушування – 3,3 дес., сівалка – 1000 дес., віялка – 100 дес., жниварка – 870 дес., молотарка 281. Така кількість реманенту у принципі була оптимальною. За один сезон однолемішним залізним плугом селянин пересічно міг у залежності від якості ґрунту виорати 20-30 дес. ріллі. Прийнятне навантаження на одну сівалку – 850 дес., віялку – 200 дес., молотарку – 280 дес.¹⁷ Проте вдосконалені знаряддя обробітку ґрунту, а тим більше сільськогосподарські машини, були недоступними для переважної більшості селянських господарств Поділля. Мале забезпечення коштами та індивідуалізація селянського господарства спричинювала у селян потребу заводити реманент примітивний та дешевий. На Поділлі, згідно з відомостями Центрального статистичного комітету, “сох” і “косуль” нараховувалося 38 тис., з них у поміщицьких господарствах лише 335 штук.¹⁸ В цілому, можна констатувати, що вдосконаленого реманенту не вистачало у селянських господарствах. Наявність великої кількості дерев’яних плугів, сох, возів свідчило про недостатній рівень заможності переважної більшості селян Поділля. Для них придбання і оптимальне використання залізного дволемішного плуга, борони, букера, трієра, сівалки, молотарки залишалося недосяжним благом. Лише у багатопосівних заможних господарствах Поділля було достатньо складного сільськогосподарського реманенту, з’явилися сільськогосподарські машини.

Важливу роль сільському господарстві посідали будівлі. Центральне місце у селянській садибі посідала хата, яка мала багатофункціональне значення. Тут селянська родина проводила значну частину свого життя, спала, відпочивала, пряла, виготовляла домашній одяг, взуття, різноманітні господарські речі, взимку часто утримувався молодняк худоби. Пересічна селянська хата була, як правило, однокімнатною, вкритою соломою або очеретом, з невеличкими віконцями, освітлювалася за допомогою каганця або гасової лампи без скла.

Господарські будівлі, хлів, стодола, клуня, повітка, льох, стайня були не у всіх селянських господарствах. Лише у заможного селянина був повний комплекс житлових і господарських будівель, які відзначалися добротністю. Наприклад, у господарстві Івана Стасюка із села Довжок Ольгопільського повіту нарахувалося 5 різноманітних будівель – хата, хлів, клуня, стайня, льох. Усі вони були споруджені з каменю, вкриті залізом¹⁹ Селянське господарство Петра Ковтунюка з Брацлавського повіту за рахунок прибутків від садівництва, які склали понад 2 тис. руб., змогло перебудувати свою садибу на новій якісній основі. Простора трьохкімнатна хата була вкрита бляхою, збудовано кам'яний погріб для виробництва вина, стайню під черепицею.²⁰ Селянське господарство у дореволюційний період розвивалося у гострій конкурентній боротьбі з поміщицьким, добиваючись певних успіхів і результатів. Про це, зокрема свідчать дані обстеження урожаю головних сільськогосподарських культур у 1916 р. Якщо врожай озимої пшениці у селянському господарстві Поділля склав 99 пудів з десятини посіву то у поміщицькому - 97 пудів, жита озимого відповідно 101; 97 пудів; пшениці ярової -74; 87 пудів; ячменю - 79; 77 пудів; вівса -94;92 пудів; гороху -90; 91пудів; сіна - 147; 146 пудів;²¹ Окремі селяни намагалися господарювати по-новому, заводили багатопільні сівозміни, використовували передові методи агротехніки, високоякісне насіння, чисті пари, тощо. Наприклад, селянин Іван Стасюк із села Довжок Ольгопільського повіту завів зразкове господарство “Як письменний розвинений селяни одразу зрозумів і оцінив значення та користь належного обробітку землі і доброякісного насіння. – писав повітовий агроном. - Він першим у волості почав протруювати насіння, цікавився сільськогосподарською літературою і часто звертався до агрономічного персоналу за порадами.” Стасюк був піонером у запровадженні чотирьохпільної сівозміни із заповненням поля люцерновим клином. При сівбі використовував, як правило, насіння найякісніших сортів зернових культур, здійснював весняне боронування озимої пшениці ²² Високою продуктивністю відзначалося господарство Івана

Мельника з села Голяки Вінницького повіту. Завдяки ретельному догляду і обробітку землі, використанню передових методів агротехніки, урожайність пшениці в 1909-1912 рр. у його господарстві склала 80-100 пудів, картоплі 800-1000 пудів з десятини. Чистий прибуток з десятини ріллі становив у 1909 р. – 30 руб. у 1910 р. – 30,77 руб., у 1911 р. – 31,3 руб., у 1912 р. – 42 руб.²³ Селянське господарство відіграло значну роль у городництві і бджолярстві. Із Поділля у 1913 р., було відвантажено 404 000 пудів городини, 82,3% із них було вирощено у селянських господарствах. Чимало селян займалося садівництвом. Наприклад, у господарстві Петра Ковтунюка прибутковою галуззю стало садівництво. Він на невеличкому наділі у 5 десятин посадив сад – 600 яблунь, 100 груш, 160 черешень і вишень, 870 виноградних кущів, а площу між деревами засадив малиною, полуницями, смородиною. Плекав сад не один рік, зате коли він став плодоносити, отримав великий прибуток. У 1912 р. зібрав 700 пуд. яблук, 3 тис. пуд. груш, 200 пуд. слив, 350 пуд. малини.²⁴ Високою продуктивністю відзначалися сади селян Луки Сенькова, Івана Помирського²⁵ Улюбленим заняттям подільських селян було бджільництво. У багатьох господарства пасічництво перетворилося у провідну галузь товарного виробництва і приносило чималі прибутки. По 100-150 вуликів, окрім бортів, мали, наприклад, пасічники Проскурівського повіту А.Івницький, І.Мазур, (с.Турчинці), К.Орловський (містечко Ярмолинці), Григорій Цюнь (с.Мала Бубнівка), Григорій Добрчак (с.Канівка). У Кам'янецькому повіті відомими бджолярами, що продавали свою продукцію в Молдавію, Прибалтику, Польщу були К.Старжинський (с.Верхні Панівці), Йосип Помирський (с.Драганівка). В Ушицькому повіті, у селі Заміхів, хутір пасічниці М.Марчинської, називався “Медовим” Високоякісний мед забирали торгівці, реалізуючи його на всеросійському ринку.²⁶ Кількість пасік на Поділлі щорічно збільшувалася. Якщо у 1921 р. у Проскурівському повіті нараховувалося 257 пасік, у 1906-1907 рр. – 467, 1911-1915 рр. – 731.²⁷

Значно менших успіхів досягло селянське господарство у тваринництві. Обстеження у 1914 році виявило схильність селян Поділля більше працювати у рільництві. “У селянському господарстві, - підкреслювалося в обстеженні, - виключно тримають робочу худобу”.²⁸ Як зазначалося у радянських оглядах розвитку сільського господарства “Скотарство в дореволюційні часи на Поділлі мало переважно споживчий характер. Тому не сприяла сільськогосподарська політика царського уряду, за якої зв’язок колишньої імперії із закордонним ринком виявлявся головним чином у експорті зерна, макухи, висівок та інших сировинних продуктів сільського господарства, за рахунок яких західноєвропейські країни розвивали в себе одну із найприбутковіших сільськогосподарського господарства – продуктивне скотарство, а наше селянське занепадало. Відсутність належно організованого збуту продуктів скотарства тримало все селянське скотарство на низькій споживчій рівні, за якого селянин мало дбав про його поліпшення”²⁹ У селянських господарствах Подільської губернії на 100 десятин посіву припадало 45 голів худоби. Характерно, що у господарствах селян з посівом до 3 десятин на 100 дес. ріллі припадало 84 голови худоби, від 3,01 до 6 дес. – 62, від 6,1 до 12 дес. – 45, від 12 до 25 дес. – 30 і понад 20 дес. – 13. Оптимальною була кількість худоби у господарствах з посівом від 12 до 25 дес. і більше, яка могла забезпечити належну кормову базу для худоби. Перенасиченість худобою у малопосівних групах призводило до того що худоба не забезпечувалася кількісно і якісно кормами. Звідси, продуктивність тваринництва, у таких категоріях селянських господарств, була надто низькою.³⁰

У 1917 р. скорочення посівів у поміщицьких господарствах через нестачу робочих рук виявилось значно більшим, ніж у селянських господарствах, а врожайність основних сільськогосподарських культур меншою³¹ Отже, немає ніякого сумніву в тому, що селянське господарство могло б ще більше потіснити велике поміщицьке землеволодіння, якби для цього були створені відповідні умови. Високі викупні платежі, податковий тиск, підривали фінансову базу

селянського господарства, перешкоджаючи значній частині господарів, купити кращий сільськогосподарський реманент, робочу худобу чи нову ділянку землі. Але якщо навіть за цих складних умов селянське господарство пробивало собі шлях до прогресу, “не тільки вистоявши але і перемігши велике поміщицьке землеволодіння в жорстокій конкурентній боротьбі “за місце під сонцем”. - як зазначає М.А. Якименко, то це свідчить про величезні потенційні можливості першого”.³²

Українське селянство, зневірившись у обіцянках Тимчасового уряду вирішити земельне питання реформістським шляхом, змушене було вдатися до революційних дій. Боротьба селян вилилася в аграрну революцію, яка тривала впродовж 1917-1922 рр. Радянська історіографія активно використовувала для висвітлення для цього процесу теорію двох (антипоміщицької та антибуржуазної, (комбідівської) соціальних війн на селі. Сьогодні історики схильні називати ці події общинною революцією, під ніж якої потрапили всі продуктивні сили сільського господарства. Російський історик В.Булдаков, який вирізняється радикальністю негативних оцінок “червоної смуги”, вжив на визначення общинної революції метафору “шаленство чорного переділу”, пік якого прийшовся на кінець 1917-1918 рр., тобто на час ствердження більшовиків при владі. Жовтневий переворот легімітизував загарбницький характер “чорного переділу”, зняв з його шляху останні морально-правові перепони. “Більше того, більшовики швидко зуміли зіштовхнути чорнопередільський рух зі стихійними набігами голодних солдатів і озброєних робітників на село”.³³ Подільський губернський комісар М.Стаховський повідомляв, у 1917 р., що “хвиля розгромів гвардійцями винокурних заводів викликала повну анархію у губернії, біда має стихійний характер. Групи п’яних і озвірілих солдатів, за масової участі місцевих селян, вдалися до повальних розгромів поміщицьких господарств, винокурних і цукрових заводів”³⁴ В цілому, можна констатувати, що велике поміщицьке господарство Поділля до весни 1918 року були знищено.

З приходом до влади більшовиків аграрна і продовольча політика набула “воєнно - комуністичного забарвлення”. На перший план аграрних перетворень вийшли великі господарства: радгоспи, комуни, артїлі. Селянське індивідуальне господарство було відкинуто на задній план. Значна частина земель не потрапила до зрівняльного розподілу, якого селянство добивалося зі зброєю в руках. Підводячи перші підсумки аграрних перетворень газета “Известия Всеукраинского ЦИК” зазначала “У деяких губерніях малоземельні і безземельні елементи села одержали настільки незначні наділи, що й тепер вони цілком самостійно, без приробітку на стороні існувати не можуть. Таке становище спостерігається у губерніях з сильно розвинутою буряковоцукровою промисловістю (Подільська, Волинська, Київська)”.³⁵ Проте дуже швидко на очах розгубленої більшовицької влади народилося нове явище, яке більшовицька ідеологія називала “куркульською контрреволюцією”, а сучасні історики – антикомуністичним селянським повстанським рухом. На Поділлі виникли десятки повстанських загонів, які намагалися блокувати дію більшовицьких органів влади. На території краю діяли повстанські загони під проводом Якова Гальчевського, Ананія Волинця, Іполіта Хмари, Яківа Шепеля. Це був справжній масовий озброєний опір селян аграрній і продовольчій політиці більшовицького режиму.³⁶ Досить активно подільське селянство проявило себе у протидії більшовицькій владі пасивними формами опору. Їх суть зводилися до приховування врожаю, землі, реманенту, худоби, несплати податків, самовільному захопленню землі, самогоноварінні, непослуху тощо.³⁷ У листівці - зверненні отамана повстанців Чорнобривки до червоноармійців і робітників, датованій січнем 1921 р., говорилося: “Громадяни-селяни! Не вірте обіцянкам комуністів і скиньте це ненависне ярмо, яке вони надягли вам на шию. Червоноармійці, покидайте ряди Червоної армії і приєднуйтеся до повстанських загонів, які ведуть святу боротьбу за визволення рідного краю з неволі і страждають за щастя українського народу”³⁸ На початку 1921 року повстанський

рух став головною формою громадянської війни. Селянство вперто чинило опір аграрній і продовольчій політиці більшовицького режиму. Припинити цю боротьбу міг лиш компроміс між ворогуючими сторонами. Це знайшло свій вияв у переході до непівської моделі продовольчої і аграрної політики: заміні продрозкладки продподатком, принципі непорушного збереження націоналізації землі, зміцненні селянського землекористування, наданні селянам свободи вибору форм землекористування, підтримці всіма можливими заходами бідняцьких господарств, тощо.

У 1922 році перебудова народного господарства на засадах нової економічної політики була, в основному, завершена. Неп, відкрив можливості для вільного вибору селянами форм землекористування зумовив перетворення індивідуального селянського господарства у домінуючий тип виробничої одиниці в сільськогосподарському секторі економіки, члени якої об'єднані одним сімейним бюджетом, ведуть спільне виробництво родинного типу, самі працюють у ньому і залежно від обставин займаються заробітками позавласним господарством³⁹ В ході аграрної революції селянству було передано максимально можливі земельні площі. Наприклад, у Кам'янецькому повіті селяни отримали 163587 га. і збільшили свої землекористування на 49 %. Проте це не змогло вирішити проблему селянського малоземелля. Якщо до революції пересічно одне селянське господарство володіло 3,27 дес. землі з них польової 2,83 дес., то після революції відповідно 3,5 дес. з них ріллі 3,8.⁴⁰ Отже, в ході аграрної революції селянське господарство краю не спромоглися істотно збільшити землекористування. Причиною цього стало бурхливе збільшення кількості індивідуальних селянських господарств (табл. №1). Цьому сприяв процес їх парцеляції (дроблення), пов'язаний із бажанням селян отримати землю згідно споживчої або трудової норми, полегшити податковий тиск, тощо. “За останні роки спостерігається на селі небажане явище – надзвичайно велике число земельних поділів. – писала газета “Червона правда”. Раніш дві або й три сім'ї

жили в одній хаті. працювали гуртом коло свого поля, мали спільну худобу, реманент. Сьогодні сімейні поділи набувають масового характеру. Таке явище згубно позначилося на селянському господарстві. Невеликі за розміром селянські господарства мали незначну кількість земель, яка, до того ж, не відповідала споживчій нормі, обмаль робочої худоби, реманенту. Кожний молодий господар, що відділяється від своїх батьків потребує для себе нової садиби. Таких садиб в останні роки відведено тисячі. На них витрачається найкраща присілкова земля. Садиба забудовується однією мізерною хатиною, часто без інших господарських будівель”⁴¹ До того ж, в ході стихійного “чорного переділу, який фактично тривав до 1923 р. розміри селянських господарств знівельовалися до середньої норми: На Поділлі було встановлено трудову норму відчуження землі у заможних господарств. Вона не повинна була перевищувати 3,7 дес. на одне господарство. На чорноземних ґрунтах на кожного їдця залишали дві десятини, деградованих чорноземах 1,2 дес., світлих підзолистих ґрунтах 1,5 дес., супісках і суглинках 2,5 дес. Понаднормовий надлишок конфісковувався і, згідно надільної норми (споживчо-трудової), яка в регіоні складала десятину землі, передавалася безземельному або малоземельному селянству.⁴² Висока трудова і низька споживча норма перетворили Поділля у центр чорнопредільського руху в Україні. Селяни вимагали здійснити тотальний переділ всіх, без винятку, земель згідно споживчої норми. У такому випадку вдалося б підняти пересічний рівень землезабезпеченості всього на 0,32 дес. на душу, довівши споживчу норму до 0,92 дес. на їдця. У випадку завершення: “чорного переділу” землі було б зруйновано всі міцні селянські господарства регіону. Радянська влада, зрозумівши шкоду “чорнопредільського руху”, на цей раз, виступила з вимогою припинити стихію переділу землі на зрівняльних принципах. “Видно в середовищі селянства, - писала газета “Червоне село”, - ще й досі животіє отой кавалочок земельної програми соціалістів – революціонерів, що вважає чорний переділ чудодійною пов’язкою на нашу земельну болячку. За необхідність “чорного переділу” у нас на

Поділля залишився лише один аргумент “Як мені погано, то хай і буде погано й іншим”⁴³ Оцінюючи підсумки аграрної революції на Поділля А.Качинський зазначав: “Заможна верхівка і тут, як і в інших районах знищена. Процес розкуркулення в Подільській губернії був значно глибшим, ніж в інших регіонах, тому, що тут було значно легше для господарств проковтнути ту 0,8- 1 дес. прирізки, яка фактично припадала на один двір. З іншого боку, величезний процент безпосівних господарств не зміг набратися в ході революції, тієї господарської потуги і оволодіти тією землею, яка припадала на долю цих господарств на основі зрівняльного розподілу. Слабкі двори не змогли по - господарському освоїти прирізку і тому фактично вони землі не отримали”⁴⁴ Малоземельні селяни дуже неістотно збільшили своє землекористування за рахунок багатоземельних. За даними вибіркового перепису селянських господарств Подільської губернії у 1923 р. у регіоні залишилося 2,65% безпосівних господарств, з посівом до 1 дес. на господарство – 16,32%, від 1 до 2 дес. 38,05 % від 2 до 3 дес. 26,5% від 3 до 4 дес. 10,50 %.⁴⁵ Таким чином, розміри селянських господарств Поділля зрівнювалися до середньої споживчої норми. Типовими для краю стали малопосівні селянські двори. Відомий знавець диференціації селянства у 20-ті роки М.Б.Гуревич для Лісостепу виділяв такі соціальні групи: бідні безпосівні до 1-1-2 дес. посіву, без або з 1 головою робочої худоби –нижчесередні, до 1, 1-2; 2-6 дес. з однією або без робочої худоби - нижчесередні до 2-4; 4-6 дес. посіву 1-2 голови робочої худоби, заможні від 2 до 6 і більше дес. посіву із 1-2; 2-3 головами робочої худоби, багаті від 4-6 дес. і 6 і більше десятин посіву з 3-4 голови робочої худоби.⁴⁶ Застосовуючи дану методику Подільське губернське статистичне бюро у 1925 р. здійснило поділ селянства Поділля на соціально-майнові групи і на основі цього обрахувало, що у регіоні нараховувалося на середину 20-х років 22788 безпосівних (13,0%), 335298 (42,7%)- бідних, 184462 – нищесередніх (24,4%), 195498 середніх (25,8%), 18225 заможних (2,4%), 209 багатих селянських господарств (0,03%).⁴⁷ (табл. 2-7).

Переважання дрібних селянських господарств зумовило вирішення низки надзвичайно складних проблем, пов'язаних із їх інтенсифікацією та модернізацією.

Отже, в ході аграрної революції 1917-1922 р. було ліквідовано поміщицькі економії, зазнала невдачі спроба більшовицького режиму на їх місці насадити великі державні господарства. Натомість індивідуальні селянські господарства, які не змогли отримати конфісковані земельні угіддя, знаходилися у важкому становищі. Селянство змушене було вчинити потужний опір воєнно-комуністичній, аграрній і продовольчій політиці. З метою подолання політичної та економічної кризи, Радянська держава стала на шлях деякої підтримки індивідуального селянського господарства, яке стало ключовим, домінуючим типом виробничої одиниці в аграрному секторі економіки аж до початку 30-х років. В організаційному відношенні, селянське господарство Поділля, характеризувалося середніми розмірами до тогочасної споживчої норми, яка склалася в регіоні і, значним відсотком парцелярних дрібнотоварних (середняцьких) господарств, які мали переважно натурально споживчий характер. В результаті стихійного “чорного переділу” багатоземельні заможні господарства Поділля фактично були знищені.

1.2. Становлення селянського господарства у добу класичного непу (1923-1927 рр.).

Розвитку селянського господарства, власне його піднесенню, сприяли рішення ВУЦВКу у травні 1922 року. На ній було вирішено привести в оптимальне співвідношення основні елементи селянського господарства: землекористування, капітали і працю, раціоналізовану агротехніку і організований ринок.⁴⁸ Вирішенню даних питань у значній степені сприяв Земельний кодекс УСРР прийнятий 30 листопада 1932 р. Згідно з ним засновувалися земельні громади – земельно-господарське об'єднання всіх селянських господарств. Дозволялося здавати землю в оренду на термін не більше однієї сівозміни, а при відсутності такої не більше, ніж на три роки, використовувати вільнонайману робочу силу у сільському господарстві, але не більше ніж трьох постійних працівників, за умови, якщо сім'я наймача буде працювати разом із наймитами. Найбільшим досягненням стало проголошення свободи вибору селянами форми землекористування.

Політика держави стосовно піднесення селянських господарств знайшла свій розвиток і у рішеннях жовтневого (1924) та квітневого (1925) Пленумів ЦК РКП(б), Всеукраїнської наради по роботі на селі у грудні 1924 р. Саме тут було розроблено і вдосконалено курс аграрної і продовольчої політики, який був втілений у лозунгу “Обличчям до села”. Він був націлений на використання економічних важелів і способів у врегулюванні розвитку сільського господарства, стимулюванні кооперації, усуненні адміністративних перепон у піднесенні селянського трудового господарювання, його виробничих можливостей і збільшенні товарності на основі матеріальної зацікавленості селян виробників, підтримці економічно сильних селянських господарств. Газета “Червоний кордон” у передовій статті. “Що таке куркуль?” справедливо писала”. Іноді і невірно до куркульства прилічуємо добрих господарів, що мають якусь пару

коней, працюють на власноруч, нікого не визискуючи – іншими словами середняка – хазяїна”⁴⁹

Проаналізуємо головні напрями роботи, яка проводилася в 1923-1927 рр., з метою піднесення сільського господарства, його модернізації. Насамперед, розвитку селянського господарства Поділля сприяла сільськогосподарська кооперація, яка розвивалася у різних формах. Низова мережа складалася з універсальних товариств, що виконували кредитні, збутово-постачальні та інші виробничі функції, і з спеціальних (фахових) товариств, що охоплювали окремі галузі сільського господарства. Як видно із [таблиці 8] значну питому частку складали універсальні сільськогосподарські кредитні товариства. Найбільша кількість кредитних товариств виникла у Кам’янецькому окрузі. Своїм членам кредитні товариства надавали позички на господарські потреби (придбання реманенту, будівельних матеріалів, сировини, тощо). Другу групу складали допоміжні продукційні кооперативи: машинові, злучні, меліоративні, тваринницькі товариства. Серед них, особливе місце, на Поділлі посідали меліоративні. Як відомо, боротьба з ярами, осушення боліт, заліснення, створення штучних водоймищ вимагало значних зусиль, коштів, і було не під силу окремому селянському господарству. Об’єднуючи свої капітали і зусилля у меліоративних товариствах, селяни мали змогу ефективно боротися із посухами, перезволоженням, тощо.

Деякого поширення на Поділлі набули машинові товариства для спільного придбання і використання техніки. Спираючись на машинно - тракторні товариства, за умови впровадження громадських сівозмін, селянське господарство здатне було здійснити якісний прорив у підвищенні продуктивності праці, поліпшенні агрокультури, боротьбі з глитайськими тенденціями. Ось як про це писав дописувач у газету “Червоний кордон” із села Параївки Оринінського району Кам’янецького округу. “Машинове товариство нашого села придбало “Фордзона”. Десятки агітаторів не можуть того зробити на селі в галузі

роз'яснення потреби перейти до культурного господарювання, як то робить машина. Не тільки наші односельчани, але й жителі навколишніх сіл захоплені трактором. Коли трактор оре на полі, кожен хто тільки зустрине його, або побачить його здаля неодмінно заверне до машини, або навіть обійде з ним навколо поля. Трактор надто боляче вдарив по кишеням куркулів. Для них стало неможливим брати за оранку кіньми десятини землі 10-12 крб., бо оранка трактором коштує набагато дешевше”⁵⁰ Певного розвитку набули птахівничі товариства. Наприклад, у Кам'янецькому окрузі в 1927 році діяло 20 птахівничих товариств. Кількість пайовиків склала 22 тис. Птахівничі товариства заснували 66 інкубаторів, утримували ветлікаря.⁵¹ Для селянського тваринництва важливе значення мали молочарські спілки. З цього приводу газета “Червона правда” писала: “ Молочарські спілки передусім забезпечують для загалу продуцентів більшій, притім легкий і постійний грошовий прибуток. Молочарська спілка заощаджує людям працю, час і засоби у всьому. Виріб масла чи сиру одинцем тепер малопродуктивний, бо мало добувається тим способом цінних продуктів, зокрема масла. Замість старого способу збирання сметани шляхом підстоювання – нині вже виділяють сметану, масло за допомогою машини - сепаратора. В пересічній сільській молочарні з річною переробкою десять тисяч пудів молока можна одержати більше на 20 пудів масла, ніж звичайним способом. Кожен пуд коштує 12 крб. Отже, можна додатково заробити 240 крб. у рік. А скільки часу пропадає марно у нашого селянина, який продає одинцем молоко на базарі. Коли врахувати саму лише доставку до міста з навколишніх сіл молокопродуктів поодинокими господарями, то виходить, що селянин отримує значні збитки: зношений одяг, взуття, витрачає чимало часу.”⁵² Важливим засобом економічної розробки сільського господарства стала контракція – широкий комплекс збуто-постачальних і виробничо-договірних відносин між селянськими господарствами, сільськогосподарськими кооперативними об'єднаннями і державними організаціями та переробними підприємствами. Одним із головних організаторів

цієї роботи стала кредитна сільськогосподарська кооперація. Укладаючи з сільськогосподарським товариством договір про контрактацію, селянин брав на себе зобов'язання враховувати цілий ряд заходів, націлених на підвищення врожайності та якості продукції: якісно обробити землю, застосувати добрива і сортове насіння, проводити догляд за посівами, згідно вимог агротехніки. Кооперативні ж організації, спираючись на кошти системи сільськогосподарського кредиту, створювали йому для цього необхідні умови: постачали сільгоспмашини, реманент, насіння, мінеральні добрива, організовували агрономічне обслуговування. Наприклад, у Проскурівському окрузі було проведено у 1928 р. заміну неочищеного селянського посівматеріалу на сортове добірне насіння у розмірі 32 тис. пудів через систему сільськогосподарської кооперації і 28 тис. пуд. для селян, які законтрактували свої посіви в обмін на чистосортове насіння.⁵³ Зокрема про це йшлося у кореспонденції із села Заміхів Новоушицького району Кам'янецького округу. “Наше сільське буряківниче товариство працює дуже гарно. Має понад 300 пайовиків. Товариство кредитує не лише пайовиків, але й бідноту, яка не може сплатити вступного внеску. Воно проводить контрактацію цукрового буряка. Коли той бурякосій контрактує через кооператив він може одержати позику під заклад площі цукрового буряка. Зараз ще краще піде бурякова справа через те, що при товаристві відкривається буряково - зсипний пункт, що дасть змогу і безкінному селянству сіяти буряк”.⁵⁴ Таким чином, кооперація у подільському селі стала важливим фактором розвитку селянського господарства. Хоча до повного охоплення селян Поділля кооперацією було ще далеко, але умови товарного виробництва змушували господарів кооперуватися. У перспективі це могло перетворитися у потужну підйому сільськогосподарського виробництва, рівня життя селянства.

Під час аграрної революції общинне землекористування було ліквідовано і селяни отримали землю у безстрокове і постійне володіння окремих селянських

дворів. Як правило, земля селянина розміщувалася в різних місцях поля, черезсмужно із ділянками інших господарств. Тому між окремими господарствами, як правило, зберігався зв'язок у вигляді примусової трьохпільної сівозміни і випасу худоби на толоці та по стерні (система відкритих полів). Така форма землекористування була нераціональною і шкідливою. Характеризуючи тодішні вади селянського землекористування газета “Червоне село” писала: “Не села у нас на Поділлі, а столиці – 250 – 500-900 дворів, розкиданих на площі мало на 3-6 кв. верств. За час революції вони ще більше розпухли новими садибами, що притулилися до них, як горбатий до стіни. Одним словом все гаразд, всі вкупі, церква близько, жити весело, а тільки до поля не дотягнешся. Треба мало не напередодні виїздити, ганяючись за десятком клаптиків землі свого двору, котрі, як навмисне розлізлися в різні боки аби не бути сусідами. Таке веселе життя “в купі” є однією з найбільших болячок нашого землекористування. Її треба гоїти найбільш рішучими засобами при проведенні в селах землеустрою”.⁵⁵ Тогочасні наукові підрахунки свідчили, що інтенсивне сільське господарство можливе лише тоді, коли польова земля віддалена від садиби не більше як 1-1,5 версти. Якщо вона знаходилася на більшій відстані то господарювання на ній ставало не вигідним бо весь продуктивний прибуток витрачався на транспортні витрати перевезення врожаю, вивезення гною, тощо.⁵⁶

Для того щоб знайти вихід із незручностей тодішніх форм землекористування селяни 20-х роках намагалися утворити “висилки” шляхом поділу громад на декілька менших. Тобто на далеких клинах засновувалося нове невеличке село, куди на протязі 1-3-х років переїжджала частина мешканців села. Вони утворювали нову земельну громаду і отримували всю землю, що припадала на них. Оптимальний розмір такої громади – 50 дворів. З такої умови найдальші поля були віддалені на відстані половини версти. Такий спосіб землекористування був дорогий, оскільки потрібно було будувати хату, господарські будівлі, навіть за умови, коли громада великого села надавала трудову допомогу тим селянським

дворам, які погодилися на переселення. Другим способом поліпшення селянського землекористування був поділ великого села на кілька окремих земельних громад “кутків”. Кожен куток села отримував своє користування найближчі до нього землі, що облягали садиби кутка, розбивали їх на сівозміни та вели цілком окреме від решти села земельне господарство, не маючи вже жодних прав до землі інших кутків, наприклад, права виходу худоби на толоку. Третій спосіб полягав у поділі великого села на групові відводи. Група сусідських селянських дворів, об’єднаних між собою якими небудь спільними інтересами, хоча б, наприклад, родинними зв’язками, або бажанням взаємної допомоги в роботі, отримувала землю “в одній руці”, тобто в одному місці. Такий куток не виходив зі складу своєї земельної громади та зберігав всі права і обов’язки його членів. Крім цього, наближення землі до садиби можливе було через вихід селянського двору на хутір. Але для цього необхідно мати досить значну земельну площу, яка б окупила витрати пов’язані з облаштуванням даного поселення.

Проте найбільшу перспективу мало запровадження поліпшеної подвірної - черезсмужної форми землекористування з громадськими сівозмінами. Рациональна організація земельної території основної маси селянських господарств тут досягалася заведенням відповідних громадських сівозмін. Воно було пов’язано із проведенням внутрішньо-сільського землеустрою і власне завершувало його. Суть громадської сівозміни полягала у прийнятті земельною громадою загальних правил експлуатації належних їй земель, які були обов’язковими до виконання всіма членами громади. В її основі лежали такі принципи а) дбайливого відношення до запасу поживних речовин у ґрунті, б) створення умов до повернення родючості ґрунту через залишення поля на пар, внесення гною або мінеральних добрив, в) групування сільськогосподарських культур у посіві на загальних клинах сівозміни, які поліпшують якість ґрунту для наступних за ними культур, г) здійснення спільних заходів боротьби з бур’янами,

шкідниками, д) в кінцевому підсумку в громадській сівозміні передбачено запровадження одного або двох поліпшуючих захисних клинів, до яких умовах Поділля можна віднести парю –трав'яний і просапний. Громадська сівозміна дозволяла радикально і докорінно реорганізувати індивідуальне селянське господарство, вивівши його на шлях інтенсифікації. У передовій статті “Заводьмо громадську сівозміну”. газета “Червоний кордон” писала: “Зведення багатьох дрібних ділянок у невелику кількість смуг усуває шкоду дрібно і багатосмужжя, трьохпілля. Вона утверджує сприятливі умови для всієї земгромади у боротьбі з бур'янами, шкідниками, створює можливість агрономічного впливу на всю масу господарств, що входять до її складу, примушує відсталих господарів залучатися до кращих засобів виробництва. Громадська сівозміна встановлює економічно доцільне чергування культур, усуває хиби рябопілля, зберігає родючість ґрунту, підвищує врожайність і прибутковість господарства. При громадській сівозміні легше розв'язується проблема з літнім випасом худоба, вирішується кормове питання, використання складного сільськогосподарського реманенту та машин”.⁵⁷

Організація землевпорядкування була найбільш масовим заходом, що охоплював усі селянські господарства. Адже сівозміну мало було встановити. Потрібно було вперто і систематично закріплювати її відповідною організацією господарства та проведенням агротехнічних заходів. І тут на перше місце виходила громада. В одній із кореспонденцій про проведення землеоблаштування у селі Покутинцях Солобковецького району Кам'янецького округу йшлося про таке: “Правильної сівозміни у земгромаді не було. Все поле являло з себе перістопілля. Всякий сіяв собі що задумав. Парового поля не було. Клаптями в окремих господарів була розкидана толока. Поля засмічені, межі - розплідники різних бур'янів. Були господарі у який нараховувалося 10 і 15 окремих смуг – шматків польової землі. Все це набридло людям. Село зібралося на схід і 380 голосів за і 70 проти проголосувало за повне землевлаштування. Польову землю розбили на 4 руки – зміни. У кожній зміні господар отримав $\frac{1}{4}$ свого наділу. Цим

самим було створено можливості для заведення громадської сівозміни, ліквідації через - смужжя і далекоземелля. На сході прийнято рішення: 1) встановити громадський звичай, щоб ніхто не висівав неочищеного насіння, 2) ретельно полоти бур'яни, 3) знищити толоку, 4) завести ранній пар, 4) запровадити травосіяння багаторічних трав, 5) вирощувати цінні культури, на які є попит: цукровий буряк, льон, пшеницю, насіння конюшини”.⁵⁸ Впровадженню поліпшеного землекористування дуже заважав консерватизм певної частини селянства. Про це наголошувалося у численних кореспонденціях у центральні і місцеві газети, Сількор із села Редвинці Бахматовецького району Проскурівського округу писав “Вже третій рік тягнеться справа із землеустроєм. Є 120 господарств, які бажають позбавитися трьохпілля, але через несвідомість решти господарів справи гальмуються”.⁵⁹ Із села Віньківці Кам'янецького округу повідомляли “Вже два роки тягнеться справа і з землеустроєм. Одні хотять, а інші проти”.⁶⁰ З с. Тинна Купинського району Кам'янецького округу “Наше село остаточно ухвалило провести землеустрій. Деякі селяни не погоджуються, стоячи на тому, що дідівські методи мають бути непорушні.⁶¹ “В нашому селі нараховується біля 700 господарств, - писав сількор із села Давидківці Проскурівського округу, - з них 200 хочуть перейти до чотирьохпілля. Решта проти. “Як батьки наші господарювали, так і ми будемо, як бог дасть, то вродить, і без чотирьохпілля”. Але скільки вже бога не просили, а все одно не родить. Потрібно проводити землеустрій”⁶² Нерідко опір деякої частини селян переходу до поліпшеного землеоблаштування призводив до розколу земельної громади. Зокрема, про це йшлося в кореспонденції із села Зяньківці Деражнянського району Проскурівського округу “Наше село має 362 двори і поділяється на дві земельні громади. Одна із них складається з 232 дворів, що господарюють “так, як батько робив і мене навчив” і кажуть що “як бог дасть то вродить”. Друга громада складається із 130 господарств і хазяйнує культурно, зерно своє перед посівом очищає, висіває насіння сівалкою і більше покладається на власні руки, ніж на

“Божу поміч”. Ця громада отримала у 1925 році на сільськогосподарській виставці 800 крб. премії за зразкове господарство, а в 1926 році 400 крб. за дотримання правильної чотирьохпільної сівозміни.⁶³ Динаміку землевпорядних робіт проілюструємо на прикладі Кам’янецького округу. Якщо у 1917 – 1923 рр. було землеоблаштовано 2718 гектарів селянських земель, або 0,5 % до загальної площі, то у 1923-1924 рр. – 10191 га.; 2%, у 1924-1925 рр. – 66891 га.; 1,4 %, у 1925-1926 рр. – 24220 га.; 4,8%, 1926-1927 рр. – 32536 га.; 6,5 %⁶⁴ Як бачимо, розмір землевпорядних робіт щорічно збільшувався, одночасно з кількісними показниками відбувалося і їх якісне поліпшення, а саме “утворення таких земгромад земля, яких знаходилася не далі трьох верств від двору, організація громадських сівозмін, що більше відповідають потребам селянського господарства, утворення висілків, виділ земель під групові посіви, спецкультур, тощо”.⁶⁵

Перехід на поліпшене землеоблаштування на Поділлі виявився незавершеним у розглядуваний період. Землевпорядні роботи планувалося закінчити до 1931 року. Все ж, протягом 1923 –1927 рр. було розпочато значні землевпорядні роботи, які повинні були подолати у перспективі безвихідь старих форм землекористування і забезпечити перехід на багатопільні громадські сівозміни.

Значна частина селян Поділля вела своє господарство на основі простого селянського досвіду, мало дбаючи про впровадження передових методів господарювання. Для подолання цього організовувалася агрономічне і ветеринарне обслуговування. Кожен округ Поділля було поділено на агрорайони і тут зосереджувалося група спеціалістів сільського господарства: агроном, зоотехнік, ветеринар, тощо. Їх кількість постійно збільшувалася. Якщо у 1913 році у Кам’янецькому повіті було 7 агрономів, то у 1921 –1922 рр. їх стало 20, у 1923- 1924 рр. у Кам’янецькому окрузі працювало 25, 1924-1925 рр. – 29, у 1925-1926 рр. – 44, у 1926-1927 рр.⁶⁶ Все ж, кількість спеціалістів сільського

господарства залишалася обмеженою і не була оптимальною. Наприклад, у Ярмолинецькому районі у 1927 р. на 28 населених пунктів, розкиданих на 20 верств у довжину, і 10-12 верств у ширину припадав лише один ветфельдшер, який здійснював і амбулаторне лікування худоби, виїжджав у села. У цих умовах, зазначала газета “Червоний кордон” “населення змушене звертатися до коновалів, які ставлять для кожної хворої худоби завжди один діагноз “слаба на кров”. Ріжуть вуха, пускають кров з шиї, печуть язика і таке інше. Частина селянства недовіркою ставиться до роботи коновалів, які калічать худобу, але зазначають, що доводиться до них звертатися бо більше немає до кого”⁶⁷ Багато недоліків було в агрономічній допомозі селянства. Про це відверто вказувалося у дописах в газету “Червоний кордон” із села Яромирка Купинського району “Скоро три роки минає, як у нашому селі був агроном. У селі є бажаючі організувати сільськогосподарський гурток, але не знають як до справи взятися без поради агронома”. Село Ружичанка Проскурівського округу “Коли приїжджає агроном до села, то селянство дуже раде, але одна лекція селян не задовольняє, що з того, кажуть, що зимою агроном розкаже про сівозміну, про боротьбу з бур’янами. Це тільки одна суха балаканина, бо якби все було на практиці пророблено, то селяни краще б зрозуміли.”⁶⁸ Важливу роль у поліпшенні агротехніки мала практика проведення конкурсів на зразкове, культурне, селянське господарство. Ось як їх оцінював дописувач із села Давидківці Бахматовецького району Проскурівського округу, “Нещодавно в нашому селі відбулося призначення премій за участь у конкурсі на краще сільське господарство. За поширення посіву багаторічних трав премію в 300 крб. дістало село Немирівці. Поодинокі господарі отримали винагороду у 65 крб. Треба всім селянам придивлятися до свого господарства, слухати агрономічні поради і брати участь у конкурсі”.⁶⁹ Певну роль у поліпшенні селянських господарств мала традиція, яка зародилася в 20-ті роки - проведення свята врожаю у рамках, якого влаштовувалися сільськогосподарські виставки. З цього приводу, газета “Червоний кордон” зазначала: “Наближається свято врожаю

як і минулого року, так і цього, будуть влаштовуватися сільськогосподарські виставки, які мають на меті виявити наші досягнення в сільському господарстві. До них слід добре підготуватися. Сільради повинні допомогти влаштувати виставку. Кожен господар хай погляне чи має він чим похвалитися, хай іде на виставку навчитися як треба поліпшувати господарство. За кращі експонати будуть видаватися нагороди, щоб і інших заохотити до кращого господарювання”⁷⁰ У кореспонденції про проведення свята врожаю у селі Зянківці Деражнянського району Проскурівської округи повідомлялося про таке: “У селі відбулося кущова виставка. Найкращі експонати селянина Левашова Гурія, у якого пшениця “Тріумф Поділля” дала 140 пудів з десятини, а ячмінь 120 пудів. Перша у районі чотирьохпільна громада села Зянківці отримала премію в сумі 500 крб. за те що цілком дотримувалися чотирьохпільної сівозміни. Врожай на полях цієї громади кращий, ніж у інших селах де ще господарюють прадідівськими способами.”⁷¹ Значну роль у популяризації науково обґрунтованих методів ведення сільського господарства проводила періодична преса. З цього приводу газета “Червоний кордон” у своїй редакційній статті “Хліборобам треба вчитися” писала: “Робітники, щоб виробляти гарну продукцію, багато вчать, як то кажуть, підвищують кваліфікацію. Так само селянам, щоб гарно господарювати треба багато вчитися. У нас, власне кажучи, землю не обробляють, а грабують, обкрадають, а обкрадена земля таки добре б’є по носі свого господаря. Вона так погано родить, що господареві доводиться без хліба сидіти. А щоб добре ходити коло землі треба вчитися як найкраще використати кожний клаптик землі. А як це зробити скаже агрономія”.⁷² Лише на сторінках часопису “Червоний кордон” протягом січня-квітня 1927 р. було надруковано 140 статей на сільськогосподарську тематику, 42 дописувачами були селяни, які випробовували на своїх полях передові методи господарювання”⁷³ Про користь цих публікацій засвідчив допис сількора з села Чорна Смотрицького району Кам’янецького округу “ У нашому селі раніше дуже мало сіяли конюшину, Але часто траплялися

в нашій газеті дописи тих селян, що вже сіють конюшину і наші господарі теж почали сіяти. Перевірю, чи дійсно така вигідна штука, як то пишуть – казав один селянин. Перевірили. Вигідно сіяти. Газета добре радила. Тепер майже три частини села сіє конюшину”. “Червоний кордон” навчив сіяти конюшину⁷⁴ Сількор Рогозинський із села Браїлівка Новоушицького району Кам’янецького округу писав: “ Всі сільськогосподарські сторінки “Червоного кордону” я акуратно підшиваю і маю чудовий агрономічний poradnik. Цей poradnik тому гарний, що пристосований до наших умов.”⁷⁵ Для популяризації передових методів ведення сільського господарства серед селянства краю у 1925 р. було налагоджено випуск сільськогосподарської газети для подільського і східноволинського села “Західноукраїнський, господар” У зверненні редакції газети до окружних і районних земельних управлінь та відділів народної освіти Поділля і Волині зазначалося “Необхідно щоб кожна газета стала обличчям села, зв’язалася з самими широкими господарюючими масами. Голос кожного господаря повинен дійти до нашої газети і знайти у ній відклик і пораду”.⁷⁶ Колектив працівників газети писав: “ Прагнемо щоб, селянський двір красувався, його город, сад процвітав, його худібка, як пані, як попада сита, повагом ступала, щоб селянин і його діти були ситими, зігрітими, електрика освітлювала села і його хати, а від золото-пшеничних і срібно - житніх селянських ланів бив блеск на весь світ широкий”.⁷⁷ Певну роль у підготовці спеціалістів сільського господарства відігравала мережа вищих і середніх навчальних закладів: сільськогосподарський інститут у Кам’янці-Подільському, сільськогосподарський технікум у селі Сутиски Тиврівського району, сільськогосподарські школи у с. Гуменцях, Хмільнику, Красносільці, Китайгороді, Говорах, Кутківцях, Стіні, Томашполі, Верхівцях, Ямполі, Голозубинцях, Островчанах, школа садівників у селі Немії Могилівського округу, лісівників у Кам’янці Подільському.⁷⁸ Надзвичайно корисну роботу з піднесення селянського господарства наприкінці 20-х років було згорнуто. Тональність місцевої преси кардинально було змінено у

бік розорення селянських господарств, яких ще до недавна закликали ретельно, працювати, заохочували вести господарювання на основі новітніх методів і прийомів. Відтепер таких господарів зараховували до “куркулів” і які підлягали цілковитому знищенню.

Деякому піднесенню селянського господарства сприяла податкова політика. Кроком вперед у порівнянні з продподатком та єдиним натуральним податком, став єдиний сільськогосподарський податок, запроваджений у 1923 році. Це виявилось в тому, що з 1 жовтня 1923 р. скасовувалися численні норми оподаткування, які існували на той час, зокрема, продподаток, трудгужподаток, подвірно-грошовий податок, разовий податок на відбудову сільського господарства, загальногромадський та 5 інших податків, що встановлювалися губвиконкомом та окрвиконкомами. Обкладення іншими податками заборонялося. Все ж, варто погодитися з думкою С.В.Корновенка, що податкова політика радянської влади в українському селі продовжувала мати фіскальний характер. Її завдання полягало не у рівномірному, регулюючому розподілі матеріальних благ, а в якомога більшому вилученні коштів у селянства⁷⁹ Так, постановою ВУЦВК та РНК УСРР від сплати єдиного сільськогосподарського податку на 1923 -1924 рр. звільнялися всі селянські господарства, що не мали худоби і кількість землі, в яких не перевищувала трьох чвертей десятини на їдця. Крім того місцеві органи влади мали право зменшувати податок в межах 5% іншим селянським безхудібим і малоземельним господарствам.⁸⁰ Значну допомогу надавалося незаможним господарствам у вигляді безповоротної допомоги, пільг із сільгосподатку, держстрахуванню, відпуску за дешевими цінами лісоматеріалу тощо. Протягом 1926-1927 рр., фондом бідноти, незаможним селянським господарством Кам'янецького округу видано 220 855 крб.⁸¹ Разом з тим, чисельні пільги, які роздавалися злидарям без з'ясування причин їх бідності падали тягарем на економічно потужні селянські господарства, гальмуючи їх розвиток, розвиваючи бездіяльність пільговиків. У

1924 р. в Проскурівському окрузі було звільнено від податку 10,3% господарств, в яких дохід на їдця був менше 28 крб. Проте окрвиконком звернувся із проханням до уряду ще звільнити 10% селян.⁸² Реальне зменшення податкового тиску селяни відчули лише з 1925 -1926 рр., коли згідно з новим курсом податок значно зменшили. Наприклад, у Кам'янецькому окрузі сільгосподаток було знижено на 37,4%. Якщо у 1924 р. на одного їдця припадало податку 3 крб. 39 коп., то у 1925 р. 2 крб. 12 коп., на десятину посіву відповідно: 2 крб.90 коп., 1 крб. 64 коп., на одне господарство 12 крб. 53 коп.; 8 крб. 47 коп.⁸³ Про полегшення податкового тягаря для селян йшлося у численних дописах сількорів. В одній із них з села Ходорівці Жванецького району Кам'янецького округу зазначалося: “Багато селян не вірили, що податок у цьому році буде легший, ніж минулому. Але ось прийшли окладні листи. Побачили селяни, що дійсно податок цього року майже на половину менший. Той кажуть оце дійсно лицем до села повернулися”⁸⁴

Розподіл поміщицьких земель малоземельними і безземельними селянами не ліквідував аграрне перенаселення на Поділлі. З метою його пом'якшення у 1925-1926 рр. знову вирішено було відновити переселенський рух селян з густонаселених районів у малоземельні (Сибір, Урал, Поволжя, Далекий Схід).⁸⁵ Свою квоту на переселення отримало і Поділля. Так, з Проскурівського округу планувалося переселити у 1926-1927 рр. 4216 сімей,⁸⁶ з Кам'янецького округу – 2150⁸⁷ Варто зазначити, що виділені квоти виявилися надто заниженими. Наприклад, на Кам'яничині для подолання аграрного перенаселення треба було висилити 30 тис. господарств, а планувалося переселити 2 тис. господарств⁸⁸ Виконуючи розпорядження про переселення місцеві органи влади відправили на запропоновані колонізаційні земельні фонди ходоків. Проте через низьку якість земельних ділянок, погану підготовку фонду до заселення переселенцями, цілковиту відсутність або погану якість шляхів сполучення, шкіл, лікарень, переважна більшість селян відмовилася від переселення. З Кам'янецького округу

у 1926 р. було переселено 990, а у 1927 р. 1457 дворів.⁸⁹ У Проскурівському окрузі із виданих 1600 нарядів на переселення до Сибіру і Мелітопольського округу скористалося лише 1100 сімей.⁹⁰

Незважаючи на те, що перша спроба радянського перенаселення з Поділля не дало значних результатів. В подальшому переселенська політика, за умови належного виконання, могла дещо пом'якшити гостроту аграрного перенаселення у краї. Проте у 1928-1930 рр. переселення селян з Поділля було згорнуто.

Як відомо, селянське господарство зазнавало руйнівного впливу природних і соціальних катаклізмів. Пом'якшення їх ударів сприяла селянська взаємодопомога. У дореволюційний період на селі діяла хлібозапасна система. Нею опікувалися сільські громади, земські установи. У селах було створено громадські склади із збіжжям на випадок стихійного лиха (гамазеї). Проте в період аграрної революції хлібозапасна система була доценту знищена.⁹¹ У період посухи 1920 р. українське селянство, в умовах відсутності хлібозапасної системи, опинилося наодинці зі страшним стихійним лихом. Початок налагодженню селянської взаємодопомоги було покладено постановою РНК УСРР від 23 грудня 1921 р. "Про комітети взаємодопомоги на селі".⁹² До 1923 р. на Поділлі діяло 90 районних 1677 сільських комітетів взаємодопомоги.⁹³ Їм було виділено 7513 дес. громадських земель.⁹⁴ Головним джерелом надходжень коштів у фонд селянської взаємодопомоги стало, добровільне самообкладання. У відозві Подільського губвиконкому до селян з приводу збираним самообкладення восени 1923 р. підкреслювалося: "Створення фондів КВД не є податком, прихованою сплатою на цілі загального характеру, а виключно добровільна, ніким не нав'язана громадська складчина на потреби місцевого характеру, для надання допомоги родинам червоноармійцям, інвалідам, біднякам".⁹⁵ Зібрані кошти видавалися у вигляді безповоротної і допомоги найзлиденішим верствам села. Головним джерелом надходження коштів у фонд селянської взаємодопомоги стало добровільне самообкладання. Так, у звіті Вінницької губернської секції

селянської взаємодопомоги зазначалося, що допомога інвалідам, вдовам, сиротам, родинам червоноармійців у засіві ярвого клину у 1924 р. проводилася у всіх районах і селах. Бідноті було видано 1575 пудів ячменю, 920 пудів вівса, 538 пудів гречки, 930 проса, 2870 пуд картоплі, 260 пуд інших культур.⁹⁶ У 1925 р. відбулася реорганізація комітетів у селянське товариство взаємодопомоги (СТВ) на основі колективно - добровільного членства. Суть якого зводилася до того, що участь всього населення села у формуванні фондів товариств взаємодопомоги була обов'язковою, якщо товариство створювалося згідно рішення загальних сільських зборів. Вони і оголошувалися вищим органом управління селянською взаємодопомогою.

Заможне селянство з недовір'ям поставилося до необхідності перетворення СТВ у громадську організацію кооперативного типу, оскільки небезпідставно вважало, що їх фонди будуть знову безконтрольно використовуватися для допомоги бідноті. “Ми знаємо, що таке взаємодопомога. – говорили селяни. – ще по старим гамазям знаємо, що це справа наша. Так дайте нам можливість самим керувати справами СТВ. Щоб ми вибрали у комітет товариства взаємодопомоги людей, які користуються довір'ям та вміють господарювати”.⁹⁷ Все ж, чимало товариств взаємодопомоги перетворилося у досить потужні громадські організації із значними натуральними фондами, прокатними, зерноочисними пунктами, тракторами. Переломним у зміцненні матеріальних фондів товариств взаємодопомоги став 1927 рік. Після жнив вирішено було кожному селі створити потужні насінневі та продовольчі фонди. “Для надання допомоги тим, хто постраждав від стихійного лиха: посухи, градобою, пожежі... Створення запасних фондів повинно проводитися до тих пір поки не буде реальної надії, що у випадку біди товариство взаємодопомоги зможе повністю задовольнити потреби постраждалих у насінні, продуктах харчування і наданні грошової допомоги для відновлення господарчої діяльності”.⁹⁸ Загалом селянство із розумінням віднеслося до створення громадських хлібозапасних фондів. В умовах

тогочасного екстенсивного ведення сільського господарства з його надмірною залежністю від погодних умов, періодичними неврожайми важко переоцінити значення відновлення селянської хлібозапасної системи.

У піднесенні селянського господарства немалу роль відіграла торгівельна інфраструктура: базари, ярмарки, стаціонарні торгівельні заклади. Саме тут селяни збували сільськогосподарську продукцію, набували різноманітних господарських виробів, предметів першої необхідності. Базари були у кожному містечку Поділля. Зазвичай, неділя була базарним днем. Найбільш поширеними видами товарів, які продавалися на базарах, ярмарках, за результатами усного опитування, проведеного Вільямом Ноллом було зерно, овочі, фрукти, худоба, птиця, яйці, молокопродукти.⁹⁹ В обстеженні ярмарок Вінницького округу у 1926 р. зазначалося “По всіх ярмарках звичайними речами продажу є “різна худоба, домашня птиця, яйця, жито, пшениця, овес, та інші зернові продукти, різне борошно, молочні продукти різноманітні кустарні вироби, продукти першої необхідності, мануфактура”. Разом з тим ряд ярмарків спеціалізувалися на продажі певних товарів. Наприклад, на Вінниччині - Дашівський - гончарних виробів, дощок, Мізаківський - саней, коліс, діжок, Райгородський – смушків, Новокостянтинівський – кожухів, Хмільницький – сільськогосподарського реманенту, Лінецький- тютюну,¹⁰⁰ Ярмарки у Вінницькому окрузі проводилися у 43 населених пунктах. Їх кількість протягом 1925 року склала 1703, ярмаркових днів – 1707 у Кам’янецькому – відповідно 14,3;3 Могилівському 4;6;184; Проскурівському 27; 718;742; Тульчинському 2; 2; 6.¹⁰¹ Як бачимо, існував досить нерівномірний розподіл місцезнаходження ярмарків. У районах, де було багато базарів і ярмарків, спостерігалось підвищення товарності селянського господарств, його дохідності. Реалізація селянами сільськогосподарською продукцією на базарах і ярмарках давала значний зиск. Наприклад, у селі на Поділлі пуд жита коштував 51 коп., пшениці 89 коп., ячменю 59 коп., вівса 48 коп., гречки 48 коп., проса 53 коп., картоплі 24 коп., борошна житнього 72 коп. у

місті відповідно 63 коп.; 105коп.; 80 коп.; 84 коп.; 56 коп.; 63 коп.; 36 коп.; 91 коп.¹⁰²

Нерівномірно розташовувалися у сільській місцевості і стаціонарні торгові заклади, які на селі були представлені невеликими крамницями. Наприклад, на 10 тисяч сільського населення Проскурівського округу у 1925-1926 рр. припадало 17 крамниць, з них 8 кооперативних і 9 приватних. У 20, 2% сіл округу взагалі були відсутні стаціонарні торговельні заклади. Кількість сіл без крамниць у Юринецькому районі склала 51,7 %, Летичівському 35,5%, Старосинявському 39,9 %, Михалпільському 51,7%,¹⁰³ Відсутність або недостатня мережа торговельної інфраструктури зумовлювала значні труднощі і проблеми у реалізації селянами сільськогосподарської продукції, придбанні необхідних господарських виробів тощо.

Важливого значення у розгортанні ярмаркової і базарної торгівлі мали шляхи сполучення. На жаль, у розглядувальний період, шляхи, переправи знаходилися у занедбаному стані і були серйозною перешкодою інтенсифікації сільського господарства. Про це, зокрема, йшлося у багаточисельних скаргах селян у місцеві органи влади, часописи. В одній із них сількор із села Кузьмин Проскурівського округу писав: “Під лісом, недалеко від Кузьмина, особливо у ярмарковий день, кричать селяни, іржуть коні, кувікають свині, верещать поросята. То ярмаркові так через місток перебираються. Не один наб’є собі добру гулю на лобі. Та якби на цьому сталося. Вів один селянин на ярмарок коняку. Варта вона була в нього 146 крб. Вивів її на місток, а та в диру та в річку. Пропала коняка. Продав селянин тільки шкуру за 4 крб. і, плачучи побрів додому”.¹⁰⁴ Важливу роль у піднесенні селянського господарства Поділля відігравали меліоративні роботи. Як відомо, Подільський регіон страждав від посухи. Значної шкоди сільському господарству завдавала ерозія ґрунту. Газета “Червоний кордон” писала: “ Вже три роки підряд селянське господарство придністровських районів терпить від недороду. Господарства селян занепали, населення збідніло.

Третій рік держава дає населенню допомогу у харчуванні дітей. Але чи може це продовжуватися довго? Звичайно, що ні. Причини врожайності цих районів дуже багато, але головні із них такі: порізаність великими і малими ярами польової землі, мала площа лісів, ставків, водойм, та виснаження землі. Треба досягти того, щоб за допомогою держави позбутися раз і назавжди цих умов, що спричиняють неврожаї”¹⁰⁵ В умовах гострого малоземелля кожна десятина землі відвойована у ярів, боліт, чагарників була вагомим здобутком селянського господарства. Особливого значення в регіоні набувала боротьба з ярами. Наприклад, у Кам’янецькому окрузі було виявлено 1165 ярів, які мали тенденцію до збільшення їх розмірів. “Площа знівечена ярами і ярками на Поділлі величезна. Лише на Кам’яничині доходить 15 тис. дес. – писав Володимир Геринович. – А в цілому у регіоні складає 8% загальної площі. Це застрашує число, яке рік за роком буде збільшуватися, примушує поставити питання боротьби з ярами на порядок денний як питання бойового значення.”¹⁰⁶ Лише з 1925 р. на Поділлі було відновлено меліоративні роботи. Для цього урядом України асигновано 13800 крб., з держбюджету – 4020 крб., окружного бюджету 5600 крб., банківських кредитів – 4020 крб.¹⁰⁷ Проведення меліоративних робіт здійснювалося за допомогою вільнонайманої робочої сили. За один день піший робітник заробляв 1 крб., а кінний до 4 крб. Газета “Червоний кордон” з цього приводу зазначала: “Були випадки коли з одного двору спочатку приходили 2-3 піших робітники, а під кінець робіт поверталися з купленою конячкою. Деякі підвідники купили ще по одному коню на зароблені гроші”.¹⁰⁸ Вдалося здійснити лісонасадження у прияркових зонах на 9780 га.¹⁰⁹ Споруджено біля 80 ставків, осушено боліт площею 40 га., врегульовано русла річок на протязі 1007 метрів, здійснено укріплення 90 ярів¹¹⁰ Значні меліоративні роботи проводилися у Могилів-Подільському окрузі. У Проскурівському окрузі протягом 1927 – 1928 років меліоративні роботи було проведено на площі 3180 га. На це було витрачено 2760 крб.¹¹¹ Все це свідчило, що даний напрям у поліпшенні селянського господарства

набув певної підтримки з боку держави і міг у майбутньому дати добрий економічний результат.

Чільне місце у піднесенні селянських господарств Поділля відіграла організація зерноочисних, прокатних, злучних пунктів, племрозплідників, тощо. Зважаючи на значну кількість безреманентних господарств на Поділлі вже у 1921–1922 рр. розпочалося створення прокатних пунктів. “З переходом до рук трудового селянства бувших приватновласницьких нетрудових господарств. – писала газета “Червона правда”, - залишилася велика кількість сільськогосподарських машин і знарядь від поміщицьких маєтків. В період громадянської війни більшу частину цього реманенту знищено. Збереглася менша його частина, яка потребує ремонту і після цього раціонального розподілу. На його базі вирішено створити прокатні і зерноочисні пункти”.¹¹² Незважаючи на те, що на Поділлі вдалося створити мережу прокатних пунктів, їх ефективність залишалася низькою через нестачу кваліфікованих кадрів. “Не в кожному селі є такі люди, - писала газета “Червоний кордон”, - що вміють працювати з машинами. І ось призначають на завідувача пунктом людину таку аби вміла написати скільки днів і, яка машина використовувалася. А пустити в роботу сільгоспмашину, складний реманент, завідувач не знає. Це погано відбивається на роботі прокатних пунктів”.¹¹³ Негативно відбивалася на роботі прокатних пунктів і погана організація їх роботи: безвідповідальне ставлення, нераціональне використання реманенту, машин тощо. “Прокатних пунктів стало багато, - зазначала газета “Червоний кордон”. – але їх робота майже не покращилася. Пункти мало завантажені роботою. За минулий рік пункти земгромад були завантажені на 75%, а сільськогосподарської кооперації на 50%. На багатьох пунктах панує цілковита безгосподарність. Є машини, але немає тягової сили. Після роботи машини ламаються в господарствах і їх не можна відшукати бо не має жодного обліку, а тим часом минає гаряча пора роботи. Для тракторів бракує звичайного палива і нікому їх ремонтувати. Через це прокатні пункти обробили

влітку 1928 року лише 18 тис. га. землі”.¹¹⁴ Певна робота була проведена із створення племрозплідників. Наприклад, у Кам’янецькому окрузі протягом 1922-1927 рр. організовано 6 племрозплідників білої англійської свині, 39 злучних пунктів свиней, 14 овець. Створювалися різноманітні показові спеціалізовані господарства. Наприклад, зразкова пасіка, 16 культурних рибних господарств.¹¹⁵ Створення і налагодження прокатних зерноочисних пунктів, мережі державних і кооперативних племрозплідників, показових господарств, без сумніву, могло істотно вплинути на інтенсифікацію селянського господарства.

Селянське господарство не могло існувати без переробної промисловості. Важливу роль тут відігравали млини, цукроварні, броварні, круподерні, олійниці, тощо. Варто зазначити, що в ході аграрної революції чимало переробних підприємств було розгромлено. Наприклад, на Кам’яничині було знищено всі гуральні, із 24 броварень залишилося лише 2, з 5 цукрових заводів функціонувало лише 3.¹¹⁶ У зв’язку з цим, відновлення і розширення мережі переробки підприємств мало виключне значення для інтенсифікації селянського господарства, зростанню його товарності та заможності. Наприклад, цукрові заводи Проскурівського округу надали кредитну допомогу селянським господарствам, що займалися вирощенням буряка з розрахунку 45 крб. за десятину посіву цукрового буряка для однокінних, 30 крб. для парокінних селянських господарств. Їх було повністю забезпечено суперфосфатом, комбінованими сівалками. У 1926 р. цукрові заводи Кам’янецького округу виплатили селянам, за здану ними сировину, 900 тис. крб.¹¹⁷ Крім цього, бурякосіючі господарства отримали жом, патоку. Все це стимулювало розвиток тваринництва у сільському господарстві.

Інтенсифікація сільського господарства, через розширення посівів технічних культур, - садівництва, виноградарства, тощо можлива були лише за умови переробки їх на місці. Намагання селян збільшити їх посіви наштовхнулися на відсутність або повну відсутність переробних підприємств.

Наприклад, розширення селянами посівів кукурудзи у 1925-1927 рр. не було підкріплене мережою переробних підприємств, які б могли виробляти високоякісне борошно, олію тощо. На сесії Кам'янець-Подільського окрвиконкому 21 лютого 1926 року з цього приводу вказувалося “Інтенсифікація сільського господарства буде підвищуватися за умови коли на інтенсивні культури буде збут.”¹¹⁸ У зв’язку з цим Кам'янець-Подільське окружне земельне управління вважало умовою інтенсифікації сільського господарства побудову на Кам'яничині протягом 1927-1931 рр. “цукроварні в Лянцкоруні, де є всі умови для розвитку бурякосіяння, 3 –х гуралень, які можуть працювати на переробці картоплі, а у Придністров’ї – кукурудзи, консервної фабрики на зразок каліфорнійських, американських сушарень, яка могла б переробляти 300-400 пудів сировини, механічних, кооперативних, маслоробних і сироварних підприємств, тютюнової і беконної фабрик, винзаводу”.¹¹⁹ Значну роль у створенні мережі переробних підприємств відіграв приватний селянський капітал. Наприклад, у Вінницькому окрузі у 1925 р. нараховувалося 2 державних, 51 кооперативний і 272 приватні млини. Приватникам належало 245 круподерень 74 олійні, кооперативом відповідно 4, 5 і жодного державі.¹²⁰ Все це свідчило про те, селянством було зроблено чималий внесок у створення переробних підприємств.

Таким чином, створення розгалуженої мережі переробних підприємств, впорядкованих до них під’їздних шляхів дозволило б істотно підняти рівень товарності та заможності селянського господарства.

Важливе значення у піднесенні селянського господарства могла б відіграти модернізація соціально-побутової інфраструктури, до складу якої входили школи, лікарні, торгівельні заклади, побутові підприємства, дитсадки, лазні, заклади культури. У тогочасних дописах у газету “Червоний кордон” йшлося про досить примітивний рівень соціально-побутової сфери “Село Богданівці Деражнянського району велике поселення понад 200 дворів. Є сільрада, сільські організації та не

видно щоб вони щось зробили у справі культурної перебудови села. Сельбуд міститься в одній маленькій кімнатці з одним лише віконцем. У кімнаті жодної лавки, до можна було б присісти. При сельбуді є театр зовсім не облаштований. Лав для глядачів нема, сцена схожа на зруйновану корчму, стеля - на вагітну жінку. На селі є багато молоді, але дівчата до сельбуду не ходять. Хлопці пиячать, хуліганять”.¹²¹ В іншому дописі про село Новосілку Кузьминського району Проскурівського округу сількор з гіркотою писав: “Загубилося село серед крутих подільських ярів, чисто загубилося. Загублене, забуте воно застигло в самогоні і й хуліганстві. Про культурну роботу на селі ніхто і не згадує. Хати-читальні, бібліотеки, школи, ясел, клубу немає. Зате старий побут, пияцтво, хуліганство процвітають. Самогон варить майже все село. А звідси наслідки. Селянин Тимух Бронько мав досить гарне господарство, справний сільськогосподарський реманент. Під впливом самогонної стихії, що панує в Новосілці він запив. І через три місяці в нього залишився тільки будинок з голими стінами, який продати сільрада не дозволяє”.¹²² У піковий період сільськогосподарських робіт на селі виникала проблема дитячої безпритульності. Вирішити її могла лише організація дитячих ясел. З цього приводу газета “Червона правда” писала: “Селянка, йдучи на поле залишає дитину без нагляду, діти калічаться, горять у вогні, топляться, отруюються і дитяча смертність росте. Єдиним способом боротьби із цим явищем була б організація ясел. Сюди б матір приносила дитину на час роботи а на ніч забирала додому. Там дитина буде мати спеціальний догляд, а селянки.”¹²³ Проте у розглядуваний період проблему було лише окреслено, але її практичне втілення залишилося не розв’язаним. Так само як, створення громадських хлібопекарень, побутових майстерень тощо.

Наявний матеріал свідчить, що непівська п’ятирічка виявилася дещо сприятливою для розвитку селянського господарства та його піднесенню. До цього спонукав деякий розвиток кооперації, перехід до поліпшеного землекористування, переселення селян, меліоративні роботи, зміцнення

селянської взаємодопомоги, організація агрономічної і ветеринарної допомоги, виникнення мережі прокатних зерноочисних пунктів, племрозплідників, зниження податкового тиску. Все це, сприяло зупиненню стихії “чорного переділу” на селі, припиненню парцеляції селянських господарств, зростанню заможності селян. Проте не варто перебільшувати здобутки в аграрній сфері. В період непу проводилася політика фактичного визнання пріоритету натурально-споживчого господарства перед ринковим. Земельні відносини знаходилися у дуже нестабільному мінливому стані, що виключав можливість довготривалого раціонального, індивідуального господарювання. На словах, заохочуючи селян до ретельного обробітку землі, підвищення врожайності сільськогосподарських культур і продуктивності тваринництва, влада продовжувала вести відкриту і приховану боротьбу із заможним селянством, створюючи їм штучні проблеми і труднощі у розширенні і зміцненні господарства. Таке становище зумовлювалося законодавчою невизначеністю, відсутністю стабільного правового захисту селян, безпідставною зміною норм оподаткування, обмеженням свободи вибору селянами форм землекористування. Все це, не могло негативно відбитися на становищі індивідуальних селянських господарств, сільськогосподарському виробництві тощо. Таким чином, у цей період держава надто мляво, кволо проводила роботу із радикальної модернізації селянського господарства, покладаючись передусім на перспективу його колективізації. У зв’язку із проголошеним курсом на колективізацію сільського господарства політика радянської держави набула яскраво вираженого антиселянського характеру, що спричинили розорення і деградацію селянських господарств.

1.3. РОЗОРЕННЯ СЕЛЯНСЬКИХ ГОСПОДАРСТВ У ПЕРІОД ЗГОРТАННЯ НЕПУ (1928-1929 РР).

Першим у силовому полі радянського тоталітарного режиму, в ході згортання непу, опинилося заможне селянство, яке огульно було зараховано до «куркульства».

Х з'їзд КП(б)У в листопаді 1927 р. конкретизував суть цієї політики. „Для обмеження зростання капіталістичних елементів на селі та експлуататорських прагнень куркулів необхідно провести такі практичні заходи: встановлення більш прогресивного оподаткування, обмеження збуту складних машин в одноособове користування, обмеження підприємницької оренди землі при одночасній рішучій боротьбі з таємною орендою, посилення захисту найманої праці батраків від експлуатації, боротьба з кабальними формами здачі реманенту та кабальними умовами на відробіток, усунення куркульських господарств від користування довгостроковими кредитами...”¹²⁴.

Офіційну позицію владних структур до “куркульства” було висловлено на XV з'їзді ВКП(б) у грудні 1927 р.: “Досягнуті успіхи партії на селі і нова обстановка, що склалася у зв'язку з цим, дають змогу партії, як і раніше, спираючись на бідняцько-середняцькі маси селянства, розвивати далі наступ на куркульство і вжити ряд нових заходів, які обмежують розвиток капіталізму на селі і ведуть селянське господарство в напрямі до соціалізму”¹²⁵.

Цим самим були визначені заходи “політики обмеження та витіснення куркульства”, яка енергійно проводилася партійними та радянськими органами до кінця 20-х років. У цьому знайшов вияв антиселянський характер тоталітарної системи.

Однією із найбільш характерних форм цієї політики був посилений податковий тиск на заможне селянство, який на практиці вилився в заплановане пограбування та насильство. З цією метою, насамперед вирішено було штучно збільшити кількість т.зв. “куркульських господарств”. На місцях розпочалася

шалена робота з виявлення “куркулів”. Зокрема, Кам’янець-Подільський окружком КП(б)У зажадав: “Спішно провести перевірку селянських господарств з метою виявлення куркулів, куркульських коренів, які живлять глитайські елементи, себто ухилення від сплати податків, зкупівлю й перепродаж сільгосппродуктів, особливо зерна”¹²⁶. Окрпартком визначив програму спостереження за селом. Уповноважені повинні вивчати: тенденцію руху куркульських господарств, знати їх заможність, посівні площі, худобу, побічні заробітки, відмінності від інших соціальних груп села. Кожне куркульське господарство повинно було мати опис, у якому було би вказано: способи експлуатації бідноти, наймання батраків, оренду землі, спювання односельчан, використання таких засобів наживи як торгівля та лихварство, активність впливу куркуля на окремі групи села ¹²⁷. В підсумку в окрузі було додатково виявлено “6648 куркульських господарств”, в яких нібито було приховано від оподаткування 6666 коней, 90 корів, 233 свиней, 245 овець, 743 вулики з бджолами та 22 десятини землі¹²⁸. У Могилів-Подільському окрузі ознакою куркульських господарств рекомендовано вважати експлуатацію сільськогосподарських машин, млинів, круподерень, використання найманої праці? здачу реманенту і робочої худоби в оренду.

Лише 12 серпня 1929 р. Постановою Раднаркому УСРР визначено ознаки селянських господарств, як „куркульських”. Зокрема до них віднесено господарства в яких присутня хоча б одна із перерахованих нижче ознак: якщо в господарстві систематично використовується наймана праця у сільськогосподарських роботах або в кустарних промислах; наявність у господарстві млина, олійниці, вовночухральні, шаповальні, сушарні, торгівельного закладу, шкіряної майстерні або іншого промислового підприємства; систематичне здавання у найм сільськогосподарських машин із механічним двигуном; коли члени господарства займаються торгівлею,

лихварством, комерційним посередництвом або мають інші нетрудові прибутки¹²⁹.

Така практика виявлення “куркульських господарств” створювала широке поле для свавілля та зловживань на місцях. Селяни масово скаржились на неправомірність зарахування їх господарств у розряд “куркульських”.

Проте газета „Комсомолец Прикордоння” у передовій статті „Про індивідуальне оподаткування глитає” зазначала „Всілякі балачки, що у нас нема стільки глитайських господарств є наслідком або нерозуміння соціального складу селянських господарств або проявом підозрілого ідеологічного приятелювання з глитаєм”¹³⁰

Характеризуючи і оцінюючи роботу з виявлення „куркулів” і обкладення їх податками у Могилів-Подільському окрузі наголошувалося „зі справою виявлення куркульських господарств що підлягають експертному оподаткуванню не все гаразд. Деякі райони зовсім добачають куркуля. По економічно міцному Мурафському району виявлено всього 16 куркулів. А як пошукати добре, наприклад у селі Федорівці їх не набагато менше куркульських господарств, ніж їх виявлено по цілому району. У Джуринському районі виявлено куркулів всього 20, Барському – 31, Ялтушківському - 40. В той же час у районах економічно слабких виявлено більшу кількість куркульських господарств, зокрема у Могилів-Подільському-55, Чернівецькому-46.”¹³¹

З метою розорення заможних селян застосовувалось надмірне оподаткування. Уже в 1926 році у податковій сфері противники послаблення непу почали відхід від його основоположних засад. У 1926-1927 р., у порівнянні з попереднім роком, сума податку збільшилася пересічно для середняків на 10-30%, а для заможних селян на 80-180%¹³². До десятої річниці Жовтня ЦВК СРСР прийняв Маніфест, яким запроваджувався так званий індивідуальний принцип сплати єдиного сільськогосподарського податку. Передбачалось звільнити від податку бідняцькі господарства, переклавши податковий тягар на середняцькі, а

особливо заможні родини¹³³. Спеціальні облікові комісії мали самовільно визначати економічну спроможність селянських господарств виходячи з контрольних цифр, обкладали податками селянські двори.

У зв'язку з цим, бідняки Проскурівського округу, які склали 39% сільського населення, сплачували 13,5% загальної суми сільгосподатку належного округу, середняки відповідно 44,5% і 47,1, заможні – 16,5% і 39,4¹³⁴.

В огляді Кам'янець-Подільського окружного партії у 1928 році відзначено, що “до оподаткування в індивідуальному порядку поставились не уважно економічно, сильні райони: Затонський – оподатковано 30 заможних господарств, Солобковецький – 25, Дунаєвецький – 91. Оподатковано в індивідуальному порядку лише 78% заможних господарств в округу. Виявлено факти, коли сільські Ради та сільські облікові комісії видають довідки куркулям про їх неплатоспроможність”¹³⁵.

Характеризуючи дану роботу, газета „Червоний кордон” зазначала „незважаючи на те, що за попередніми даними, об'єктів оподаткування значно збільшено у порівнянні з податком 1928р., все ж спостерігається недооблік і приховання овець на 5%, свиней 18,5%, вуликів рамкових – 18,5%, дуплявих – 29,9%, а також плацу під городи.”

У 1928-1929 рр. був запроваджений так званий експертний порядок оподаткування заможних так званих «куркульських господарств». Їх кількість штучно завищувалася. З цього приводу у постанові РНК СРСР про недоліки в обкладанні селян сільгосподатком розтлумачувалась його суть: “Радою Народних Комісарів Союзу РСР при затвердженні закону про сільгосподаток на 1928/29 рр. загальна сума була збільшена в порівнянні з 1927/28 рр. на 90 млн. крб. Це збільшення цілком відповідає зростанню сільського господарства, зокрема, збільшення прибутків заможних селян і куркульських верств. Головне завдання полягало і полягає в тому, щоб поряд з новим звільненням 35% бідняцьких господарств, згідно ювілейної сесії ЦВК СРСР, здійснити перехід на

прогресивно-подохідне обкладання, тобто понизити обкладання по сільгосподатку маломіцних селянських господарств, дещо підвищити обкладання середняцьких господарств і більшу вагу податку перекласти на заможні й куркульські господарства”¹³⁶.

Усе це спричинило ще більшу “лихоманку” щодо виявлення та пошуку “куркулів”. Так, у звіті Новоушицького райкому партії вказувалось, що “у селах Іванківці, Пилипи-Хребтіївські, Куча, Лисець мало місце об’єднування кількох господарств в одне. Накладений податок вони не могли сплатити. За цим ішли штрафи, а далі йшов продаж господарств”¹³⁷.

Незважаючи на певні пільги, податкова політика держави, як це не парадоксально, найболючіше відбивалася на незаможному селянстві, хоча вона іменувалася опорою влади на селі. Щоб сплатити податок та інші обов’язкові платежі, бідняк змушений був продавати свій хліб восени, коли ціни на нього були найнижчими. В той же час більш заможні селяни мали змогу сплачувати податок, головним чином, за рахунок продажу технічних культур. Крім усього іншого, це давало їм можливість притримувати хліб до весни, коли ціни на нього підвищувались, а також використовувати його весняну нестачу на селі для підсилення економічної залежності бідноти.

З метою підірвати економічну міць заможних господарств, окрім єдиного сільськогосподарського податку, за Постановою ВУЦВК та РНК УСРР, в січні 1928 року запроваджено податок “Про самообкладення людності на задоволення її громадських потреб”. Він становив до 35% від загальної суми сільськогосподарського податку. Знову ж було вирішено головний тягар його сплати перекласти на плечі заможного селянства. З цього приводу Кам’янець-Подільський окрвиконком у 1928 році інформував: “Бідняки цілком від самообкладення звільняються (50537 господарств), середняки платять самообкладення в середньому 3 крб. 87 коп. у рік (60352 господарства), заможна частина селян в середньому з одного двору сплачує 20 крб. 86 коп. Принцип

добровільності при вирішенні питання про самообкладення по відношенню до куркульської частини села не застосовується, так як куркульський елемент позбавлений виборчих прав і до вирішення питання про самообкладення не допускається, а механічно виконує постанову загальних зборів”¹³⁸. Коментарі, як то кажуть, зайві: податкова політика прибічників тоталітарної системи немов на долоні – надмірне обкладення вело до згортання сільськогосподарського виробництва у заможних господарствах. У підсумку – селяни збіднювалися та розорювалися. Проте це не зупиняло “солдатів партії”. Вони енергійно продовжували обкладати працьовитих, хазяйновитих селян, які годували країну. Так, пленум Горецької сільської Ради Ганнопільського району, обговорюючи питання про самообкладення населення, ухвалив: “Надалі поживавити темпи роботи за рахунок куркулів. Громадянина Матвійчука Годоська, який вчинив цьому спротив, як заможного і вороже настроєного по відношенню до Радянської влади, позбавити виборчого права як класово-чужий елемент”¹³⁹.

Паралельно із самообкладанням ВУЦВК і РНК УСРР у січні 1928 року оголосили передплату на 100 млн. крб. державної позики, цинічно названої прибічниками тоталітарної системи “позикою для зміцнення сільського господарства”. Тягар непосильних податків та поборів ліг на плечі трудівників села. Змоги їх сплатити фактично не було. Зокрема, у Проскурівському окрузі у 1928 році планувалося стягти 1827557 крб. сільгосподатку, його недоплату за минулі роки – 18720 крб., накладені штрафи за несвоєчасну сплату податків – 27221 крб., самообкладання – 1091,264 крб. Фактично надійшло 2722590 крб.. Цілком зрозуміло, що план стягнення податку було виконано лише на 47,5%.¹⁴⁰

На селян, які не справлялися із завданнями сплати податків, позики накладали важкі економічні стягнення, які підривали їх господарства. Наприклад, пленум Жванецької сільради Кам’янецького округу 28 липня 1929 р. за нездачу селянином 122 пудів зерна, вирішив продати його господарство зазначивши в майбутньому, продовжити практику визначення куркульським господарствам

“твердих завдань із хлібозаготівлі і в т.ч. штрафів за її невиконання”.¹⁴¹

За невиконання плану хлібозаготівлі правління споживчого товариства с. Лисогірка Кузьминського району Проскурівського округу оголосило селянам Савицькому Івану і Родюку Антону бойкот, заборонивши їм продавати навіть сірники.¹⁴² Так, селяни с. Базалії Старокостянтинівського району на сході села заявили: “До тих пір, поки ми будемо під владою Москви, до тих пір селянину-українцю буде погано. Жмуть його податками, поборами. В рахунок сплати податків навіть подушки забирають. Такого не знали в старі часи”.¹⁴³

В підсумку, через неспроможність сплатити податки, відбувалося повне розорення селянських господарств, донедавна заможних. Про жахливі наслідки шаленого податкового типу на заможну частину села дізнаємося з інформації Проскурівського окружкому партії від 28 грудня 1928 р.: “Продано 146 господарств куркулів та заможників, що становить 5,9% до всієї кількості, або 0,12% до кількості індивідуальних господарств”¹⁴⁴. У наступному році податковий гніт не тільки не послабився, але навпаки посилювався. Про це свідчать дані по тому ж таки Проскурівському окрузі за 1929 рік¹⁴⁵ про кількість господарств, які зазнали фіскальних репресій внаслідок несплати податків

Райони	Продано господарств		Накладено штрафів	
	Кількість	Сума	Господарств	Сума
Чорноострівський	7	2984	1	138
Меджибізький	21	4980	-	-
Юринецький	3	1850	12	3825
Деражнянський	9	2300	-	106111
Проскурівський	23	4658	-	-
Ярмолинецький	7	2829	1	-
Городоцький	3	2745	11	480
Старосинявський	31	19680	15	2055
Летичівський	5	803	9	1558
Волочиський	13	3600	16	7643
Війтівецький	5	1968	11	4968

Фельштинський	8	2622	14	131140
Вовковинецький	8	2697	-	-
Михалпільський	3	1696	-	-

Важливе значення, окрім фіскальних, у здійсненні політики обмеження та витіснення куркульства мали дискримінаційні заходи у кредитуванні та машиннозабезпеченні заможного селянства. Завдяки цьому питома вага бідняків в отриманні кредиту піднялася у 1928 році до 54,8%, середняків – 34,9%, у той же час заможні селяни, які скористалися кредитом, склали лише 10,3% від загальної кількості кредитованих¹⁴⁶. Аналогічна картина спостерігалася із машиннозабезпеченням. У Кам'янець-Подільському окрузі у першому півріччі 1928 року сільськогосподарські машини у кредит придбали 30,5% заможних селян, а в другому – 21,7% від загальної кількості¹⁴⁷.

Саме у цей час зародилася практика бойкоту заможних селян які не справлялися з планом хлібозаготівлі. Всіляко ініціювалася і підтримувалася заборона продажу цим селянам промислових товарів. 29 липня 1929 року надійшов циркуляр комісаріату торгівлі УСРР про порядок реалізації дефіцитних товарів на селі. З нього випливало, що відтепер товари будуть розподілятися між округами, враховуючи їх фактичне виконання плану хлібозаготівлі. При цьому суворо заборонялося продавати дефіцитні промислові товари селянам, які не справлялися із задачею хліба державі.¹⁴⁸

З цього приводу у звіті Кам'янець-Подільського окрвиконкому ВУЦВК від 22 листопада 1929 року говорилося: “Дефіцитний крам по лінії споживчої та сільгоспкооперації на початку нового хлібозаготівельного року розподілявся так: 30% дефіцитного краму для бідноти, що не має лишків хліба, але відчуває потребу в крамі; 70% на посилення хлібозаготівлі. Пізніше крам розподілявся так: 40% для бідноти та 60% на посилення хлібозаготівель. Також було посилено стягнення пайових внесків з членів кооперації, особливо заможної частини села. Куркулям, злісним неплатникам не відпускався кооперацією не лише дефіцитний,

але будь-який крам”¹⁴⁹.

Про наслідки бойкоту йшлося у кореспонденціях села „Червоний кордон”. Так, у селі Колодіївці Китайгородського району президія сільського комітету незаможних селян оголосила бойкот десяти селянським господарствам, заборонивши їм купувати товари у сільській крамниці, користуватися послугами ветлікаря, дітям відвідувати школу, випасати худобу у сільській череді¹⁵⁰.

В іншій замітці наводилися такі факти бойкоту у селі Юхимцях Проскурівського округу „до злісних нездавачів лишків хліба було застосовано громадський бойкот. Зокрема донька одного з куркулів Українця пролізла до комсомолу і навіть вступила до профагрошколи. Комсомольському осередку цього закладу було рекомендовано вжити до неї заходів бойкоту. Куркульську доньку було виключено з комсомолу і вигнано із профагрошколи”¹⁵¹. Узагальнюючи практику бойкоту селянських господарств газета „Червоний кордон” змушена була визнати, що „справи з бойкотом куркулів по деяких селах стоять кепсько. Перш за все бойкот оголошували на зборах, які не мали людності, інколи навіть правління або голова споживчого товариства.”¹⁵²

Утиски заможних верств села здійснювалися і в царині землекористування. 15 грудня 1928 року переважне право на отримання землі закріпили за сільськогосподарськими колективами, потім за бідняцькими і середняцькими безземельними, малоземельними дворами. Вони отримували право на кращі і зручніше розміщені землі. До того ж, особи, що не мали виборчих прав, отримували землю в трудове користування в останню чергу. Дозволялося перерозподіляти землю в громаді з метою боротьби з куркульством¹⁵³.

Характеризуючи дану роботу газета „Червоний кордон” зазначала „По селах проводиться землевпорядкування – ліквідація спадщини царської земельної політики, організації усупільнених форм життя та господарювання, влаштування земельного класу на основі класових засад. Кращі та ближчі до села лани, що їх нарізали куркульні переходять до бідноти. Тріщить куркуль, репетує,

скаржитися...”¹⁵⁴. Дана практика використовувалася як засіб тиску на тих селян, які чинили спротив надмірному оподаткуванню, хлібозаготівлям тощо. Наприклад, сільський комітет незаможних селян села Мілівці Оринівського району Кам’янецького округу, що відбувся у жовтні 1929 р. ухвалив: „Зривників заходів Радянської влади у селі буде приборкано. Ми їх посадимо на косогори та яруги.”¹⁵⁵ Мало місце насильницьке позбавлення селян права на користування землею. Наприклад, за негативне ставлення до радянської влади, невиконання плану хлібозаготівлі земгорада с.Шарівці Ярмолинецького району Проскурівського округу весною 1929р., рішенням судової земельної комісії у селянина Майкура Юзефа було відібрала 4 дес. землі терміном на 6 років¹⁵⁶ У процесі нового землеоблаштування вістря репресій насамперед спрямовувалося проти селян, які відстоювали хутірську або відрубну форму землекористування. Відтепер вона оголошувалася такою, що перешкоджає впровадженню колективізації на селі. Наприклад, на Могилівщині було ліквідовано понад 40 хуторів, незважаючи на протести їх мешканців. Наприклад, селяни хутора Мурафа Шаргородського району намагалися обґрунтувати своє право на індивідуальне хутірське землекористування тим, що у 1911р вони купили землю. Рішення владних структур було жорстоким „Кубло куркулів-столинінців розтрити”).¹⁵⁷ В практику землеоблаштування увійшло створення т.з. “куркульських висілок”, під якими слід розуміти примусове переселення заможних господарств за межі села, наділення їх малоприсадною для обробітку землею. Зокрема, у звіті Могилів-Подільського окрвиконкому за 1928 р. зазначалось таке: “В процесі землеустрою практикувалось створення висілок із куркульських господарств на неперспективних землях, куди в примусовому порядку переселено 98 сімей куркулів”.¹⁵⁸ Так, у примітці до звіту Кам’янець-Подільського окрвиконкому за 1928 рік вказувалось, що “якщо не вистачає необхідної кількості господарств для заселення відповідної площі земель, відведених під “виселки”, то запроваджується примусове переселення сімей за

ухвалою громад із числа заможних верств села, вороже налаштованих до Радянської влади”.¹⁵⁹

Про практичне здійснення політики землекористування йшлося у звіті Кам’янець-Подільського окрвиконкому ВУЦВК від 22 лютого 1929 року: “Запроваджено порядок нарізання землі дворам з урахуванням соціального стану господарств. Бідняцькі господарства та господарства колективних об’єднань всіх видів одержують кращі та найзручніші землі, за ними середняцькі, а далші або гірші землі нарізаються заможним колам села. Малоземельні бідняцькі господарства із забезпеченістю до двох гектарів на двір, землю одержують біля села як додаток до городньої землі без введення такої в загальну сівозміну”¹⁶⁰. Такі дії владних структур сприяли розгортанню справжньої широкомасштабної ворожнечі між селянами за кращу землю. В різноманітні інстанції надійшло чимало скарг, переважно анонімних, про неправильні дії сільської влади у здійсненні вищезазначеного перерозподілу землі. Наприклад, у листі в редакцію газети “Шлях жовтня” анонімний автор повідомляв, що в селі Тодостівці Берездівського району сільрада вилучила у “куркуля” Петра Ливковича півтори десятини землі, яку за могорич було повернуто його сину Домініку. Називались прізвища причетних до цієї справи: уповноваженого земкомісії Стасюка Павла та комуністів Пилипа Поліщука і Степана Ковальчука. Тут же висловлювалося задоволення автора від розкуркулення односельців Стачинського, Кравчука, Малиновського¹⁶¹. Отже, дії владних структур, спрямовані на розкол села, з метою знищення найбільш продуктивних господарств, знаходили підтримку і заохочення з боку сільських ледарів, п’яниць, невдах, які відтепер отримували втіху від розорення заможних родин.

Проте чи не найбільшим лихом для селян краю були примусові хлібозаготівлі, які почали практикуватися з 1927 р. Проведення індустріалізації вело до все помітнішого скорочення капіталовкладень у сільське господарство. Наявної промислової продукції було недостатньо, щоб задовольнити селянські

потреби. Трудівники села не бажали продавати хліб, не отримуючи взаємні необхідні товари. У цих умовах владні структури взяли курс на те, щоб забрати хліб у селян силою.

1 лютого 1928 р. була прийнята резолюція наради семи східних округів в Красноярську під головуванням Сталіна, в якій зазначалося: “організацію тиску на фронті хлібозаготівель вважати ударним завданням партійних і радянських організацій, а саме тиск продовжувати до повного виконання плану”.¹⁶²

З прийняттям цієї резолюції в офіційній політиці стосовно села увійшов термін “хлібозаготівлений фронт”, який з найбільшою точністю відображав характер нових взаємовідносин держави і селянства. Цю резолюцію, як і інші документи, які будуть прийняті на її основі центральними і місцевими органами влади, можна буде віднести до рішень, які поклали початок, по-перше, переходу до розкуркулення і по-друге, запровадження прямого свавілля і насилля в практичну діяльність місцевих радянських і партійних організацій на селі.

Було запроваджено обов’язкові планові завдання із хлібоздачі та з розкладного плану по кожному селу і зокрема господарств, що виробляли товарну продукцію. Так, бюро Шепетівського окрпарткому піддало суворій критиці Красилівський райком партії у 1928 році, який “свою безпорадність в організації хлібозаготівлі вбачає в тому, що велика різниця оплати за хліб на ринку і в заготівельних організаціях, нехтується зустрічна торгівля. Промисловість не постачає мануфактури, залізо. Красилівчани “праві” – викладене відповідає дійсності”¹⁶³ Таким був суворий вердикт. У звіті Кам’янець-Подільського окрвиконкому ВУЦВК за 1928 рік зазначалось: “Під час кампанії хлібозаготівлі 1927-1928 рр. були вжиті такі заходи впливу на глитайські прошарки населення: „Труси під час огляду заможних господарств з категоричною вимогою здати лишки хліба”, методи продрозкладки, передача до суду за приховування лишків хліба”¹⁶⁴. Проведення надзвичайних заходів дало можливість виконати річний план хлібозаготівлі з перевищенням на 24,9%. Слід зазначити, що заходи, які

вживалися для успішного виконання хлібозаготівельних планів в багатьох місцях зачепили середняків і бідняків, адже і їх господарства підпали під поголовні труси з боку партійного та радянського активу, що місцями викликало велике незадоволення”¹⁶⁵.

Проти сімей селян, які не справлялися із планами хлібозаготівлі, дозволялося застосовувати статтю 107 Карного кодексу про конфіскацію у них лишків хліба, якщо, до того ж, вони відмовляються продати їх за встановленими твердими цінами. Спочатку мислилось перекласти весь тягар хлібозаготівлі на заможне селянство. В інструкції Старосинявського райпарткому зазначалось: “Куркульські господарства здають хліб державі у розмірах твердого завдання, встановленого для них сільськими Радами. Куркулі, які у встановлений термін завдання не виконали, повинні відповідати у кримінальному порядку. Комісія сприяння хлібозаготівлі допомагає сільським Радам у здачі всіх товарних лишків куркульськими господарствами, інформує про тих, хто ухиляється від здачі хліба. Сільські Ради направляють справи у судові органи”¹⁶⁶. Загальні збори виборців села Кутки Ганнопільського району ухвалили 9 липня 1929 року “доручити комісії з сприяння хлібозаготівлі домогтися повної здачі лишків хліба до 15 вересня за рахунок куркулів”¹⁶⁷ Старокостянтинівський райпартком пропонував “первинним осередкам та сільським Радам, при складанні річного плану хлібозаготівлі, визначити 8-10% куркульських та заможних господарств з метою накладання на них 40% планового завдання села із хлібозаготівлі”¹⁶⁸ Оскільки на практиці міфічних “куркулів” в селах уже не було, то примусові реквізиції хліба здійснювалися у всіх верств села. У звітах райпарткомів та райвиконкомів подається методика проведення хлібозаготівлі. Наприклад, у Городоцькому районі Проскурівського округу партійним осередкам, сільським Радам пропонувалось “розбивати села на кутки. В якості куткових для роботи прикріпляти найбільш підготовлених партійців та позапартійних активістів. Виявляти осіб, які можуть здавати лишки хліба. Створювати негативну

громадську думку стосовно тих, хто не здає хліб”¹⁶⁹. Новоушицький райпартком мобілізував 22 активісти з наказом “несподівано наскочити на села і заготовити 6 тисяч пудів хліба”. Перед цим партійний секретар звернувся у ДПУ із проханням: “Крім тих 21, що є, виділити додатково 22 нагана для товаришів, які виконують відповідальне завдання”¹⁷⁰. Деражнянський райпартком повідомляв 30 листопада 1928 року, що для виконання хлібозаготівлі використовуються різні форми впливу: “...чорні дошки, виключення з пайовиків споживчої кооперації, відмова у продажі краму. Всім партійцям, комсомольцям наказано виявляти куркулів-нездатчиків, спекулянтів, приватних торгівців і притягати їх до відповідальності”¹⁷¹.

Для застосування політичного і економічного „бойкоту” селян 19 березня 1929 року Політбюро ЦК КП(б)У прийняв постанову „Про хлібозаготівлю в якій зазначалося: „Основним заходом для посилення хлібозаготівель повинен стати розвиток широкої громадсько-політичної роботи. Так, як на даний час, товарні лишки хліба знаходяться в основному в заможній частини села, то заходи громадського впливу повинні бути спрямовані, насамперед, на ці прошарки і особливо до тих господарств, які маючи значні товарні лишки зовсім не здали хліб державно-кооперативним заготовачам або здали його в обмеженій кількості... як захід обмеженого впливу на нездатчиків хліба”¹⁷². Вінницький окружком КП(б)У звітуючи про виконання даної постанови зазначав: „Поруч з економічним бойкотом здійснювався і політичний, тобто на селі було розв’язано справжню класову боротьбу бідняків і середняків. В результаті заможний селянин почував себе на кожному кроці у ворожому оточенні”¹⁷³.

Чільне місце посів психологічній тиск. У звіті М’ястківського райкому партії Тульчинського округу (1929 р.) читаємо: “Заходи до куркулівських господарств, які не здавали хлібних лишків застосовувалися такі: виклик в комісію для звіту, виставлення на чорну дошку, оголошення через загальні збори бойкоту. Окремим

злісним куркульським елементам вивішувалися чорні дошки з написом: “Тут живе ворог Радянської влади, котрий не здав своїх хлібних лишків”¹⁷⁴.

Під час здійснення хлібозаготівельної кампанії широко практикувалося виключення селян „за саботаж хлібозаготівлі” із сільських земельних громад, що означало втрату земельного наділу. Рятуючись від цього, селяни змушені були купувати хліб у приватних торгівців. Наприклад, селяни с. Лозова та Липовецького району Вінницького округу для виконання плану хлібозаготівлі закупили протягом двох діб 700 пудів хліба.¹⁷⁵

Становище селянина-трудівника під час хлібозаготівлі добре показано в доповідній записці члена Тульчинського окрпарткому Г.Д. Ольховського від 3 вересня 1929 року. Побувавши в районі, він звернув увагу на практику стягнення законтракованого зерна з господарств до трьох десятин землі з п’ятьма їдцями, які були найбільш типові для Поділля. Як правило, ті селяни, які засівали озиминою половину свого наділу, мали врожай 80 пудів. За умов контрактації селяни повинні були здати половину збіжжя та ще й 8 пудів насінневої позики минулого року – всього 48 пудів. Після цього у них залишалось 32 пуди. За подільськими тогочасними нормами на одного їдця потрібно було у рік 14 пудів. Отже, для харчування сім’ї з п’яти душ не вистачало 38 пудів. Тому, як зауважив Ольховський, “крик на селі дуже великий”¹⁷⁶. Після виконання плану хлібозаготівлі нерідко спускалися додаткові розкладки, наприклад, на нараді партприкріплених по роботі на селі від 14 листопада 1929 року, для всіх сіл Шпиківського району Тульчинського округу передбачались надпланові поставки: для Шпикова й Печери по 1000 пудів, Шпиківки, Юрківки й Рахнівки по 700, Петрашівки та Жабокрича – 500 пудів і т.п. При цьому комуністам суворо заборонялося розголошувати про додаткові плани реквізиції у селян зерна¹⁷⁷.

ДПУ інформувало у 1928 році, що “напруга у настроях селян пов’язана із такими заходами як хлібозаготівля, самообкладання, позика. У селян недостатньо хліба для споживання. Ціни на хліб зросли від 1,5 до 2 крб. за пуд, страждають

бідняки. Кооперативи не забезпечують населення товарами. Люди бояться голоду. В Ляховецький магазин завезли 45 пудів борошна. Зібралось понад 200 осіб. Примусили кооператорів віддати цей хліб. А ті, що не отримали, залишились незадоволені”¹⁷⁸.

Вважається, що розкуркулення, за вказівками вищестоящих радянських і партійних органів, повинно було проводитись лише у районах суцільної колективізації. Проте, як свідчать документи, дана директива на місцях не завжди виконувалася. З доповідної записки Тульчинської окрпрокуратури від 12 грудня 1929 р. дізнаємося, що у багатьох селах ще до створення тут колгоспів широко здійснювались “протикуркульські операції” із застосуванням конфіскації майна, депортації селян. Наприклад, у с. Копієвка Тульчинського району, зазначалось у записці, „сільрада без відповідних санкцій конфіскувала все майно у куркульських господарств, а куркулів разом із сім’ями відправлено на залізницю для висилання, хоча село, як і весь район не є зоною суцільної колективізації. Випадки розкуркулення мали місце також і в Соболівському районі, який також не входив у зону суцільної колективізації”¹⁷⁹.

Проскурівський райком партії у березні 1929 року вважав за доцільне “ізолювати куркулів і переселити їх на неперспективні землі, але їх багато, що з ними робити коли у краї не має незайнятих земель?”¹⁸⁰. Проскурівський окружком партії 25 серпня 1929 року визнав: “Тиск повинен посісти провідне місце у боротьбі в майбутньому з селянами цієї категорії, поставивши при цьому за мету виселити їх з села та вилучити у них землі”¹⁸¹.

У зв’язку з цим, 1929 року у краї поступово набувала широких масштабів практика висланя та вилучення землі у заможних селян. Дана практика слугувала потужним засобом залякування селянства. До вересня 1929 року у Проскурівському окрузі було вислано за межі села 68 селянських родин, а у 119 – вилучено землі¹⁸².

Варто зазначити, що реакція селянства на посилення репресій була

неоднозначною. Зокрема, у спецзведенні відділу інформації і політконтролю ОДПУ про відношення селянства до арештів від 23 липня 1928 року вказувалося: “Біднота і більшість середняків досить схвально відносяться до здійснюваних арештів. Дуже часто бідняки схвалюють арешти і вважають їх недостатніми. Так, в с. Вінниках Вінницького округу під час розмови бідняк Бондар заявив: “Я чув, що заарештували деяких панків, але чомусь не взяли таких як наші – Морін, Лесков, які розводять різну агітацію. Ось зібралися вони біля криниці і говорили, що дай бог війни і ми позбудемось бандитів-комуністів. Але таких не взяли. А жаль”. Зрідка бідняки і середняки висловлюють страх перед помстою з боку куркулів у випадку зміни влади”¹⁸³ Тут же відмічалось, що досить спокійно сільське населення віднеслося і до арештів церковнослужителів. Так, в с. Яблунівка Деражнянського району Проскурівського округу “арешт ксьондза Ганського серед польської меншини особливих хвилювань не викликав, зокрема серед бідноти. Лише деякі церковні активісти агітують за те, щоб зібрати підписи для клопотання про звільнення ксьондза.”¹⁸⁴ Разом з тим, зазначалось у цьому документі, “куркулі дуже налякані арештами. Багато чекають арештів та обшуків. Значно рідше можна тепер почути погрози на адресу комуністів з боку куркулів у випадку зміни влади”.¹⁸⁵

По мірі тиску на селянство, наростав опір політиці “обмеження та витіснення куркульства”. У звіті про діяльність Кам’янець-Подільського окружкому за 1928 р. відзначилася підвищена активність куркульства проти заходів Радянської влади, які закликають “гнати комуністів та їх владу, що грабують селян. Не тільки середняки, але й біднота підтримує глитаїв, особливо з питань самообкладення, податків, хлібозаготівлі, землеустрою. Мали місце терористичні випадки проти голів сільських Рад (с. Криничани, Чаньків, Маків, Воротії)”¹⁸⁶.

В інформації командирів прикордонних загонів і керівників відділів ДПУ Шепетівського округу від 28 жовтня 1928 р. теж повідомлялось про “напругу в настроях селян Плужнянського, Ляховецького, Теофіпольського районів

пов'язану із методами проведення хлібозаготівлі, самообкладання та збирання позики.¹⁸⁷

Однією з найбільш поширених форм опору стали навмисні підпали жител і господарських будівель сільських активістів. За оперативними даними органів ДПУ за період з 1 липня 1928 р. по 1 серпня 1929 р. у Шепетівському окрузі відбулося 236 навмисних підпалів. Затримано 93 паліїв, які знищили 4362 будівлі, 2424 господарства. Сума завданих збитків склала 1 028659 крб.¹⁸⁸

Як свідчать документи, наприкінці 1928 р. на початку 1929 р. у краї спостерігалася радикалізація політики обмеження і витіснення куркулів. Головного удару було завдано заможній частині села. Ці акції можна цілком віднести до першої хвилі розкуркулення. У звіті Кам'янець-Подільського окрвиконкому за 1928 рік вказувалося: “Розпочати наступ на куркуля, що є власником або орендарем млинів, підтримує повсякденний зв'язок із широкими селянськими масами, негативно впливає на хід хлібозаготівель”¹⁸⁹. І як наслідок 30 орендарів і власників млинів, круподерень засуджено до позбавлення волі.¹⁹⁰

Могилів-Подільський окружком звітував, що у 1929 році порушено ряд кримінальних справ проти власників млинів, торговельних закладів, селян, які використовували вільнонайману робочу силу¹⁹⁰. За контрреволюційну інформацію було засуджено 2 приватних торговців і 2 власників млинів, за спекуляцію хліба відповідно до 20; 8; спекуляцію – 21; 18; контрреволюційну пропаганду.¹⁹¹

Отже, головний удар репресивної машини було спрямовано проти найбільш заможної, ініціативної, хазяйновитої частини селянства. У той же час по відношенню до середняків дії каральних органів були дещо поміркованими. Наприклад, у Кам'янець-Подільському окрузі із 133 осіб засуджених до позбавлення волі за протидію хлібозаготівлі для 76-ти, які належали до середняцьких верств села, за рішенням касаційних інстанцій окружного суду міра покарання була замінена на умовне засудження¹⁹².

Про жорстокість карально-репресивної системи свідчать такі факти, що за легке побиття активіста Бабянюка у с. Заміхів Новоушицького району, окружний суд засудив до розстрілу із конфіскацією майна селян Пітека, Кожовко, Римаря, а Сарошмака до 10 років позбавлення волі і вислання на 5 років 27 липня. 1929р. виїзна сесія Кам'янецького округу засудила до 10 років ув'язнення 16 селян Солобковець за зрив землеустрою, 16 червня на виїзному засіданні Кам'янецького суду до різноманітних тривалих термінів ув'язнення, з конфіскацією майна було засуджено 17 селян Великого Карабчієва Чемеровецького району Кам'янецької округи¹⁹³

Особлива увага була приділена розкуркуленню власників млинів, круподерень, олієнь та інших переробних сільськогосподарських підприємств. Наприклад, у звіті Кам'янець-Подільського окрвиконкому ВУЦВКу від 22 лютого 1929 р. зазначалося: “Наступ на куркуля, що є власником або орендарем млинів і тримає повсякденний зв'язок із широкими селянськими масами характеризується такими діями: із 20 млинами, що були орендовані приватниками – розірвано угоди, а млини передано кооперативним та громадським організаціям, 1,5 тис. осіб оштрафовано за неповну сплату податків, тощо”.¹⁹⁴

Широкого розповсюдження набула практика позбавлення виборчих прав, виключення з комсомолу, відкликання з рядів Червоної армії людей, обвинувачених у приналежності до “куркулів”. Так, голова Славутської сільської ради Д. Шапіро позбавив виборчих прав у червні 1929 р. заможного селянина Я. Фердмана, в минулому червоного партизана. Органи ДПУ Ляховецького району відкликали з Червоної армії М. Маринюка, виключили зі школи О. Маринюк, з комсомолу М. Кутову, Т. Казмірчук за належність до куркульських родин.

Таким чином, протягом 1928-1929 років, фактично, було ліквідовано найзаможнішу частину селянства краю. У надрах політики обмеження та витіснення куркульства зароджувався тотальний наступ проти селянства, відпрацьовувалися, викристалізовувалися методи і засоби боротьби влади проти

тих, хто пізніше буде чинити опір колективізації. Надзвичайні заходи не обмежувалися лише куркульськими господарствами, вони все сильніше били і по середньому селянству. Під тиском завдань хлібозаготівель, податків місцеві організації ставали на шлях повальних обшуків та арештів, у селян часто вилучались не лише хлібні лишки, але насіння, худоба, реманент і навіть майно. Подібна практика зумовила розорення індивідуальних селянських господарств.

Розділ II. Селянське індивідуальне господарство: складові та бюджет

2. 1. Селянське населення та його праця.

Переважну більшість населення Поділля у 20-ті роки продовжували складати селяни. Згідно Всесоюзного перепису 1926 р. селянське населення краю складало 84%, а неселянське – 16%.¹ Наприклад, у населенні Кам'янецького округу у 1926 р. - 539269 чол., селяни становили 452835.² В окрузі були райони із майже абсолютною перевагою селянського населення. Так, у Зіньківському районі питома частка селян склала 97%, Лянцкорунському – 93,3%, Оринінському – 92,4%, Солобковецькому – 94,5%, Староушицькому – 95,0%.³ Чисельна перевага селянства над іншими верствами населення суттєво впливала на господарський та культурний розвиток краю у 20-х роках. Розвиток економіки Поділля у значній степені залежав від стану селянського населення.

На землезабезпеченість селянського господарства значний вплив мала щільність селянського населення. Найбільшу на Поділлі мали три райони: Могилівський 181,5 чол., Проскурівський 189,0 чол., Довжоцький Кам'янецького округу – 215,3 чол. на кв. версту, найменшу - Бахматовецький район Проскурівського округу – 77,6 чол., Джулинський Тульчинського – 83,2 чол., Краснянський Вінницького округу – 83,5 чол. на кв. версту.⁴ В середньому, щільність селянського населення Кам'янець-Подільського округу складала 87 чол. на кв. км., що ставило його в один рівень з густонаселеними країнами Західної Європи⁵ Така висока щільність сільського населення вимагали інтенсивного ведення господарства.

Селянське господарство було передусім трудовим. Підтвердженням цього був надзвичайно високий відсоток самодіяльного населення. Перепис 1926 р. виявив, що 67,87% селян від їх загальної чисельності були самодіяльними. Переважна більшість селянських дітей залучалися до роботи, а з 10 років і вони вважалися самодіяльними.⁶ Значний відсоток самодіяльного населення серед

селян свідчив про надто низький рівень розвитку виробничих сил у подільському доколгоспному селі. Для функціонування селянського господарства потрібно було максимальне використання робочих рук, особливо у напружений період сільськогосподарських робіт.

У демографічній характеристиці селянського населення чільне місце посідає його природній рух, який визначається співвідношенням кількості народжень, шлюбів, розлучень, смертей на тисячу жителів. Дані [табл. 9] свідчать про високу шлюбність, народжуваність, смертність, незначну кількість розлучень у подільському селі. Саме це визначило тодішню модель демографічної поведінки селян Поділля. Шлюб у селянських родинах 20-х років був міцним. Розлучення руйнувало господарство і рішуче засуджувалося церквою, моральними принципами, громадською думкою. Селянка за період фертильності народжувала пересічно 7-8 дітей, що наближалось до біологічного максимуму. На Поділлі більш високий коефіцієнт народжуваності спостерігався у господарствах з посівом від 2,1 до 4, 6 і більше дес. землі [табл.10]. Незважаючи на високу смертність у подільському селі за значного рівня народжуваності, спостерігався високий природній приріст населення. [табл. 11]

Все ж, чисельність селянського населення на 100 господарств не досягла, у 20-ті роки дореволюційного показника. Якщо у 1917 р. на вищезазначену кількість господарств припадало 23791 чол., з них у працездатному віці – 12360, жінок 23797 і у працездатному віці 12724, а всього 47588 осіб з них у працездатному віці – 25084, то у 1927 р. відповідно 20156; 10005; 21834; 10797; 41990; 20802.⁷ Таке співвідношення, на нашу думку, спричинила парцеляція селянських господарств, війна, розруха, важка епідеміологічна ситуація.

Розподіл населення за статтю і за віком відноситься до найважливіших демографічних і економічних показників, які є основними елементами при аналізі структури населення та визначення його виробничих груп. Як свідчать дані [табл. 10] статеві-вікова структура селянського населення Поділля у 1924 р. була

традиційною – з великою питомою вагою молодих і низькою часткою людей похилого віку. Вона відносилася до так званого прогресивного типу, для якого характерний надто низький відсоток старших поколінь понад 60 років і дуже високий процент дітей і молоді до 18 років. Більшу половину селянського населення Поділля складали особи у продуктивному віці від 18 до 60 років. Переважання жінок над чоловіками зафіксовано у віці 56 і понад 60 років. Більшу половину селянського населення, Поділля становили особи у продуктивному віці, що вказує на надмірну забезпеченість селянського господарства робочими руками. [табл. 85]

Таким чином, для селянства Поділля 20-х років була характерна, успадкована від дореволюційного часу, демографічна поведінка складовими якої була висока народжуваність, смертність, шлюбність і незначна кількість розлучень. Без такої демографічної моделі поведінки індивідуальне селянське господарство, що ґрунтувалося на ручній праці та статево-віковому розподілі обов'язків між членами родини не могло існувати.

Разом з тим, індивідуальні селянські господарства були нерівномірно забезпечені робочою силою і в масштабах окремих господарств. Наприклад, у Вінницькому окрузі групування господарств за кількістю власних робітників у 1927 р. було таким: без робітників нараховувалося 24292 сім'ї або 15,50% до загальної кількості, з одним робітником відповідно – 111764%; 71,33%, з двома – 1747; 11,15%; з трьома – 2736; 1,75%. Господарств, які мали чотири і більше робітників нараховувалося всього 415 або 0,27% до загальної кількості.⁸ Наявність робочої сили залежало від розмірів господарства, його економічної, виробничої спроможності. Таке масове джерело, як щорічні весняні обстеження сільського господарства засвідчили, що із збільшенням площі посіву на двір паралельно зростала і забезпеченість господарства робочою силою [табл. 13]. При цьому спостерігалася така закономірність: чим більша площа посіву у господарстві, тим більше воно мало робочої сили [табл. 14]

Поряд з іншими чинниками – землею, худобою, реманентом – забезпеченість робочою силою селянського господарства було необхідною умовою його заможності. Про це свідчать дані про співвідношення праці власної родини і наймитів [табл. 15]. Як бачимо особиста праця селянина та його сім'ї в балансі робочого часу складала абсолютну більшість по всіх регіонах.

Важливе місце в житті селянина посідала родина (сім'я). – група родичів, які проживали спільно і мали єдиний сімейний бюджет. У селян – одноосібників поняття родини накладалося на поняття господарства. Селянські родини відрізнялися одна від іншої своєю заможністю і продуктивністю. На Поділлі були такі критерії поділу селянських господарств: до незаможних, податкові органи, відносили господарства із земельним наділом пересічно 2,26 дес., у тому числі польової 1,42 дес., валовим збором рослинницької продукції 80,45 крб., кількістю їдців 3,92 осіб, на одного їдця припадало 0,57 дес. землі, у тому числі польової, 0,36 дес., валового збору рослинницької продукції 30,55 крб. До середняцьких відповідно 3,30 дес., 2,45 дес., 136, 06 крб., 4,75 осіб, 0,81 дес., 0,51 дес., 47,26 крб. До заможних – 6,88 дес., 4,29 дес., 309,15 крб., 5,37 осіб, 1,27 дес., 0,80 дес., 92,69 крб.⁹

Селянські родини із значною кількістю робочих рук і за наявності достатньої кількості землі та інших засобів виробництва були більш продуктивнішими, ніж ті сім'ї, що мали таку ж площу землі і відповідну кількість худоби та реманенту, але менше робочих рук. Звідси вигідність сімейної кооперації у багатопосівних групах стримувала процес дроблення родини. Від заможних селян у середині 20-х років можна було почути такі слова: “Поки я не розділюся – доти я багатий, а розділюся то всі станемо бідняками”.¹⁰ Важливе значення мала пересічна кількість осіб у селянській родині Поділля. Як показують тодішні статистичні обрахунки, протягом 20-х років, помітно зменшився розмір селянської родини. У 1917 р. селянська сім'я на Поділлі нараховувала 4,76 осіб, з них працездатному віці 2,51 осіб, у 1922 р. відповідно 4,19; 2,06; 1923 р. – 4,20;

2,05; 1925 р. – 4,21; 2,07; 1926 р. – 4,20; 2,08 осіб.¹¹ У Вінницькому окрузі групування господарств за розміром сім'ї у 1927 р. було таким: сім'ї, які склалися з одного члена – 8560 або 5,46% до загальної кількості, з двох відповідно – 20647; 13,18; із трьох – 30534, 19,49; з чотирьох – 33391; 21,33%; 99,1; з п'яти – 28321; 18,07%, з шести – 17228; 10,98; з семи – 10244; 6,54; з восьми – 4914; 3,14; з дев'яти 1828; 1,17; з десяти 735; 0,47, з одинадцяти – 283; 0,18¹² Як бачимо, найбільш типовою за кількістю членів, була сім'я, яка складалася з 4-5 душ.

Аналіз таблиць [16-17] свідчить, що незначну частку найманої праці у селянському господарстві. Кількість рокових і строкових наймитів складало мізерний відсоток, значно більшу становили поденні працівники. Так, в ході весняного перепису 1925 р. вивчалось використання найманої праці у селянських господарствах Кам'янецького округу. Було виявлено 2446 господарств або 1,9% від загальної кількості, які практикували наймання робітників, із них постійних або строкових лише 107(0,09%, а поденних 1651 господарство (1,3%).¹³ Проте ці дані є неповними. По – перше, як зазначали тодішні статистики “неможливо підрахувати роботу” за відробіток” яка досить широко практикується на Поділлі¹⁴ До того ж, селяни намагалися всіляко приховати використання найманої праці у своєму господарстві, боячись бути зарахованим до категорії “куркулів”. У той же час відчужування робочої сили не мало такого прихованого характеру. Те ж весняне опитування 1925 року виявило 18499(14,4%) селянських господарств, які віддавали робочу силу, з них 1510 господарств відчужували 19188 постійних працівників, а 13918 господарств віддавали у найми поденних працівників, решта для виконання задільних робіт¹⁵ Поширеним на Поділлі було наймання робітників для задільних робіт. Пов'язано це із наявністю у регіоні великої кількості безхудобних, безреманентних господарств. За умови концентрації робочої худоби, реманенту в заможніших верст селянства та відсутності її у бідних і конче необхідної потреби тягла для проведення польових робіт, на селі виникли

найважчі форми економічної залежності і експлуатації. Так, при виконанні задільних робіт коня селянин міг найняти тільки з одночасним наймом його господаря. Таким чином, господар робочої худоби, по суті, ставав частково або повністю безпосереднім виробником продукції на землі наймача, який частину цієї продукції в натуральній або грошовій формі передавав на користь “наймита”.

[табл.18] За даними весняного опитування 1924 р. у господарствах з посівом до 1 дес. на одне господарство припадало 2; 90 особи, на 100 дес. посіву 378,04 чол., з посівом від 1,01 до 20 – відповідно – 3,69; 228,16 осіб, від 2,01 – 3 дес. – 4,57; 179,13 осіб, 3,01 – 4 дес. – 5,39; 152,64, 9 4,01- 6,00 – 6,12; 128,06; 36,01 – 9 дес. – 6,71, 96,29; 9,01 і більше – 6,81; 63,04¹⁶ У той же час, у найбільших за площею посіву селянських господарствах Поділля, у 20-х роках, наймана праця в структурі витрат складала незначний відсоток. Тобто найзаможніші селянські господарства були трудовими за своїм характером. Проте експлуатація найманої робочої сили у селянських господарствах, Поділля була надмірною. Кам’янець-Подільська окружна прокуратура, обстеживши становище наймитів у селянських господарствах весною 1929 р., встановила, що “жодних писаних трудових угод з наймитами не складаються, а коли такі і є, то на практиці порушуються. В більшості господарств наймити працюють “від зорі до зорі”, без вихідних, виконують свої обов’язки поза межами складених з наймачами трудових угод (наймався чабаном, а робить у господарстві все, що останній скаже). Спецодягу наймити не одержують, сплять де прийдеться: в стодолах, на дворі, під повіткою. Зарплатня сплачується несвоєчасно, а наприкінці терміну складеної з наймачем словесної чи писемної угоди”¹⁷

Відомо, що у селянському господарстві не весь наявний запас робочої сили використовувався. Проблема її надлишку тобто аграрного перенаселення є непростюю і неоднозначною. Тогочасні статистичні обрахунки надлишку робочої сили на Поділлі використовували три основні методики. Перша – порівняльна. Вона виходила з того, що у 1914 р. з Подільської губернії на промисли

відправлялося 300 тисяч осіб працездатного віку. На думку, статистиків, ця кількість могла визначати надлишок робочої сили у 20-ті роки, оскільки населення Подільської губернії у 1924 р. наближалось до дореволюційного. Але такий підхід був не зовсім точним, оскільки через розруху кількість вільної, незайнятої робочої сили збільшилася за рахунок скорочення промислових підприємств. З 56 цукроварень і 85 винокурень, які були до революції, у 1924 р. діяло відповідно і 22;24.¹⁸ Це зменшило пересічно зайнятість на 200 тис. осіб. Звідси можна вважати, що надлишок робочої сили становив 500-600 осіб. За другою методикою надлишок селянського населення визначався за існуючою земельною забезпеченістю на одного їдця і тодішньою споживчою нормою. У 1923-1924 рр. споживча норма у регіоні становила 1,2 дес. на їдця. Фактично ж, на Поділлі, на одного їдця припадало 0,75 дес. Щоб довести забезпеченість землею на одного їдця до норми необхідно було вилучити 390 тис. осіб або 142 тис. дворів, які пересічно склалися з 4-5 осіб.¹⁹ Третій метод обрахування надлишку робочої сили базувався на даних бюджетного обстеження селянських господарств, здійснених губернських статистичних бюро у 1923 р. Він виходив із того, що на одну десятину землі витрачалося на Поділлі протягом року 105 людино-днів. За матеріалами Держплану УСРР, у 20-х роках, пересічна кількість робочих днів на рік у селянському господарстві складала 288 днів. Решта днів, припадала на святкові, вихідні і непридатні дні для виконання робіт у господарстві. Помноживши ці дані на кількість селянських господарств і, виходячи при цьому з наявності площі земель тих угідь і кількості дорослих чоловіків і жінок, зайнятих у сільському господарстві, губернське статистичне управління вважало, що запас невикористаної праці у селянських господарствах краю складає 441406 людино-днів або 46% до наявної кількості селянського населення.²⁰

Витрати робочого часу залежали від господарської спроможності двору. За підрахунками В.В.Калініченка, які ґрунтуються на бюджетних обстеженнях

селянських господарств, робочий день селянина в Україні пересічно становив 11 год. 20 хв., а у тих, хто мав посіви до 2-х дес. – 10 год.30 зв., понад 15 дес. – 11 год.55 хв. Звідси надлишок робочого часу у розмірі посівних груп у 1925 -1926 рр. складав 40,1% коливаючись від 38,2% до 41, 8%.²¹ Розглянемо використання робочого часу в пересічному селянському господарстві Поділля. Згідно бюджетних обстеженнях 1924 р., середній річний запас робочого часу селянської сім'ї Кам'янецького округу склав 147 робочих днів. В рослинництві витрачалося, в середньому, 27,3 робочих днів, городництві, садівництві, пасічництві – 3,7, тваринництві – 20,6, на переробку сільськогосподарської продукції - 3,9, поїздках у справах господарства – 7,5, на роботах в чужому господарстві – 14,3, занятті промислами – 9,4, на інші види роботи – 2,7 робочих днів.²² При вивченні витрат робочого часу окремих посівних груп селян помітні свої особливості. Так, витрати у землеробстві зростали від нижчепосівних до вищепосівних господарств. Спостерігалася закономірність, що із збільшенням посівної площі питома вага робочого часу, витраченого для догляду за тваринами, скорочувався, а зростала питома часу, витраченого на землеробство.

Робота у малоприсівних господарствах, що сіяли до 3 дес. на двір становила біля 16% всього робочого часу ²³ Це можна пояснити тим, що малоприсівні господарі не могли прожити з власних наділів і шукали заробітку на стороні. Із збільшенням посіву в господарстві витрати на роботу поза власним господарством зменшувалися, але повністю не зникали.

Надлишок робочої сили мав надто великі сезонні коливання. Якщо у лютому робочий день селянина складав пересічно 4,3 год., у березні 4,9, у травні 9,2, червні 9,7, липні 13,6, серпні 13,5, вересні 13,2, жовтні 7,9, листопаді 5,6, грудні 5,2, січні 4,6.²⁴ Запас робочого часу селянина різко зменшувався за умови інтенсифікації сільського господарства, зокрема вирощення технічних культур, занять городництвом, садівництвом, бджолярством. Наприклад, вирощування вівса, ячменю, жита на десятині посіву вимагало 15-20 піших робочих днів, а

картоплі – 75, цукрового буряка – 137, тютюну – 200, городніх культур 220-250, саду – 250-300 днів²⁵

Таким чином, для селянського населення Поділля була характерна демографічна поведінка притамана доіндустріальному суспільству. Звідси, для Подільського регіону найскладнішою проблемою залишалось аграрне перенаселення, яке було тут найбільш болісним явищем. Від нього передусім страждали мало посівні селянські господарства, які особливо були масовими і типовими на Поділлі. Вихід з цього становища можна було знайти на шляхах інтенсифікації сільського господарства, яка передбачала докорінну перебудову рільництва і тваринництва, створення відповідної інфраструктури і підприємств з переробки сільськогосподарської сировини, які поглинули б зайву робочу силу і покращили матеріальний добробут селян.

2.2. Селянське землекористування.

Від забезпечення селянського господарства землею залежала його економічна і матеріальна спроможність здійснювати сільськогосподарське виробництво. Аналізуючи дані табл.[19] можна підрахувати, що на середину 20-х років 694140 селянських господарств Поділля користувалися 2082088 дес. землі, з них 164402 дес. складала садибна або 7,9%, 1583300 дес. – польова орна земля, (76%), 64539 дес. – сінокіс (3,1%), 236675 дес. – ліс та чагарник (11,4%), інша придатна для сільськогосподарського виробництва земля 31082 дес. (1,5%). Як бачимо, можливості для збільшення селянського землекористування на Поділлі були майже вичерпані. Рілля пересічно складала більше 80% сільгоспугідь, що значно перевищувало рівень розорюваності густонаселених європейських країн. Подальше збільшення площі ріллі на Поділлі можливе було за рахунок зменшення площі лісу, чагарників, сіножитів. Але це загрожувало доволі важкими екологічними наслідками. До того ж, було вичерпано ресурс земель неселянського типу.

Практично селянам Поділля було передано всю придатну для сільськогосподарського виробництва землю, за винятком 50 тис. дес, якими користувалися цукрові заводи. Деяка частина селян Поділля вбачала у позбавленні цукрових заводів землі вирішення проблеми малоземелля. З цього приводу на V Подільському губернському з'їзді Рад, який відбувся у квітні 1925 р. зазначалося : “Якщо всю цю землю (яка була у користуванні цукрозаводів - І.Р.) поділити на кількість селянських господарств то вийде у середньому 2,97 дес., тобто менше 3-х дес., на господарство. Якщо розверстаємо її на їдців, в то вийде 0,78 дес. землі, у той час, як в Україні – 1,16 дес. на їдця. Потім густота населення на Поділлі найбільша не лише на Україні, а у Радянському Союзі. Населення у нас 3400000 душ. Так, що на 1 кв. версту припадає 107 осіб, у той час як в Україні цифра дорівнює 72 особи. Звідси, якби ми забрали всю землю від цукрових

заводів, то її все ж би було недостатньо.”²⁶ Важливе значення для вивчення селянського землекористування має групування дворів за кількістю посівів (посівні групи). На Поділлі селянське господарство було поділено на 9 посівних груп табл. [20] Першу групу складали безпосівні двори, тобто ті, що взагалі не користувалися польовою землею. Їх у регіоні нараховувалося 24222 або 3,5 % від загальної кількості, з посівом до 1 дес. землі відповідно 118364; 17,1%, від 101 до 2-х дес. 262787; 37,9%, 201 до 3-х дес. – 181838; 26,8%, 301 – 4 дес. 72479; 10,4%, 401 до 6 дес. – 30892; 4,5 %, 601 до 9 дес. – 3359; 0,4%, і від 01 до 15 дес. – всього 199; або 00,2%. Жодного господарства Поділля не було у посівній групі 15 десятин землі і більше. Таким чином, типовими на Поділлі були дрібні карликові господарства з посівом до 3-х десятин. Їх нараховувалося 562989 або 81,18%. Вони межували з одного боку з безпосівними дворами, чисельність яких в регіоні, як це було зазначено вище, залишалася досить значною, з іншого - із середньопосівними господарствами, які мали наділи польової землі від 3-х до 9 дес. Їх кількість складала 106730 дворів, або 15,3%. Багатопосівні селянські господарства складала на Поділлі мізерну кількість.

Для того, щоб дослідити селянське землекористування на Поділлі варто вивчити зміни, які відбулися в структурі сільгоспугідь. Це можна проілюструвати на прикладі Вінницького округу. Якщо у 1917 р. тут на одне господарство припадало 2,73 дес., придатної землі, то у 1923 р. 3,03 дес., у 1924 р. – 3,04 дес., а у 1925 р. – 3,21 дес.²⁷ На нашу думку, це свідчить про значні зусилля подільського селянства у розширенні сільськогосподарських угідь за рахунок освоєння непридатних раніше земель.

За роки непу зазнала певних змін і структура видів сільгоспугідь, які використовувалися селянами. Якщо у 1917 р. пересічне селянське господарство мало на Поділлі 0,37 дес. садибної землі, то у 1924 р. – 0,32 дес., 1925 р. – 0,34 дес., 1926 р. – 0,35 дес. польової землі відповідно – 2,24 дес., 2,62 дес., 2,72 дес., 2,67 дес., природнього сінокошу – 0,11 дес., 0,09 дес., 0,09 дес., 0,12 дес., іншої

придатної землі – 0,01 дес., 0,01 дес., 0,01 дес., 0,02 дес.²⁸ Звідси можна зробити висновок, що селяни Поділля насамперед прагнули максимально збільшити кількість польової землі за рахунок зменшення площі присадибної землі і сінокошу.

Розглянемо землезабезпеченість пересічного селянського господарства Поділля у 1926 році у розрізі посівних груп. Типове безпосівне господарство Поділля мало 0,06 дес. садиби, 0,02 дес. ріллі, 0,03 дес. природнього сінокошу, 0,01 дес. інших придатних сільгоспугідь. А всього землі яка мала сільськогосподарське призначення 0,12 дес., господарство з посівом до 1 дес. відповідно – 0,20; 0,79; 0,08; 0,01; 1,08 дес.; з посівом від 1,01 до 2-х дес. – 0,31; 1,90; 0,12; 0,02; 2,35 дес. з посівом від 2,01- 3 дес. – 0,38; 2,99; 0,12; 0,02; 3,51 дес., з посівом 3,01 – 4,00 дес. – 0,43; 4,14; 0,13; 0,02; 4,71 дес., 4,01- 6 дес. – 0,51; 5,60; 0,16; 0,03; 6,30 дес., 6 і більше десятин – 0,59; 7,93; 0,22; 0,08; 8,82 дес.²⁹ Наведені дані свідчать, що по мірі збільшення кількості землі селяни, насамперед, збільшували площу ріллі і не істотно садиби, сінокошу.

Розглянемо структуру садиби і польової землі. Обстеження селянських господарств Вінницького округу у 1925 р. виявило, що пересічному селянському двору яке мало 3,04 дес. придатної землі – 0,34 дес. складала присадибна: сад – 0,03 дес., город – 0,24 дес., двір – 0,07 дес. Польова земля (нива) - 2,77 дес. з них 1,87 посів, 0,16 дес. – пар, 0,69 дес. – толока, 0,09 дес. – інші види ниви. Решту складав природній сінокіс – 0,09 дес., інші сільськогосподарські угіддя 0,01 дес.³⁰ З'ясуємо структуру польової землі у розрізі посівних груп. Безпосівні господарства зовсім не мали посіву, пару і лише 0,02 толоки. Господарства з посівом до 1-ї дес. засівали 0,51 дес., під пар відводили 0,02 дес., а під толокою знаходилося 0,26 дес., всього 0,79 дес. ниви. З посівом від однієї 0,1 до 2-х дес. відповідно – 1,30; 0,02; 0,58; 1,90 дес. 2,01 до 3,00 дес. – 2,16; 0,05; 0,78; 2,99 дес. 3,01 до 4-х дес. – 3,10; 0,06; 0,97; 4,13 дес. з 4,01- 6 дес. – 4,29; 0,08; 1,23; 5,60 дес. і нарешті 6 дес. і більше – 6,38; 0,04; 1,51; 7,93 дес. Пересічне селянське

господарство, яке мало 2,67 дес. засівало 1,94 польової землі, 0,04 дес. відводило під пар, 0,69 дес. перебувало у толоці.³¹ Отже, із збільшенням кількості ріллі селянське господарство, у першу чергу, розширювало площу посіву та менше відводило землі під пар.

У структурі посівних груп відбувалися певні кількісні зміни. Проілюструємо це на прикладі Вінницького округу. Якщо у 1917 р. тут нараховувалося 14,11% безпосівних, 30,12% з посівом до однієї десятини, 29,62% з посівом 1,01 – 2,00 дес., 6,06% з 2,01 – 3,0 дес., 4,30% – 4,01-6,00 дес., 2,49% - 2,48%, та у 1927 р. – відповідно 3,62%, 18,93, 38,57%, 23,94, 9,93%, 4,39%, 0,62%³² Як бачимо, відбувалося зменшення безпосівних, малопосівних і багатопосівних господарств, натомість зростала кількість дворів з посівом 1-2 – 3 –4 дес. землі. Це ще раз підтверджує висновок про осереднячування подільського села у добу непу.

Оренду землі у подільському доколгоспному селі було легалізовано у 1921 –1922 рр. Згідно “Основного закону про трудове землекористування” від 27 травня 1922 р. і Земельного кодексу УСРР, затвердженого ВУЦВК 29 листопада 1922 р. оренда землі дозволялася трудовим землеробським господарствам, тимчасово ослабленим внаслідок стихійного лиха, втраті робочих рук, реманенту, робочої худоби. Здавати землю в оренду дозволялося на термін не більше однієї сівозміни а при відсутності такої не більше ніж на 3 роки. У 1925 р. термін оренди було продовжено до 12 років. Орендна угода набувала чинності лише після її реєстрації в місцевому органі Радянської влади. З метою недопущення глитайських форм оренди орендар не міг взяти землі більше, ніж могла б обробити її сім’я.³³ Оренда землі набула деякого поширення [табл.21].

Все ж, орендні відносини не знайшли потужного розвитку у подільському доколгоспному селі [табл.22]. Якщо у 1917 р. на одне селянське господарство припадало орендованої 0,05 дес. садибної землі, 2,18 дес. ріллі, 0,05 дес. сінокосу, 0,05 дес. іншої землі сільськогосподарського призначення, а всього 2,32 дес. то у

1925 р. зафіксовано відповідно лише 1,15 дес. ріллі, 0,01 сінокоосу, всього 1,16 дес.³⁴ Підтвердженням цього є дані [таблиці 22].

Причиною цього було ускладнені умови реєстрації орендної умови в місцевому органі Радянської влади а також небажані для орендатора соціально-політичні наслідки, а саме бути зарахованим до категорії куркулів. Через це, вказувалося у матеріалах обстеження оренди землі у Вінницькому окрузі, “селянство з них чи інших причин не виявляє зооренованої землі, або принаймні прагне до зменшення розмірів орендної умови “³⁵ Слушною є думка В.В.Калініченка, що скорочення земельної оренди в порівнянні з дореволюційним періодом, пояснюється тим, що основний орендний фонд складала поміщицькі та інші землі нетрудових господарств, які здебільшого орендували незаможні селяни. В ході аграрної революції ці угіддя перейшли в користування колишніх орендарів, а отже, орендований фонд скоротився.³⁶ Проте, що оренда землі мала прихований характер свідчать і дані про її кількість, яка орендувалася і здавалася в оренду. [табл. 23]. У 1925 р. було здано в оренду 31822 дес. а орендувалося 16443 дес. тобто майже половина.³⁷ Головним об’єктом земельної оренди була рілля. Сіножаті, садибні та інші сільськогосподарські угіддя займали в орендному фонді незначну питому вагу. [табл. 24]. Досить важливими є вивчення умов оренди землі [табл. 25-26]. У 1927 році на Поділлі за гроші орендувало землю 1466 господарств, за натурплату 101, за частину врожаю 2451, за відробітки 95, та інших умовах 126. Таким чином, найбільшого поширення мало здавання землі за частину врожаю. Дані свідчать, що найбільш поширеною платою оренди землі була половина врожаю. Грошова оренда не отримала потужного розвитку у подільському селі в 20-ті роки. через недоступні для значної частини селян внески грішми за орендовану землю.

Для характеристики орендних відносин важливо розглянути динаміку оренди – здавання в оренду землі у розрізі посівних груп. У 1926 р. у Кам’янецькому окрузі орендували землю 3253 господарства з них: безпосівними

були 10, з посівом до 1-ї десятини 220 від 1,01 – 2-х дес. – 651, 2,01 – 3,00 дес. 10,91, 3,01 – 4,00 дес. 612, 4,01, 6,00 дес. – 545, 6,01 – 9,00 дес. – 96, 9,01 і більше дес. – 28. Одночасно здавали землю в оренду в 1926 р. на Кам'яниччині 4902 господарства, з них 2231 були безпосівними, 858 мали посів до десятини, 1141 з посівом від 1,01 – 2-х дес., 507 – 2,01 – 3,00 дес., 136 – 3,01 – 4 дес., 29 у посівній групі 4,01 – 6 дес. В інших посівних групах здавання землі в оренду не зафіксовано.³⁸ З цього можна зробити висновок про збільшення питомої ваги господарств – орендарів із зростанням посіву на господарство. Проте, найбільша частка оренди землі припадала на малопосівні і середньопосівні господарства. І навпаки, здавцями землі в оренду у подільському селі в 20-ті роки були переважно безпосівні і малопосівні господарства. Здавання землі в оренду майже не практикувалася у середньопосівних господарствах, які мали наділи від 6-ти до 9-ти дес. а також багатопосівними дворами. Отже, можна зробити висновок, що оренда землі у 20-ті роки не змогла досягнути дореволюційних показників. Переважала оренда землі за частину врожаю та інші натуральні форми, оскільки тогочасне селянство мало надлишок робочої сили, але в масі залишалося бідним через низьку товарність своїх господарств. Здавали землю в оренду безпосівні і малопосівні господарства а орендували її переважно середньопосівні двори. Таким чином, оренда землі сприяла заможності середняцьких і деякому поліпшенню матеріального становища бідняцьких родин, поверненню землі у господарський обіг, пом'якшенню аграрного перенаселення шляхом поглинення надлишку селянської праці.

Важливе місце у селянському землекористуванні посідала форма користування землею. Найбільш поширеною на Поділлі у 20-ті роки залишалася дільничо – черезсмужна [табл.27]. До неї тяжіли всі посівні групи господарств. За такої форми заборонялися переділи землі і господар постійно користувався одними і тими ж ділянками землі. Земельна громада, ухвалою більшості членів, могла змінити місце або межі ділянок. У 1923 р. дільничо - черезсмужна форма

охоплювала 94,7% селянських земель Поділля, а у 1929 р. – 89,1 %. Хоча за такої форми досягалася певна стабільність землекористування, проте вона мала низку суттєвих недоліків: багатосмужність, дрібносмужність, черезсмужність, примусовий характер сівозміни при збереженні системи відкритих полів і трипілля, що було несумісним з прогресом у сільському господарстві. Особливо нестерпною на Поділлі була черезсмужність [табл.28]. Пересічно на одне господарство припадало 4,11 смуг. Лише 5,7% селянських дворів мали польову землю в одному, 7,0% у двох, 32,2 % у трьох, 32,2%, 4-6 – 43,2%, 7-9 – 8,60%, у 2,70%, 10-15 і більше, ніж у 15 місцях – 0,30%.³⁹ Ваді селянського землекористування висвітлювала тогочасна місцева преса. Зокрема, газета “Червоний кордон” писала: “Черезсмужжя, багатосмужжя, і далекоземелля є в кожному селі Кам’янецьчини. Так в с. Дурняківці є господарі, які мають 4-6 дес. польової землі в 20-ти – 30-ти місцях. У подністровських селах є смужки землі шириною до 2-х аршинів, а довжиною до 150 сажнів і це не городня, а польова земля. Є польові гони, де смужка досягає довжини 50 сажнів. (Маків, Ріпинці). Далекоземелля прикре для бідняків. Про нього дуже докладно можуть розказати незаможники села П’ятничани та Гукова, коли в жнива вони ідуть у поле за 7-8 верств “на своїх двох”, зі збанком води та в’язкою перевесел, а то і часто з малою дитиною на руках. Хід на поле і з нього виходить більше, ніж сама робота в полі. А чи бачить то далеке поле гній і коли незаможник зможе його вивести? Таке далекоземелля вздовж по Збручу майже в кожному селі”⁴⁰ На Кам’янецьчині 25,7% мали польові наділи у трьох місцях, 47,84% у 4-6, 7%, в 7-9 і 1,43 15 і більше ділянках.⁴¹ Частина селян, усвідомлюючи недоліки черезсмужно - дільничої форми землекористування намагалася перейти на хутірську або відрубну [табл. 29]. Найбільшого поширення хутірська форма землекористування отримала у Тульчинському, Могилівському, Кам’янецькому округах. Відруби були поширеними у селах Вінницького, Гайсинського, Могилівського округів. Проте хутори і відруби мали переваги над дільничо-черезсмужними

господарствами лише тоді, коли вони мали значну земельну площу. Для Правобережжя не менше 10 дес. землі.⁴² Дана кількість землі була оптимальною для ефективного господарювання селян у 20-х роках на хуторах і відрубках. Оскільки більшість селян Поділля в період непу мали наділ менший, то перехід на хутірську та відрубну різновидність землекористування, був для переважної більшості селян не вигідним. Весняне опитування Подільського губстатбюро у 1924 р. виявило схильність багатоземельних господарств до хуторів і відрубів. [табл.29]. Одночасно і чимало бідняків намагалися вийти із злиднів, перейшовши до хутірської форми землекористування. Проте “хутори і відруби при їх карликових розмірах, приречені на швидку загибель” – зробили висновок з обстеження з землеустрою на Поділлі у 1924р.⁴³ У 20-ті роки селянством Поділля вівся пошук більш досконаліх форм землекористування. На думку Могилів – Подільського земельного відділу, вони мали відповідати таким вимогам: забезпечувати достатній відсоток озимини, кукурудзи для задоволення споживчих потреб, основних груп села, трави для худоби, просапних і ринкових культур для поповнення грішми селянського бюджету. Сівозміна повина бути примусовою для всіх землекористувачів лише у тій частині, що поліпшує його, тобто передбачає обов’язковий паропросапний клин. В умовах малоземелля сівозміна мусить мати найменшу кількість полів і площу під дорогами і бути, простою і зрозумілою для кожного члена земгромади.⁴⁴

Проте перехід до раціональних громадських сівозмін наштовхнувся на ряд труднощів. У зв’язку з цим, було звернуто увагу на запровадження громадської багатопільної сівозміни, яка не була самостійною формою землекористування, а облаштовувалася при переході до її поліпшеної форми. Перехід на громадську сівозміну дозволяв зберегти селянський двір як самостійний суб’єкт господарювання. При запровадженні громадської сівозміни селянська земля входила до широкої смуги сівозміни в межах кожного поля. Селянський двір отримував свою частку землі у, як правило, у чотирьохпільній сівозміні.

В середині 20-х років розпочався перехід селян до громадської багатопільної посіяної сівозміни. Дана робота не була забезпечена кваліфікованими кадрами, обладнанням, виготовленням технічної документації тощо. Наприклад, у Кам'янецькому окрузі землевпорядні роботи здійснювали всього 4 землевпорядники. Та і той мізерний персонал “більше переконував селян в необхідності переходу до поліпшених форм сівозміни, а ніж займався землеоблаштуванням. В результаті замість запланованої тисячі десятин землі землевпорядні роботи було здійснено на 450 дес”.⁴⁵ У тих селах, де землевпорядні роботи завершено відкривалися добрі перспективи інтенсифікації сільського господарства. У кореспонденції із села Устя Жванецького району Кам'янецького округу зазначалося “ В кожному селі населення переходить до чотирьохпільля з широкими смугами. До землеустрою один двір в середньому мав 12 шматків, а зараз кожен матиме належну йому землю в 4-х руках по одній у клину. Такі гарні лани матимемо, що якщо хочеш ори впоперек і уздовж”⁴⁶

Виникла на Поділлі і колективна форма землекористування. До неї тяжіли переважно люмпенізовані елементи, безземельні селяни, декласовані верстви села. Це добре видно із результатів обстеження кафедрою кооперації і колективізації Кам'янець-Подільського сільгоспінституту у 1927 р., чотирьох комун, 50 артільей, і 230 товариств із спільного обробітку землі. Наприклад, у комунах 11,63% її членів складала колишні батраки, 81,40% незаможники, решту декласовані елементи – колишні робітники, службовці, кустарі. В артілях відповідно 21,40% безземельні, селяни 62,40% незаможники, 3,8% колишні робітники, 1,4% службовці, 2,9% кустарі, і 6,8% торгівці, 0,2% служителі культу, і лише 1,1 % середняки. Соціальний склад товариств із спільного обробітку землі був такий: 11,24% безземельні селяни, 75% незаможники, 10,90% середняки, решта декласовані елементи села.⁴⁷ Як бачимо, до колективної форми землекористування тяжіла біднота і декласовані елементи села. Середняки брали деяку участь у тих колективних формах господарювання, де слабше виявлялися

процеси усупільнення, залишався деякий простір для індивідуального господарювання.

Таким чином, на Поділлі найбільшу питому вагу складала малопосівні селянські господарства. Оренда землі не зняла проблему землезабезпеченості через незначний орендний фонд. Панівною у подільському селі була дільничо - черезсмужна форма землекористування. Хутірська, відрубна та колективна форма користування землею в регіоні не отримали значного поширення. Перехід земельних громад на багатопільні громадські сівозміни відкривав широкі можливості до радикального поліпшення селянського землекористування. Проте цей перехід проводився мляво і виявився незавершеним.

2.3. Робоча худоба.

Проблема забезпечення робочою худобою селянського господарства мала в 20-ті роки першочергове значення. Селянин, що не мав тягла втрачав можливість ефективно господарювати на землі. Основною тягловою силою в індивідуальному селянському господарстві Поділля, в доколгоспний період, була робоча худоба – коні та воли.

Навесні 1922 р. у селянських господарствах Поділля нараховувалося 337354 голів коней і 100209 волів (У 1916 р. відповідно 469320; 63774 голови.)⁴⁸ Отже, на Поділлі не спостерігалось, як в інших регіонах України, катастрофічного зменшення поголів'я робочої худоби. Це було обумовлено тим, що край не зазнав руйнівного впливу голоду 1920-1923 рр. Збільшення кількості волів в абсолютному і відносному обчисленні пояснюються тим, що під час війни, з метою уникнення мобілізації або конфіскації робочої худоби чимало селян замінили коней волами. Крім того, воли не такі вибагливі до кормів і краще переносять безкормицю.

З переходом до непу селяни Поділля докладали чимало зусиль для нарощування поголів'я робочої худоби. Про це, зокрема, свідчать дані, щодо питомої ваги молодняка серед кінського поголів'я. У 1927 р. на 100 голів робочих коней у Вінницькому окрузі припадало молодняка від одного року до робочого віку 15,3%, лошат до одного року 9,3%, Кам'янецькому окрузі відповідно – 21,3%, 11,1%, Могилівському 26,1%, 8,4%, Проскурівському – 14,3%, 12,1%, Тульчинському – 9,3%; 6,9%. Якщо у 1917 р. на 100 коней припадало робочих- 89,25 голів, молодняка старше 1-го року – 4,57 і лошат до року 6,18 голів. То у 1926 р. – відповідно 80,95; 9,39; 9,66⁴⁹ Проте на середину 20-х років на Поділлі не вдалося відновити довоєнне поголів'я коней. Їх поголів'я нараховувало у 1926 р. 381 533 голови.⁵⁰ Особливо складне становище з поголів'ям коней склалося у Могилівському і Тульчинському округах у зв'язку з безкормицею, пов'язаною із

посухою у 1923-1925 рр., яка спричинила масову загибель коней і істотне скорочення їх поголів'я. Кількість волів на Поділлі у 1925 р. досягла 67982 голови⁵¹ Найбільша кількість волів спостерігалася у Могилівському окрузі 17599 голів і Тульчинському 29789 голови або 69,9% від їх загальної кількості на Поділлі. Це підтверджує висновок, що воли краще перенесли безкормицю 1923-1925 рр., яка вразила цей регіон.

Лише у 1927 році вдалося досягнути і навіть дещо перевершити дореволюційну кількість на Поділлі. Їх чисельність склала 477 326 голів.⁵² У той же час питома вага волів у робочій худобі зменшувалася [табл. 31]. Головна причина зменшення питомої ваги волів і заміна їх кіньми полягала у значно більшій продуктивності останніх. Якщо у 1917 р. частка волів у робочій худобі на Поділлі складала 9,2%, у 1922 р. збільшилася до 13,9%, у а з 1923 року зменшилася до 12,7%, у 1924 р. – 10,3%, а в 1925 р. – 7,8%.⁵³ Характеризуючи кількість робочої худоби у селянських господарствах Поділля важливо встановити ефективність її використання. Вона визначається кількістю голів робочої худоби на одиницю посіву. Відомий у 20-х роках знавець аграрної економіки професор Логодзіновський, аналізуючи селянські бюджети, встановив, що оптимальним навантаженням на одного коня на Поділлі, менше якого він не виправдовував свого утримання, складало 5 десятин орної землі⁵⁴ У розрізі округів забезпеченість робочою худобою на одну десятину орної землі була такою: у Вінницькому – 4,03 дес., у Гайсинському – 6,60 дес., у Кам'янецькому – 7,00 дес., у Проскурівському – 5,00 дес., у Могилівському – 6,90 дес., Тульчинському – 5,40 дес.⁵⁵ Пересічна забезпеченість селянських господарств робочою худобою в 1924 р. складала у Подільській губернії 0,17 шт. (у перерахунку на коней) на десятину сільськогосподарської площі або 6 дес. на одного коня. “При існуючій організаційно-виробничій ладі селянських господарств дана кількість є не тільки достатньою, але в деяких районах навіть маються лишки Тому ріст інтенсифікації сільського господарства у найближчі

роки не буде потребувати збільшення кількості робочої худоби”. – зазначалася у тодішніх обрахунках органів статистики.⁵⁶ Максимальне навантаження на одного коня, більше, якого він не здатний обробити за сезон без зниження якості роботи на Правобережжі, за розрахунками відомих економістів П.А.Римаренка і А.І. Китаєва, складало 10 десятин посіву.⁵⁷ Отже, лише у господарствах з посівом 5 – десятин і більше утримання однієї дорослої голови робочої худоби було економічно доцільним. У зв’язку з тим, що на Поділлі існувало традиційне малоземелля і, в середньому, на одне господарство припадало 2,6 дес. орної землі, утримання коня у таких селянських господарствах було економічно не вигідним. Цей висновок підтверджують і відповідні розрахунки щодо використання коня у селянському господарстві. В середньому на рік кінь міг працювати 222 дні, з яких на роботу у полі з 1 квітня по 1 жовтня припадало 180 днів. За даними бюджетних обстежень Наркомзему УРСР для лісостепової зони, до якої відносилось Поділля, в середньому, на обробіток однієї десятини потрібно було 85 упряжних днів.⁵⁸ Звідси виходило, що для ефективного і оптимального використання праці однієї голови робочої худоби селянське господарство повинно було мати не менше 5,7 дес. посіву. Отже, утримання коня або вола для 84,4% селянських господарств Поділля, які мали посівну площу менше зазначеної, було надзвичайно проблематичною справою. Звідси, селяни власники робочої худоби були приречені використовувати її неефективно. До двох третин часу робочої худоби у малопосівних господарствах не використовувалося. З цього приводу органи статистики зазначали: “Робоча худоба в селянському господарстві є капіталом дуже обтяжуючим, коли немає фурманських заробітків. Для господарств парцелярних з посівом 2 дес. і менше утримувати робочу худобу не вигідно бо для неї роботи дуже мало у своєму господарстві. Витрачається 1/5 кінської робочої сили, а поза своїм господарством 1/4. Завдання обробки земель покладається переважно на Поділлі на середняцькі господарства. Для дворів з посівами у 2 десятини які знаходяться на межі середняцьких потрібно в

хліборобстві від 20-до 30 кінських робочих днів на рік. Найбільше на інші потреби днів 20 і то при значній площі інтенсивних культур, а кінь на рік дає 250 робочих днів і більше. Цей приклад ще більше підкреслює трудність і не вигідність утримання коня для дрібного господарства, коли немає побічних заробітків для кінської робочої сили”⁵⁹ Отже, переважна більшість селянських господарств Поділля не могла забезпечити оптимальне навантаження на робочу худобу. З іншого боку, забезпечення кормової бази для робочої худоби вимагало від селян неабияких зусиль. За даними бюджетних обстежень, пересічно на одну голову робочої худоби на Поділлі витрачалося 15,3 пудів зерна, 5,7 пудів борошна і висівок, 9,9 пудів коренеплодів, 4,6 пуд сіна, 6,1 пуд соломи, 5,5 пуд макухи, 0,25 пуд жому.⁶⁰ Особливо важким для селянина був стійловий період утримання худоби, який на Поділлі для коней визначався з 8 листопада по 27 квітня тобто тривав 171 день⁶¹ Середні витрати кормів на одного робочого коня за час стійлового утримання у 1925-1926 рр. склали за даними органів статистики, 172,45 пудів з них: 102,36 пуд грубих, 24,36 пуд концентрованих кормів, 21,43 пуд. коренеплодів, інших 0,71 пуд, відповідно молодняка до одного року – 107,50 пуд, 61,00, 24,38; 21,43; 0,71 пуд, лошат – 37,83 –19,44; 13,06; 5,11; 0,22 пуд.⁶² Кореспондентське опитування селян у 1923 р. виявило, що 0,9% респондентів на запитання як худоба перебула зиму відповіли “добре”, 43,2% -“посередньо”, і 55,9% -“погано”. Причиною поганого утримання худоби у стійловий період 90,8% опитаних вказали на нестачу кормів. У 1924 р. 2,2 % обстежених господарств годували коней у стійловий період лише сіном, 5,8% переважно сіном, а 82% переважно соломою.⁶³ У 1924 р. при мінімальній нормі 41,3 пуд сіна, 57,2 пуд соломи і 39,9 пуд зерна, за результатами обстеження, пересічно на одну голову робочого коня припадало відповідно 18,8; 78,8; 30,9 пуд⁶⁴ Обстеження 499 селянських господарств на Поділлі у 1923 р. виявило, що у 9 господарств не вистачило корму для худоби у листопаді, 51 – у січні, 183 - у лютому, 198 - у березні, 46 – у квітні.⁶⁵ Не отримуючи належної кількості кормів робоча худоба

виходила із зими виснаженою, малосильною і потребувала певного часу для відновлення своєї продуктивності. Проте цього не спостерігалось, оскільки на весну припадав пік сільськогосподарських робіт оранка, боронування, тощо. Значна частина селянських коней не витримувала такого навантаження хворіла або гинула.

Все ж, незважаючи на труднощі з утриманням робочої худоби селянин з усіх сил намагався мати власних коней або волів і позбувався їх лише при надзвичайних обставинах. Якщо у 1916 р. на Поділлі на 100 дес. сільськогосподарської площі припадало 26,50 голів коней, то в 1922 р. 22,66, в 1923 р. 19,58, а у 1924 р. – 17,38.⁶⁶ Все це свідчить, що запасу тяглової сили у селянських господарствах регіону було дещо більше норми. Споживаючи значну кількість кормів, робоча худоба гальмувала розвиток продуктивного тваринництва.

Робоча худоба була нерівномірно розподілена серед селянських господарств. Так, у групі господарств з посівом до 1 дес. землі на Поділлі у 1924 р. припадало на 100 дес. посіву – 19,59 голів робочої худоби від 1,01 до 2-х дес. землі – 25,94, 2,01 – 3 дес. – 29,68, 3,01 – 4 дес. – 30,29, 4,01 – 6 дес. – 27,63, 6,01 – 8 дес. – 22,72, 8,01 і вище – 17,81 голова,⁶⁷ Звідси видно, що лише у багатопосівних групах спостерігалася оптимальна кількість робочої худоби. Хоча, з усіх посівних групах на 100 дес. посіву спостерігався її надлишок.

В той же час на Поділлі найбільшу питому вагу складала господарства без робочої худоби. У 1924 р. у Вінницькому окрузі нараховувалося 48% безтяглових селянських господарств, у Гайсинському – 66%, Кам'янецькому – 60%, Проскурівському – 45%, Могилівському – 54%, Тульчинському – 56%, в середньому на Поділлі – 57%.⁶⁸

Кількість безтяглових господарств зменшувалося по мірі наростання розміру посіву. Якщо у 1926 р. в безпосівних господарствах Вінницького округу нараховувалося 97,80 безтяглових дворів, посівом до 1 дес. – 92,89%, від 1,01 до

2, 00 дес. – 74,50%, 2,01 – 3,00 дес. – 49,49%, 3,01 – 4,00 дес. – 32,12%, 4,01 – 6,00 дес. – 17, 87, 6,01 – і більше – 7,48%, пересічно в окрузі – 59,41%⁶⁹ Дана тенденція підтверджується абсолютними показниками кількості безтяглових господарств у 1927 р. в Кам'янецькому окрузі. Тут нараховувалося 1889 господарств з посівом до 0,09 дес. з них 1897 не мали робочої худоби або 98,89%, 10929 господарств з посівом 0,10 – 1,00 дес. відповідно 10570; 96,72, з посівом 1,01 – 2,00 дес. – 32671; 28325; 86,70%, з посівом 2,01 – 3,00 дес. – 36836; 23935; 64,98%; 3,01 – 4,00 дес. – 22458; 9757; 43,45%, 3,01 – 5,00 дес. – 9420; 3006; 31,32%, 5,01 – 6,00 дес. – 3534; 802; 22,69%; 6,01 – 7,00 дес. 1392; 285; 20,47; 7,01 – 8,00 дес. – 422,32; 7,58; 8,01 – 9,00 дес. 158,21; 13,29, з посівом більше 9,01 дес. без тягла господарств не зафіксовано⁷⁰ Наведені цифри свідчать не лише про зменшення частки безтяглових господарств по мірі зростання розміру посіву, але й те, що і багатопосівні двори на Поділлі залишалися без робочої худоби. Це було ознакою неблагополуччя із забезпеченням робочою худобою у регіоні.

Придбання тягла заважало зростання цін на робочу худобу. Якщо у 1913 р. селянського коня можна було придбати за 75 , та у 1924 р. вже за 110 руб.. Пара волів у 1913 р. коштувала 205, а 1924 р. – 223 руб.⁷¹

Досить важливо встановити кількість робочої худоби в залежності від розміру посіву. Обстеження проведене у Вінницькому окрузі виявило таку динаміку [табл.32], що по мірі зростання розміру посіву збільшувалася кількість господарств з двома і більше головами робочої худоби. З даних видно, що переважну більшість складала господарства з одним конем або волем. Парокінні господарства переважали у посівних групах, які мали 6 дес. і більше посіву. Двори з трьома головами робочої худоби у малопосівних групах були швидше всього винятком. У той же час серед багатопосівних господарств вони мали певне поширення.

Таким чином, у доколгоспний період на Поділлі найбільшу питому вагу мали господарства без робочої худоби або з одним конем або волем.

Певна частина бідняків, щоб обробити свої наділи використовувала корів під час польових робіт. Весняне опитування 1924 р. у Кам'янецькому окрузі виявило 20 свідчень про використання третяків і 65 - корів при проведенні весняних польових робіт.⁷² Обстеження у 1925-1926 виявило, що робота на коровах у 1925 р. на Кам'яничині була зафіксована у 133 випадках і у 1926 р. – 71. Зустрічалася вона майже у всіх районах Кам'яничини, але цей спосіб використання корів найбільш був поширеним у Надністрянщині⁷³ Використання корови під час польових робіт ознака значної технічної відсталості.

Безхудібні господарства, щоб обробити свої наділи, змушені були вдаватися до найму тягла, а однохудібні у разі випадків-спрягатися. Дані [табл.33], дають інформацію про способи обробітку землі робочою худобою у селянських господарствах Поділля у 1923 р. Відсоток господарств, що користувалися власною худобою для польових робіт, становив 19,4%, але його переважання зафіксовано у господарствах з посівом 6 дес. і більше. 55,3% дворів регіону користувалися найманою робочою худобою. Його домінування відмічено у безпосівних господарствах із посівом до 2-х дес. Така форма часто мала яскраво виражену глитайську експлуатацію безтяглових господарств. Так, кожен селянин міг найняти робочу худобу тільки з одночасним наймом його господаря. Таким чином, господар робочої худоби по суті ставав частково або і повністю безпосереднім виробником продукції на землі наймача, котрий частину цієї продукції в натуральній або грошовій формі передав на користь “наймита”. Зокрема про це свідчать дані про задільні ціни виконання сільськогосподарських робіт. [табл. 84]

Під час проведення весняних польових робіт 1925 р. у Вінницькому окрузі, органами статистики встановлено, що із 155 368 селянських господарств власною робочою худобою обробили землю 26754 двори, або 18,2 %, виключно найманою 80912; 52,1% методом супряги – 37573; 24,2% мішаним способом – 4174 і 2,7% не вдалося встановити чиєю робочою худобою проведено польові роботи у 5953

господарствах 3,8%.⁷⁴ Таким чином, частка господарств, які під час польових робіт користувалися найманою робочою худобою була досить високою.

Бюджетні обстеження селянських господарств свідчать, що виплата за найм робочої худоби становила досить помітну частину валової сільськогосподарської продукції. Таким чином, незначні розміри землекористування на Поділлі перешкоджали ефективному використанню робочої худоби. Значна частина її робочого часу не використовувалася. У той же час, робоча худоба, споживаючи значну кількість кормів, гальмувала розширення у селянських господарствах продуктивного тваринництва. Проте, незважаючи на недовикористання робочої худоби, селяни відчували значну потребу в тяглі. Питома частина господарств Поділля без робочої худоби на протязі 20-х років залишалася досить високою. Безтяглові двори не могли самостійно вести господарство, змушені були іти в кабалу до глитаїв.

Наявність значної кількості на Поділлі безтяглових селянських господарств гальмувало розвиток сільськогосподарського виробництва, оскільки земельні наділи безхудобних дворів оброблялися невчасно, погано, врожаї були низькими, товарність незначною. Виходом із цієї ситуації могла бути кооперація, тобто об'єднання господарств у машинно-тракторні кооперативні товариства. Земельні громади, за наявністю багатопільних громадських сівозмін, мали великі можливості для розвитку і впровадження механізації сільського господарства, більш ефективного використання робочої худоби.

2.4. Сільськогосподарський реманент та машини.

Селянське господарство не могло існувати без сільськогосподарського реманенту. Передусім це пов'язано із обробіткою ґрунту, збиранням та зберіганням врожаю. Селяни Поділля користувалися такими видами сільськогосподарського реманенту: плугами, букерами, культиваторами, сівалками, жатками, косарками, кінними граблями, ручними, кінними і механічними молотарками, молотильними катками, віялками, возами, саньми, а також простим реманентом – сохами, косулями, сапами, лопатами, ручними граблями, серпами, ціпами тощо. В ході обстеження, проведеного Подільським губернським статистичним бюро у 1923-1924 рр. виявлено, що “Реманент селянських господарств Поділля дуже нескладний – плуг, борона – головні знаряддя. До них зрідка додається драпак або культиватор, дерев'яний каток, січка ручна, віялка, а ще рідше сівалка, що торкається збиральних машин: молотарок, жаток, сніпов'язалок, косарок, кінних грабелів, то вони по причині малоземелля на Поділлі, зовсім не розповсюджені”⁷⁵ Все ж, у розглядуваний період зростала забезпеченість селянських господарств Поділля сільськогосподарським реманентом. Це можна проілюструвати на прикладі Вінницького округу. Якщо у 1917 р. на 100 господарств припадало плугів - 28,10%, у 1922 р. – 28,92%, у 1923 р. – 28,95%, у 1924 р. – 27,27%, у 1926 р. – 27,39%, драпаків і культиваторів відповідно – 14,19%; 9,89%; 10,01%; 14,78%; 17,20%; 18,80%; борін – 36,50%; 65,82%; 66,62%; 65,54%; 62,90%; 64,08%; сівалок - 0,18%; 0,24%; 0,28%; 0,31%; 0,24%; 0,22%; возів – 25,71%; 40,38%; 39,38%; обліку возів у 1924 році не проводилося, 37,90%; 38,85% ⁷⁶ Таку динаміку зменшення господарств, які не мали сільськогосподарського реманенту можна пояснити такими причинами: передачею селянським господарствам знарядь праці, конфіскованих у поміщиків, відібраних у цукрових заводів, кредитуванням і наданням різноманітних пільг селянам у придбанні сільськогосподарського

реманенту за роки непу, а також деяким зростанням заможності селян, що сприяло накопиченню певних коштів для придбання реманенту. Найменший відсоток селян без необхідних знарядь праці зафіксовано у 1927 р. у Проскурівському, а найбільшій у Кам'янецькому окрузі [табл.34]. В цілому, майже кожне друге селянське господарство залишалося без необхідних знарядь праці. “ Велика кількість безреманентних господарств, - зазначали статистики. – пояснюється парцеляцією селянського землекористування. За останні роки маємо близько 50% господарств з площею посіву до 2-х десятин і в таких господарствах капітал мертвого і живого інвентаря не може бути повно використаний⁷⁷ Починаючи з 1923 р. весняні вибіркові переписи почали враховувати забезпечення реманентом у розрізі малопосівних, середньопосівних, і багатопосівних селянських господарств [табл. 35]. Їх аналіз засвідчив недостатню забезпеченість реманентом малопосівних господарств – плуг припадав на 10 а розпушувач на 100 господарств. У цій групі не було зафіксовано жодних складних знарядь праці. У середньопосівних - плуг припадав на 4 а розпушувач на 10 господарств. І лише у багатопосівних господарствах було зафіксовано не лише повну забезпеченість сільськогосподарським реманентом, але і його надлишок.

Починаючи з 1925 р. весняні вибіркові переписи селянських господарств почали враховувати відсоток селянських дворів, що не мали знарядь для оранки та сівби в розрізі окремих посівних груп. Так, у групі безпосівних господарств безреманентні селянські двори склали 95,53%, з посівом до однієї десятини – 86,07%, від 1,01 до 2 дес. – 64,09%, 2,01- 3 дес. – 39,99%, 3,1 – 4 дес. – 21,44%, 4,1 – 6 дес. – 12,37%, 6,01 – 8 дес. – 7,99%, 8,01 дес. і вище – 3,85%.⁷⁸ Все це підтверджує висновок В.В.Калініченка, що відсоток безреманентних господарств неухильно зменшувався у напрямі від безпосівних та малопосівних до багатопосівних, утворюючи ідеальний динамічний ряд.⁷⁹ З наведених даних можна зробити ще один висновок, що в перших трьох групах, відсутність реманенту є закономірним явищем, а в останніх трьох – виняток. Той факт, що у

багатопосівних господарствах був певний відсоток безреманентних дворів – ознака неблагополуччя із знаряддями праці селян.

Для того, щоб визначити ефективність використання реманенту, передусім плугів, букерів і борін у селянському господарстві в 20-х роках, потрібно підрахувати кількість цих знарядь на 100 господарств і 100 десятин посіву [табл. 36]Дане питання мало вельми значну актуальність у 20-х роках. А тому дослідники провели ретельний хронометраж робіт селянина. Виявилось, що за один сезон звичайним однолемішним залізним плугом селянин, за пересічних умов праці, в залежності від ґрунту, міг виорати 20-30 дес. ріллі. Прийнятне навантаження на одну сівалку або жниварку складало 55 дес. посіву або 1,8 одиниць на 100 дес. Потужною сортувальницею можна було очистити до 2-х т. зерна за годину, тобто весь валовий збір зерна пересічного середняцького господарства, можна було опрацювати за один робочий день.⁸⁰ Звідси можна було зробити висновок, що у перерахунку на 100 господарств сільськогосподарського реманенту катастрофічно не вистачало, але у перерахунку на 100 дес. посіву плугів, борін, букерів був надлишок. Це підтверджують і обрахунки подільських статистиків. Наприклад, у 1925 р. у селянських господарствах Кам'янець-Подільського округу нараховувалося 41824 плугів, а вся площа польової і городньої землі, яка оброблялася складала 373244 дес. Отже, на 1 плуг припадало 8,9 дес. землі, а одна борона на 6 дес. На основі цього було зроблено висновок “Позаяк при наших умовах один плуг може обробити площу до 15 дес., а борона до 25 дес. можна вважати, що кількість плугів і борін значно перевищує організаційні вимоги господарств.”⁸¹ Проте насичення складним сільськогосподарським реманентом селянських господарств було вкрай мізерним. Наприклад, на Кам'яничині із розрахунку одна сівалка на 50 дес. потрібно було 7465 штук, але у 1925 р. їх працювало 210, віялок за валового збору зерна у 9 мільйонів пудів у рік і продуктивності 150 пудів у день протягом 30-ти робочих днів, потрібно 2 тис., а фактично нараховувалося 1523 шт., жаток із розрахунку

одна на 80 дес. потрібно було 4665, а в окрузі їх нараховувалося всього 60 шт., кінних молотарок потрібно було 1200 одиниць, а працювало 225.⁸² Складний реманент – сівалки, жатки, молотарки віялки, не виправдовували себе у дрібнотоварному селянському господарстві за умов їх одноосібного використання. Але в умовах кооперації ефективність використання складного реманенту і машин значно підвищувалася. Зокрема, про це йшлося у дописі сількора з села Івашківці Новоушицького району Кам'янецького округу. “Заснували весною у селі сільськогосподарський кооператив. Жваво взялися за роботу. Перш за все відчувалася величезна потреба в сільськогосподарських машинах. Отже, першим кроком в роботі товариства було те, що через банк придбано на виплату потрібні сільськогосподарські машини. Товариство придбало молотарку, обладнало січкарню, що гарно обслуговують селян. За що не візьметься товариство має гарні результати”⁸³ Значною перепорою у поширенні сільськогосподарського реманенту було те, що одноосібні господарства не мали змоги акумулювати необхідні кошти для його придбання. Вихід можна було знайти на шляхах кооперації. З цього приводу газета “Червоний кордон” писала: “Село відчуває велику нестачу сільськогосподарських машин. Кожен господар хотів би придбати для господарства ту чи іншу машину, але для нього одного це неможливо, бо машини дорогі. Крім того, для одного господаря машина велика непотрібна, бо більший час буде простоювати, а працювати кілька днів. Отже, витрачені гроші не окупляться. Заплатити за машину 100-200 крб. незаможникові чи середнякові важко, але кілька селян, скинувшись по 10-15 крб. можуть купити навіть складну дорогу машину. Проте наші господарі ще не звикли до кооперативного користування машинами. Але вони самі бачать у цьому користь, коли буде і молотарка і сіялка і віялка і трієр, то дасть змогу краще обробити землю і мати більший врожай.”⁸⁴ Проте продаж машин через кооперативні об’єднання, як зазначала та ж газета ...“є недостатнім. Кооперація в минулих роках безпосередньо кредитувала населення для придбання дрібного

сільськогосподарського реманенту”.⁸⁵ Вихід вбачався і у переході до громадських сівозмін “Для того, щоб складні машини були використані на всі 100% - писала газета “Червоний кордон”. – необхідно завести громадську сівозміну. На великих масивах землі можна буде ефективно використати дрібний сільськогосподарський реманент, тим більш складні сільськогосподарські машини – як-то трактор, сівалку, жатку, молотарку”⁸⁶ Для того, щоб краще висвітлити насиченість реманентом селянських господарств, розглянемо це питання у розрізі посівних груп у Вінницькому окрузі в 1927 р. [табл.37]. Привертає увагу певна закономірність: із збільшенням посіву на двір зростає і забезпеченість знаряддями для обробітку ґрунту. Тобто ці два елементи селянського господарства тісно пов’язані один з одним. Друге, що слід відмітити, це недостатнє забезпечення ґрунтообробними знаряддями селянських господарств Поділля. Отже, не лише бідняки, але й чимала частина середняків не мали в достатку цих знарядь праці. Могилів-Подільський окружний земельний відділ у 1929 р. константував: “Абсолютно малі розміри селянських господарств є основним організаційно виробничим мінімумом, що гальмує нормальний розвиток селянських господарств. В окрузі нараховується до 50% господарств з площею засіву до 2 дес., або 74% з площею засіву до 3 дес. Інакше кажучи, подрібнення господарств так далеко зайшло, що основні бідняцько-середняцькі групи давно вже визначили межі вигідного вживання навіть простого землеоброблюючого знаряддя. Цим пояснюється те, що відсоток безреманентних господарств залишається високим (55%), не маючи тенденції до зменшення протягом трьох останніх років. Незважаючи на значний щорічний зріст капіталовкладень у машинопостачання, переважно машини, використовуються різними сільськогосподарськими об’єднаннями та прокатними пунктами. Індивідуальне господарство немає стимулів до його набування”.⁸⁷ Становище із реманентом протягом 1922-1926 рр. у різних посівних групах змінювалося неоднозначно [табл. 36]. Як бачимо, спочатку у малопосівних селянських господарствах Поділля спостерігалось деяке

збільшення реманенту, але ця тенденція не стала стійкою. Найінтенсивніше обзаводилися реманентом середньопосівні групи селянства. Тобто та частина селян, яка отримала землю під час революційних аграрних перетворень і енергійно взялося господарювати, намагаючись вибитися із злиднів. Сількор із села Немичинці Фельштинського району Проскурівського округу писав з цього приводу у газету “Червоний кордон”: “За останніх два роки помітно покращилася справа із реманентом. Селяни зрозуміли, що гарна обробка поля вимагає доброго реманенту. Знають, що без залізного плуга й культиватора та інших знарядь не будемо їсти білих паляниць. Є тепер і більше матеріальних можливостей. Кожен господар купив доброго плуга. Хто сам не міг, склався з іншим. Почали купувати віялки, соломорізки.”⁸⁸ До того ж, використання складного сільськогосподарського реманенту давало змогу збільшувати дохідність селянського господарства. Наприклад, засів десятини рядковою сівалкою давав підвищення врожайності до 3-х пудів, а економію посівматеріалу до 2 пудів. Застосування сівалок лише у Кам’янецькому окрузі дозволило б додатково отримати більше 300 тисяч пудів збіжжя.”⁸⁹

У 20-х роках у селянському господарстві Поділля з’явився трактор. Частина із них потрапила в індивідуальне селянське користування. Умови продажу цієї складної сільськогосподарської машини були такими: із загальної вартості 700 крб. машиннове товариство 25% цієї суми вносило під час замовлення, 40% через рік, а решту 35%, після дворічного користування. У випадку сплати всієї вартості машина ставала власністю кооперативу. Для приватних осіб придбання трактора було більш важким і складним завданням. При замовленні вони вносили половину вартості трактора, а решту при його отриманні.⁹⁰ Все ж, варто зауважити, що використання трактора в індивідуальному селянському господарстві Поділля, зважаючи на його незначні розміри, було економічно недоцільним. Слушним є твердження В.В. Калініченка, що використовувати

трактори слід було через машинно - тракторні товариства або земельні громади за умови наявності в них громадських багатопільних сівозмін і широких смуг.

Впровадження у сільськогосподарське виробництво індивідуальних селянських господарств складного реманенту і машин було вкрай незадовільним. Переважна більшість селян Поділля у 20-х роках здійснювала основні сільськогосподарські роботи вручну і користувалися при цьому дрібним простим сільськогосподарським реманентом. Посів, садіння багатьох сільськогосподарських культур (картоплі, буряків) здійснювався вручну і за допомогою лопати, сапи. Коса і серп були основними знаряддями праці селянина при збиранні хлібів на Поділлі. Переважно ціпом селяни обмолочували зернові. За допомогою лопати викопували картоплю і буряки. ставни Решето і кружало використовувалося при провіюванні зерна.

Вартість реманенту збільшувалося по мірі збільшення розміру посіву [табл. 39]. На одне селянське господарство Поділля пересічно припадало 46 крб. 66 коп. реманенту. Тоді як у малопосівних господарствах у 4 рази менше, а у багатопосівних господарствах у 3 рази більше. Така глибока диференціація селян Поділля у забезпеченні реманентом не могла не привести до широкого розповсюдження орендних відносин. [табл.40]. Під час проведення весняних польових робіт у 1925 р. у Вінницькому окрузі із 155368 селянських господарств лише 30250 дворів обробили свою землю власним реманентом, або (19,5%), найманим 83532, (53,8 %) методом супряги 29521, (19,0 %) мішаним способом 6113, (3,9%) і не встановлено 5963, (3,8%)⁹¹ Обробіток землі найманим реманентом шкідливо впливав на розвиток сільськогосподарського виробництва. Найняти реманент можна було лише після завершення робіт у господарстві здавця. І до того ж, за значну плату. [табл.16]. Пізня оранка і посів істотно впливали на урожайність, а пізні збирання призводило до значних втрат.

Отже, у період непу розподіл реманенту у селянському господарстві Поділля не відповідав потребам сільськогосподарського виробництва: З одного

боку, був значний відсоток безреманентних господарств, а з іншого – у багатопосівних господарствах був деякий надлишок реманенту. Дрібне селянське господарство Поділля ставило досить серйозні перепони у застосуванні складного реманенту і машин, які не окупувалися у переважній більшості селянських господарств. Вихід із цієї ситуації можна було знайти на шляхах кооперування і переходу на громадські сівозміни.

2.5. Житлові та господарські будівлі.

Типовий подільський селянський двір включав окрім хати комплекс господарських будівель, кожна із яких виконувала відповідну господарську функцію. У клуні або стодолі зберігалися збіжжя, де його молотили, а після цього зберігали соломі. У коморі знаходилося зерно, різні домашні речі. Під повіткою були реманент, віз, сані, дрова. У хлівах, стайнях, сараях знаходилася худоба. Для утримання курей, качок, гусей призначалися курники. Овочі, молокопродукти зберігалися у льоху. Важливим атрибутом селянської садиби була криниця. Всі житлові і господарські будівлі були обгороджені тиним або парканом.

Типову селянську садибу на Поділлі представляло господарство Івана Матвієшина із села Іванківці Юринецького району Проскурівського округу. Його родина складалася з п'яти осіб. Господарство мало 4 десятини землі, пару коней, корову, свиню, півтора десятки курей. За всіма цими показниками це було на Поділлі пересічне середняцьке господарство. Будівлі Іван Матвієшин мав такі: хата, хлів, клуня, комора, вкриті соломі. Господарські споруди були дерев'яні, під соломі. На садибі був льох і на вулиці біля хвіртки, спільна із сусідом криниця. Хата була глиняною, під соломі, з глиняною долівкою, складалася з двох приміщень: власне хати і хатинки, що слугували кухнею.⁹² Центральне місце у селянській садибі посідала хата. “Звичайний тип селянської хати на Поділлі такий. – писала газета “Червоний кордон”, - сіни, звідки йде хід на горище, поділяють хату на 2 кімнати, причому в одній меншій зосереджується все хатне життя селянської сім'ї: тут пічка, яка займає половину хати, між пічкою та стіною 3-4 дошки з кожухами. Під одним вікном скриня, а під другим – лавки під якими міститься величезний вічно смердячий цебер. Друга хата через сіни – чиста половина, де вже є килими й веретки на постелі та купа подушок на яких майже ніхто не спить. В цій хаті ніколи не живуть постійно, а тільки користуються нею, при великій оказії. Обидві кімнати мають надзвичайно маленькі вікна, часто

наглухо забиті, як зимою так і літом. Ціла родина живе в маленькій хаті, а сім'я складається пересічно з 5-6 осіб, до яких приєднується під весну 3-4 овечки, телятко та 2-3 квочки на гніздах під ліжком”.⁹³ Внутрішній облаштунок селянської оселі на Поділлі в 20-х роках був примітивним. У замітці “Із сільського побуту” члена пропагандистської групи ЦК КП(б)У, який побував взимку 1926 р. у Проскурівському окрузі зазначалося, що у традиційній “селянській хаті із глиняною долівкою, під солом'яною стріхою стояло двоє дерев'яних ліжок, вкритих домотканими ряднами на причілковій стіні – стіл, впродовж передньої стінки дерев'яна лавка, мисник для посуду”.⁹⁴ Більш точні уявлення про селянську хату на Поділлі дають матеріали вибіркового санітарно-гігієнічного обстеження 1924 р, проведеного під керівництвом відомого гігієніста Аркадія Марзеєва. Ним було обстежено у Подільській губернії 10961 селянську хату, в яких мешкало 47995 осіб у 28 селах Кам'янецького, Проскурівського, Вінницького, Могилівського, і Тульчинського округів. В ході обстеження було встановлено, що 45% хат були збудовані із дерева, 44,5% були глинобитними, 4,6 % кам'яними і 1,25% - цегляними. В Україні результати обстеження відповідно розподілялися таким чином: 49,7%, 24,9%, 6,3%, 0,4%.⁹⁵ Отже, селянське житло на Поділлі у 20-ті роки будувалося в абсолютній більшості дерев'яно - глиняним. Цегляні хати, включаючи в це число і муровані із каменю, складали незначну кількість і були нетиповими на той час. Матеріали про покрівлю селянських осель на Поділлі були такими: 91,3% вкриті соломою або очеретом, 0,8% черепицею, 7,6 – залізною бляхою, 0,3 – дерев'яною гонтою. В Україні відповідно: 81,4 %, 9,4; 6; 2,4.⁹⁶ Як бачимо, селянська хата в 20-х роках на Поділлі під черепицею або залізом була рідкістю і слугувала символом заможності господарства. Відсутність значного поширення на Поділлі вогнестійкого будівництва завдавала великої шкоди селянському господарству від пожеж. У дописі сількора з села Лошківці Солобковецького району Кам'янецького округу описувалося це страшне лихо: “Нещодавно у селі трапилося пожежа, що за кілька хвилин охопила 10

господарств. Згоріло все збіжжя в стодолах і 22 будинки. Збіглося все село та що з того, коли голіруч. Поставали селяни як на весіллі і говорять” а нічого, проти вітру. Вигорить та згасне, а на село не понесе. Де ж справді “не понесе”, коли жінки замість того, щоб допомогти чоловікам гасити поставали на коліна кожна коло своєї хати та й б’ють поклони до вогню”⁹⁷ “У нашому селі, де будівлі криються соломною. – писала газета “Червоний кордон”, - пожежа – явище саме звичайне, нікому не доводиться так відчувати, цього лиха, як нашому селянинові. Після пожежі йому, хоч з моста та у воду, бо те, що набуто довгими роками щезне в одну мить і довго доводиться працювати аби знов відбудувати садибу. Але пожежа так відбивається на господарстві селянина, що він не вилазить із біди протягом декількох років”⁹⁸ Для характеристики селянського житла важливе значення мали дані про долівку. На Поділлі 97,4% обстежених хат були із глиняною або земляною долівкою, лише 2,6 % мали дерев’яну підлогу. В Україні відповідно 94,8 % і 5,1 %⁹⁹ Головний факт, який встановлюється цими цифрами полягає в тому, що всюди у селянських хатах переважала глиняна або земляна долівка. Саме в цьому була особливість подільської хати та її найбільший гігієнічно-санітарний недолік.

Надзвичайно важливими є дані обстеження про розподіл селянського житла за кількістю кімнат: 75,5 % хат були однокімнатними 22,7 % - двокімнатними, і лише 2,2 % трьохкімнатними. В Україні ці показники були такими: 61,7%, 32,1%, 6,2%.¹⁰⁰ Наведені дані свідчать, що більше двох третин селянських хат на Поділлі склалися з однієї кімнати – кухні. У ній тисячі селянських родин проводили більшу частину доби: спали, працювали, готували і споживали їжу, прали і сушили білизну, а іноді утримували худобу. У 3,1 % обстежених хат під одним дахом знаходилися конюшні, 6% - хліви, 25,8 % - утримувалася домашня худоба і птиця. В Україні відповідно: 17,8%, 13,8, 31,7%.¹⁰¹ Значним недоліком сільських хат Поділля була їх вогкість, яка була викликала відсутністю кам’яних фундаментів, дерев’яної підлоги, вентиляції. Лише 29,5% хат на Поділлі були

сухими, у 31,4% було виявлено вогкість у кутках, наполовину вогкими були 20,4%, а повністю 18,7%, В Україні відповідно 44,8%, 27,1%, 15,7%, 12,3%.¹⁰² Важливими є дані обстеження про освітлення селянських хат: 54,3% освітлювалося за допомогою каганця, 15,5%, газовою лампою без скла, 29,8% газовою лампою із склом і лише 0,4 % - електрикою.¹⁰³ Електричне освітлення у селянській хаті було великою рідкістю і значною подією. Сількор із села Купин Проскурівського округу писав: “Минулого року справа із електрифікацією зрушила із мертвого місця. Роздобули динамо-машину, поставили стовпи, купили дроти. Провели електрику до деяких сільських хат. Освітлення коштує небагато всього 50 коп., а світло як у день. Дехто навіть не чекає, коли проведуть електрику, дістає дроти і викидає каганці. Досить кліпати перед цим сліпаком, віддано його в архів, а самі будемо з електрикою”.¹⁰⁴ Незадовільними залишалися санітарно-гігієнічні умови проживання. Зокрема, 44,6% обстежених селянських родин спали на ліжках, 10,5% на лавках, 25,1% на печі, 18,45% на долівці і де прийдеться 1,35 %. В Україні відповідно – 31,6%, 21,4 %, 20,2%, 20,5%, 6,3%.¹⁰⁵

Матеріали обстеження переконливо свідчать про погані житлово-побутові умови тогочасного селянства. Типовою для Поділля 20-х років ХХ ст. була невеличка глинобитна або дерев'яна хатина під солом'яною або очеретяною покрівлею, із глиняною або земляною долівкою.

У спостереженнях сучасників констатувалося, що “селяни живуть у малих, вогких помешканнях. Самі помешкання необлаштовані як слід – холодно, вогко, невідгідно і це не лише тому, що немає будівельних матеріалів із яких можна було б збудувати як слід помешкання, а й тому, що ми будуємо некультурно. Селянство, будуючи свої хати при цьому не зважає навіть на найпростіші будівельні та санітарні правила і до того ж, неправильно використовує приміщення. Тут і печі із яких фактично тепло вилітає в комин, тут і те, що приміщення не вентильюється, що в цьому приміщенні і живуть і білизну сушать. Тут і дітей купають і часто густо разом із родиною тримають вівці та телята”¹⁰⁶

Все ж, заслуговує на увагу висновок С.В.Кульчицького, С.Р.Ляха, В.І.Марочко про те, що попри економічні труднощі селянством здійснювався пошук більш досконалих типів осель. Традиційне селянське житло типу хати – сіни поступово перетворювалося в оселю, яка складалася з двох частин: хата – сіни – хата¹⁰⁷ У зв'язку із збільшенням житлових кімнат зникало старе внутрішнє планування у деяких хатах заможного селянства простежувалася диференціація приміщень. Сім'я намагалася відокремити спальний та кухонний кутки, перетворюючи їх в окремі невеличкі кімнати¹⁰⁸ Деяке поліпшення житлово-побутових умов селянства в другій половині 20-х років знайшло відображення і в інших характеристиках нової сільської хати – відсутності вогкості, використанню якісніших матеріалів при зведенні стін, покрівлі тощо.¹⁰⁹ Проте цей період не вдалося переломити традиційну тенденцію залишкового принципу фінансування житла. Кошти селян у цей період переважно використовувалися на придбання худоби, реманенту, тягла, спорудження господарських будівель. В.В.Калініченку вдалося встановити закономірність: із збільшенням посіву в господарстві значно зростала питома вага господарських будівель у порівнянні з житловими. Так, у групі з посівом до 2-х дес.. на двір господарські будівлі, стодола, клуня, комора, стайня, сарай, хлів, повітка, криниця, льох).- становили 28% вартості всіх споруд у посівній групі 2,1 – 4 дес. відповідно – 38,1%, господарством з посівом від 4,1 до 6 дес. – 41,1 %, із посівом до 9 дес. – 44,5 %, а з посівом понад 15 дес. – на двір – 46,8.¹¹⁰ Тобто чим більші землі засівало господарство тим вагомішими були витрати на будівництво господарських будівель. Це підтверджують бюджетні обстеження селянських господарств Поділля, у 1925 р.. Якщо вартість житлових будівель у господарствах з посівом до 2-х п. дес. складала 88 крб., а господарських 64 крб., та у господарствах з посівом від 21 до 4-х дес.. відповідно – 120; 97 крб., від 4,4 до 6-ти дес., 239; 185 крб, від 6-ти і більше – 252; 176 крб.¹¹¹ Щорічний приріст вартості житлових будівель у господарствах з посівом до 2-х дес.. складав 9 крб. , а господарських – 2 крб. у рік, то у господарствах з посівом

від 2,1 до 4 дес. – відповідно 14,5 і 3 крб.; від 4,01 до 6 ти дес.. 14,5; 3 крб. більше 6-ти дес. 0; 25.5 крб. пересічно 11,5 ; 35 крб.¹¹²

Негативно на стані житла, господарських будівель позначалася і парцеляція селянських господарств. Новостворені селянські сім'ї починали самостійно зводити хату, господарські будівлі, а це у тогочасних економічних умовах було досить непростою справою. Через нестачу коштів селянин прагнув якомога більше здешевити будівництво, що не могло не позначитися на його якості. В огляді Подільської губернської планової комісією про “Стан сільського господарства Поділля” у 1924 р. зазначалося, що “будівлями населення більш – менш забезпечене. Проте посилене утворення нових господарств, яке почало спостерігатися в останні роки (у 1916 р. на одне господарство припадало 5,3 душ, а в 1923 р. – 3,9 душ), викликає посилене будівництво, на яке відволікаються значні кошти селян. Це будівництво відбувається при зростаючих труднощах як лісоматеріалу так і якісних вогнебезпечних будівельних матеріалів. Ось чому поки що не доводиться говорити про поліпшення сільського будівництва”.¹¹³

У капіталі селянських господарств вартість будівель виявлялася значна відмінність. [табл. 41] За результати бюджетних обстежень селянських господарств Поділля восени 1924 р. вартість будівель у господарствах з посівом до 2-х дес.. складала 152 крб., з посівом від 2,1 до 4 дес. – 267 крб., від 4,1 до 6 дес. – 424 крб., більше 6-ти десятин – 428.¹¹⁴ У той же час витрати на ремонт будівель не виявляють таку динаміку: якщо, безпосівні господарства витрачали 0,04 крб., то господарства з посівом до 2-х дес.. – 3,06 крб., від 2,01 до 4 дес. – 11,33 крб., від 4,01 до 6 ти дес.. – 5, 98, і більше в 6-ти дес.. – 4,12 крб.¹¹⁵ Зменшення витрат на ремонт будівель у багатопосівних господарствах Поділля, на нашу думку, можна пояснити більшою якістю і добротністю будівель. Таким чином, у царині житлових і господарських будівель у селянському господарстві було чимало проблем, пов'язаних із традиційною недосконалістю української хати, садиби. Все це створювало досить важкі санітарно-гігієнічні умови

проживання. Через малоякісне, вогнебезпечне будівництво пожежі часто знищували селянські садиби, завдаючи значної шкоди сільським трудівникам.

2.6. Бюджет селянського господарства.

Кожне селянське господарство велося задля отримання доходу і кожен господар прагнув отримати якомога більший дохід із найменшими видатками, Селянське трудове господарство мало за мету забезпечення родини засобами до існування шляхом вигідного використання робочої сили сім'ї та наявних у її розпорядженні землі, реманенту, тяглової худоби, тощо. У такому господарстві напруження трудових сил сім'ї регулювалося різним задоволення потреб трудової родини. Під впливом підвищеної вигідності видатків праці, або посиленого прагнення до додаткового доходу трудові господарства вже виступають, як здобувачі. Зазвичай, така можливість з'являлася у багатопосівних трудових господарствах, оскільки у дрібних в силу невеликого доходу, потреби задовольнялися на надто низькому рівні.

У бюджеті знаходить відображення повсякденне життя сільського трудівника, його зв'язки з навколишнім світом через систему прибутків і видатків селянського господарства за певний відрізок часу.

Передусім варто дослідити розмір і структуру основного капіталу селянського господарства, який залежав від вартості худоби, птиці, будматеріалів, будівель, реманенту, запасів кормів, продуктів, матеріалів [табл. 42] Як бачимо, розмір основного капіталу селянського господарства зростав у напрямку від безпосівних і малопосівних до багатопосівних. Проте у господарствах з посівом 6 дес. і більше наростання основного капіталу дещо уповільнюється. В усіх посівних групах, окрім першої, на чільному місці за вартістю капіталу знаходилися будівлі. Пересічно на них припадало майже половина всіх капіталів селянського господарства. На другому місці знаходилася худоба, яка складала $\frac{1}{4}$ всіх капіталів селянського господарства. Реманент складав $\frac{1}{10}$ у структурі основного капіталу. Вартість будівель, худоби, реманенту мала стійку тенденцію до зростання із збільшенням площі посіву. Важливе значення

мала вартість запасів селянського господарства. Їх розмір зростав прямо пропорційно площі посіву і у багатопосівних господарствах був у 4,5 разів більшим, ніж у малопосівних. Порівняння питомої ваги вартості будівель, худоби, реманенту та запасів свідчать, що багатопосівні господарства мали більш оптимальну будову капіталу, а звідси значно кращу продуктивність, економічну спроможність, самодостатність.

Аналіз обігу основних засобів виробництва селянського господарства Поділля за результатами бюджетного обстеження 1924 р. [табл.43-44] засвідчив незначний його приріст у господарствах з посівом до 2-х десятин і наростав по мірі збільшення посіву. Проте найбільшим він був у посівній групі від 4-6 дес. Селяни середняки намагалися більше виручених коштів вкласти у придбання реманенту, худоби, спорудження будівель. Великопосівні господарства знаходили кошти для розширення виробництва, зокрема, основного капіталу, не зменшуючи істотно споживання, хоча його приріст у відсотковому відношенні дещо зменшувався.

Аналізуючи частку капіталу на одного їдця, працівника [табл.44-45] зазначимо його пересічно незначну величину і те, що помітною була його різниця при порівнянні безпосівних господарств з багатопосівними. Звідси можемо зробити висновок, що при загальній бідності селян, деяка майнова нерівність у подільському селі існувала, створюючи певну напругу у взаєминах селян різних майнових груп.

Селянський бюджет формувався за рахунок прибутків [табл. 46]. Важливу роль тут відігравав валовий дохід селянського господарства. [табл.47] Його аналіз свідчить, що гуртовий дохід пересічного селянського господарства на Поділлі складав 238 крб. 98 коп., коливаючись від 2 крб. 62 коп. в безпосівній групі до 645 крб. 66 коп. у групі що засівала 6 дес. і більше посіву. Отже, найзаможніша частина подільського села мала дохід у 215 разів більший, ніж найбідніша верства. Зростання дохідності селянського господарства Поділля прямо залежала

від його землезабезпеченості. Найбільший дохід в селянському господарстві Поділля приносило рільництво 62,1%, Дохід від тваринництва посідав друге місце 21,1%. Доходи від городу складали 9,4%. займали третє місце. Дохідність галузі інших господарств – баштанництва, садівництва, бджолярства, сінокосу, птахівництва, у селянському господарстві мали незначну величину – 3,5%. [табл. 47]

Заняття позавласними сільськими господарствами теж приносило селянам деякий дохід. На першому місці тут знаходилися доходи від заробітків в наймах і промислів.[табл. 48-49] Малоземелля, а отже пошуки шматка хліба, змушували подільських селян займатися цією діяльністю. Варто зазначити що в окремих селах Поділля, які особливо страждали від безземелля і аграрного перенаселення, дохід від промислів був істотним і фактично головним джерелом існування селянської родини. Наприклад, у селі Адамівка, Зіньківського району, Кам'янецького округу землезабезпеченість на одного їдця складала 0,45 дес. польової землі. Село, в якому проживало 3531 їдець мало всього 512 дес. посіву. За даними окрстатбюро, пересічно десятина посіву давала 47 пудів зерна. Наймінімальніша споживча норма на їдця була 9 пудів. Отже при валовому зборі зерна у селі Адамівка у 31779 пуд для задоволення мінімальної споживчої норми не вистачало 7713 пуд хліба. Виходом із скрутної ситуації стало заняття гончарством. Цим промислом у Адамівці займалося 250 дворів, в Пирогівці цього ж району – 164, Заміхові Новоушицького району – 127, Смотричі – 70 господарств.¹¹⁶

На третьому місці у прибутках селянського бюджету знаходився дохід від лісу. Селянам Поділля у 20-ті роки було передано 10 тисяч десятин лісу місцевого значення. Використання деревини, як дров, будівельного матеріалу, приносило селянам деякий прибуток. Варто зазначити, що у малопосівних господарствах левову частку прибутків складали надходження від заробітків, промислів,

рибальства і полювання, здавання землі в оренду, лісу. У той час, як у багатопосівних дворах вищезазначені прибутки не відігравали помітної ролі.

Вивчення селянського бюджету господарства багато в чому залежить від аналізу ринкового обігу [табл.50-51]. Аналізуючи дані таблиці приходимо до висновку, що у всіх господарствах відчуження переважало над придбанням сільськогосподарської продукції, але особливо воно було помітно у безпосівних дворах. Лише в безпосівних господарствах придбання сільськогосподарської продукції значно переважало відчуження. Групи з посівом до 2 дес. на двір відчужували продуктів сільського господарства стільки, скільки набували з певним відхиленням у бік зменшення. Починаючи з посівної групи, що засівала понад 2 дес. на двір, відчуження сільськогосподарської продукції стабільно переважало її набуття, але в незначних розмірах. Більш значне переважання відчуження сільськогосподарської продукції над її придбанням спостерігаємо у багатопосівних дворах. Це означало, що у посівних господарствах від 2 до 6 дес. біля 1/4 частини сільськогосподарської продукції, а у господарствах з посівом 6 дес. і більше у 2 рази більше відчужувалося, ніж набувалося.

Досить цікавими є дані про сезонні коливання у бюджеті селянського господарства [табл. 52]. Аналіз даних таблиці свідчить, що найбільш прибутковим для селян був березень-квітень, а найбільше видатків здійснено у жовтні – листопаді. На нашу думку, це пов'язано з тим, що наприкінці осені бідняцькі господарства намагалися збути худобу, зерно для того щоб розрахуватися за оренду реманенту, робочої худоби і , навпаки заможні господарства які були головними гравцями на ринку сільськогосподарської продукції притримували її до весни з метою скористатися більш сприятливою кон'юктурою ринкових цін.

Важливе значення у бюджеті селянського господарства посідав хлібофуражний баланс. [табл. 53-54]. Пересічне селянське господарство Поділля виробляло 147,76 пуд. продовольчого, 30,06 пуд. фуражного, 68,23 пуд. борошна і висівок, 4,07 пуд круп, 101,76 пуд картоплі. За рік селянська сім'я відчужувала на

ринку, здавала як податок, споживала, згодовувала худобі і птиці 139 пуд. продовольчого хліба, 29,67 пуд. фуражного зерна, 66,83 пуд. печеного хліба і висівок, 3,85 пуд. круп і 101,47 пуд. картоплі. Залишалося як перехідний запас на наступний рік 8,22 пуд. продовольчого, 0,39 пуд. фуражного зерна, 1,38 пуд. борошна і висівок, 0,21 пуд круп та 0,32 пуд картоплі. Такого запасу вистачало лише до нового врожаю. Але за умови неврожаю селянські сім'ї були приречені на голодування.

Аналізуючи грошові прибутки і видатки селянського господарства Кам'янецького округу за результатами бюджетного обстеження 1926 р. [табл. 55] Знаходимо, що його прибуткова частина склала пересічно 189,37 крб. , а витратна 183,76 крб. З цього можна зробити висновок про бездефіцитність бюджету селянських господарств і те що вони ледве зводили “кінці з кінцями”. Зростання в прибутковості селянського господарства не сприяла кон'юктура цін на сільськогосподарську продукцію. Так на перше січня 1924 р. ціна борошна склала 64,1% довоєнної, картоплі 81,2% , яловичини 82,8%, у той же час гасу – 160,6%, цвяхів 316,7%, сокири 154,0%, ситцю 374,1%, чобіт 315,8%, дров 171,5%.¹¹⁷ В наслідок цього, селянське господарства, не отримуючи значних коштів за продану сільськогосподарську продукцію не могли відбудовуватися, купувати робочу худобу, реманент, тощо.

Перейдемо до розгляду структури видатків селян Поділля. [табл. 56]. Вони виявилися майже однаковими у всіх посівних групах. Деяке збільшення споживання спостерігаємо у багатопосівних господарствах, зокрема, дешевої мануфактури. Це незаперечне свідчення низького рівня матеріального добробуту подільського села. Для того щоб придбати худобу, реманент, відремонтувати господарські будівлі селянська родина відмовляла собі у найнеобхіднішому. Мануфактура, взуття, цукор, гас, голка, нитка належали до предметів розкоші. Одяг дітей - домоткана сорочечка і без взуття. На всю довгу зиму – невилазне сидіння в хаті, в чеканні літа. Член пропагандистської групи ЦК КП(б) У,

побувавши взимку 1926 р. у с.Іванківці, Юриненцького району, Проскурівського округу, описуючи побут середняцької родини Івана Матвієшина зазначав “мати і сестри прями за зиму на кужелі 35 аршин полотна, якого ледве вистачало на сорочки для всієї сім’ї. Чобіт мали 4 пари, на одного члена сім’ї не вистачало взуття. Верхній одяг, виготовлений з фабричних тканин, носили по черзі.”¹¹⁸ Очевидець у середині 20-х років писав: “Рідко, яка селянська родина має по кожуху, шапці, парі чобіт, на кожного члена родини. Збираючись взимку на сільський сход або базар селянин “екіпірується” збірно - забирає одяг та взуття двох або трьох членів сім’ї”¹¹⁹ Торкаючись споживання хлібних та інших продуктів, варто зазначити, що селянська їжа була бідна на жири. Рівень споживання м’яса, сала, масла, селянами був значно менший норми, що змушувало їх вживати більше хліба, картоплі, тощо [табл. 57]. Очевидець так описує харчування пересічної селянської родини із села Іванківці на Поділлі в 20-х роках: “Їдять пересічно 4 рази на день. Хліб житній. Пшеничний буває по святах, інколи печуть пироги. Взимку інколи буває борщ з м’ясом, оскільки заколота власна свиня. Окрім хліба головним продуктом харчування є картопля, споживають капусту, олію. На час жнив сало. Купують для приправ страви біле борошно. Але пиріжки з петльованого борошна печуть на великі свята. Зрідка вживають рибу і цукор”.¹²⁰ Варто зазначити, що структура харчування селянина відрізнялася від міщанина. Якщо селянин за рік споживав хліба, 16 пуд, бобових 0,61 пуд, картоплі -13,5 пуд, інших овочів- 0,49 пуд, сала- 0,38 пуд, масла рослинного- 0,12 пуд, інших жирів- 0,31 пуд, м’яса- 0,85 пуд, цукру- 0,08 пуд, солі - 0,54 пуд, то житель міста на Поділлі відповідно 13,90 пуд, 0,22 пуд, 8,79 пуд, 2,67 пуд, 0,30 пуд, 0,53.¹²¹ На відміну від селянина міський житель більше споживав цукру, масла, м’яса, але значно менше хліба, картоплі, овочів. Що до калорійності то варто проаналізувати його співвідношення у харчуванні міського і сільського населення Поділля. За даними бюджетного обстеження 1923 р. добове вживання білків у жителя села складало: 114, 4 гр. (або 80,4 у структурі

харчування), жирів 57,6 гр. (85,9), вуглеводів 733,9 гр. (122,3%). У той час як у міського жителя відповідно 85,8 гр. (72,7%); 69,7 гр. (126%); 514,3 (128,6%)¹²² . Наведені дані свідчать проте, що селяни більше споживали білків і вуглеводів і менше жирів у порівнянні з мешканцями міст. Все це відбивалося на калорійності харчування. Якщо на одного дорослого їдця міста припадало 3064 калорій на добу, або 102% до фізіологічної норми, то сільського жителя 4189 к.к., або 116 % до норми.¹²³ Все це свідчить про те, що у 20-ті роки селяни Поділля почали харчуватися дещо краще і, що характерно калорійніше, ніж жителі міста.

Аналіз споживання селянською родиною Поділля продуктів харчування у розрізі посівних груп виявляє деякі коливання [табл. 58]. Безпосівні і малопосівні двори споживали більше хліба, картоплі, інших овочів. Сім'ї багатопосівних господарств більше використовували у їжу м'яса, молока, молокопродуктів. Особливо дошкульними для бідняків були т.з. переднівки – нестача продуктів харчування у весняні місяці. Природа їх виникнення оцінювалася сучасниками досить неоднозначно. На сторінках часопису “Червоний кордон” було опубліковано низку дописів сількорів, які поділилися зі своїми спостереженнями стосовно причин виникнення переднівок. Зокрема, сількор із села Савинці, Ярмолинецького району, Проскурівського округу писав: “Сім'я складається з 5-ти осіб. Зібрали восени 6 кіп жита і 6 - мішанки. Звичайно була ще й картопля і інша городина. Хлопчина 13-ти літ пас людську худобу і заробив за літо 20 пудів жита. Сім'я мала одну корову. Здається при розумному використанні його б вистачило до нового врожаю, але сім'я почала голодувати з ранньої весни. В чім причина? Біда в “нешоті” і безпутящим використанні вирощеного врожаю. Голова сім'ї, одержавши 20 пудів жита, що їх заробив пастушок відразу відправив його у місто на продаж і продав. Звісно, які ціни восени. За виручені гроші було куплено сякі-такі речі, а в результаті немає грошей і хліба. Так робить більшість селян. Зібравши хліб зовсім не міркують над тим, скільки треба на прожиття собі, на утримання худоби, а потім голодують.”¹²⁴ Сількор села Ріпенці, Оринінського

району, Кам'янецького округу писав: “В нашому селі у зв’язку з нестачею хліба мусіли бідняки позичати у заможних хліб, або гроші на важких умовах так, селянин Довгань позичив 30 крб. за це віддав в оренду 1,2 дес. землі до тих пір поки не віддасть борг, Маліщук Василь за пуд кукурудзи мусів віддавати восени 2 пуди і ще й рубати дрова у господарстві Марка Варівона.”¹²⁵ У дописі з села Грим’ячка, Зіньківського району, Кам’янецького округу йшлося про таке: “Перед збиранням врожаю все село страждає від недоїдання. А чому? А дуже просто, поки зібрали врожай минулого року і нового хліба ще ніхто не коштував, а самогон всім селом пили. Справляли гультки до того, що дорога в 6 сажнів вузькою була. За моїм підрахунком на самогон витратили до 2 тисяч пудів зерна. Ось чому голодують”¹²⁶ Споживання у розрізі посівних груп не виявило значних коливань. Згідно бюджетного обстеження 1925 р. вартість річного споживання головних продуктів харчування склала 122 крб. 93 коп. на господарство, або 30крб. 36 коп. на душу. Споживання на сім’ю збільшувалося із зростанням господарства, але при цьому спостерігалось зменшення душевого споживання. Якщо в господарствах з посівом до 1 дес. вартість споживання склала 85 крб. 03 коп. на господарство і 42 крб. 52 коп. на душу у рік., то у господарствах з посівом 6 дес. і більше відповідно, 235 крб.83 коп., 31 крб. 74 коп. Споживання гасу і мила знову ж таки дало такі результати. Якщо у безпосівних господарствах гасу витрачалось 0,62 пуд, а мила 0,14 пуд на душу то у дворах з посівом 6 і більше дес. 0,13 і 0,09 пуд.¹²⁷ З цього можна зробити висновок, що по мірі збільшення посіву душевий розмір споживання зменшувався. Причиною на наш погляд, було те, що великопосівні двори несли значні витрати, пов’язані із розширенням господарства, сплатою податків. Якщо господарство з посівом до 2-х дес. сплачували 2 крб. 04 коп. податку на душу, 3 крб.08 коп. на працівника і 3 крб. 17 коп. за десятину землі, то господарство з посівом від 4,01 до 6-ти дес. відповідно 5 крб.; 8 крб. 15 коп.; 30 крб. 07 коп.¹²⁸ Таким чином, твердження радянської історіографії про значне переважання душевого споживання у заможних

селянських родинах, яких називали “куркулями” над незаможними не відповідає дійсності. Влучно про це говорили сучасники “Що ж то за кулак, який на кулаці спить”.

Важливе місце у селянському бюджеті посідало особисте споживання селянської родини. Уявлення про нього дають бюджетні обстеження селянських господарств, Кам’янецького округу у 1925-1926 рр. Пересічна селянська сім’я витратила на харчування 194,49 крб., на одну душу 51,31 крб. Опалення відповідно 23,55; 6,10 крб., ремонт помешкання – 12,61; 3,26, взуття – 14,90; 3,85 крб., одяг і білизну – 37,70; 9,76 крб., алкоголь і тютюн – 12,15; 3,14 крб., Освітлення – 2,61; 0,67 крб., мило і парфумерія – 3,11 крб.; 0,80 крб., меблі – 0,53 ; 0,13 крб., посуд – 1,38; 0,36 крб., предмети комфорту – 1,72; 0,44 крб., навчання – 0,33; 0,09 крб., лікування – 0,77; 0,20 крб., релігійні потреби – 0,52; 0,13 коп.¹²⁹ Досить важливою є вартість поточних витрат у селянському господарстві [табл. 59]. Як бачимо, витрати пересічної селянської родини на особисте споживання були надзвичайно низькими. До того ж, звертає увагу, що витрати на алкоголь і тютюн у десятки разів переважали витрати на навчання, лікування, гігієну.

Аналіз бюджетного селянського господарства, як зазначалося вище, засвідчив майнову диференціацію на Поділлі. Але при цьому слід всіляко уникати штучного поділу селян на заможних і незаможних, які фігурують не лише в радянській літературі, але й у багатьох зарубіжних дослідженнях. Ці терміни не відображають справжньої соціальної структури тогочасного села. Їх вигадали аналітики, які вирости у місті. Вважаємо, що значно логічніше використовувати, на скільки це можливо, словник села 20-х років, при вивченні майнових, соціальних відносин. Наприклад, успішного у господарюванні селянина на Поділлі називали “господарем” , “хазяїном”. До цієї категорії зараховували працюючих, вмілих селян, родини яких жили, як тоді говорили “не гірше інших людей” і навпаки “не господарем, не хазяїном” називали того, хто пиячив, абияк обробляв землю, сім’ї, яких жили у злиднях. Показовою у цьому сенсі є замітка

сількора села Удрівці, Солобковецького району, Кам'янецького округу “Двоє господарів”, в якій він писав: “Є в нашому селі господар Гнат Остапчук. Має він добре господарство, тому, що сім'я роботяща. Сам він часто висіває добірне чисте зерно, ретельно обробляє землю, слухає агрономічні поради, бо читає газети. Хліба завжди в нього вдосталь. Його хата і обійстя виділяється охайністю. А є другий господар, хоча і його назвати так важко, Федір Маняк. Мав він добре господарство, що після батька залишилося. Але, що з того? Будинок зруйнував. Поле занепастив. Сіє абияк і що попало, не вчасно. І не дивно, що він і його сім'я без хліба сидять, ходять босі у подертій одежі.”¹³⁰ Звідси можна зробити висновок, що бюджет селянського господарства у значній мірі залежав від працьовитості селянської родини, продуманого раціонального господарювання. Саме це давало можливість збільшити прибутковість і ощадливо, розумно витратити зароблені кошти не лише на споживання, але й на розширення господарства. В цілому, аналізуючи селянські бюджети господарств Поділля, приходимо до висновку, що сільські трудівники залишалися бідними, тогочасні стандарти життя селян достатньо низькими і примітивними, майнова нерівність хоча і мала місце, все ж, залишалася досить незначною.

Розділ 3. Сільськогосподарське виробництво у селянському господарстві.

3.1. Землеробство та виробництво продукції рільництва.

Вивчаючи селянське господарство, автор, передусім звертав увагу на його інтенсифікацію, а саме: пропорцію екстенсивних і інтенсивних культур, розвиток молочного тваринництва, свинарства, співвідношення пару, перелогів та площі ріллі, тощо. Перераховані ознаки концентрують у собі спосіб організації сільськогосподарського виробництва. Так, зменшення посівної площі та зниження поголів'я худоби означає скорочення сільськогосподарського виробництва, а отже спричинює збільшення закупівель сільськогосподарських продуктів та розвиток промислів, відходу селян на заробітки. Тобто розвиток інтенсифікації господарства та обсяг його виробництва є взаємопов'язаними і служить індикатором дієздатності селянського господарства.

Основу сільськогосподарського виробництва селянського господарства складало землеробство. Його ведення залежало від системи рільництва та агрокультури, якими передбачається комплекс заходів, спрямованих на отримання з одиниці площі максимальної кількості сільськогосподарської продукції. А саме, системи сівозміни, методів обробітку і удобрення ґрунту, боротьби з бур'янами, поліпшення насінного матеріалу тощо. Торкаючись районізації сільськогосподарського виробництва у 20-х роках, варто зазначити, що на Поділлі склалися такі сільськогосподарські райони: Прибужський (Вінницький, Проскурівський округи), Середній (Гайсинський, Тульчинський округи), Придністровський (Кам'янець-Подільський, Могилів-Подільський округи). В межах кожного із цих трьох районів можна виділити більш дрібні райони за спеціалізацією вирощування сільськогосподарських культур. З них найбільший – житньо-вівсяний охоплював половину Вінницького і Проскурівського округів. На південь цей район переходив у житньо-пшеничний, який тягнувся смугою через всі округи із заходу на схід, утворюючи у

Гайсинському і Тульчинському округах, значний масив. Всередині Кам'янецького і Могилів-Подільського округів утворився житньо-мішаний район, який переходив потім у житньо-кукурудзяний і кукурудзяно-житній, що простягався із заходу на схід по Дністру. Велике гніздо житньо-кукурудзяного району знаходимо в Тульчинському і Гайсинському округах. І, нарешті, східна частина Гайсинського округу характеризувалася варіаціями жита і ячменю (житньо-ячмінний, ячмінно-житній райони)¹ На Поділлі традиційною була парова, трипільна система ведення землеробства. Всю землю розорювали щороку, але частину залишали під паром (толокою), а решту засівали. Вважалося, що під паром повинно було знаходитися не менше третини ріллі. Така система землеробства була надзвичайно застарілою і відсталою. Газета “Червоний кордон” зазначала: “Селяни, ще не всі знають культурні засоби господарювання. Всі роботи по сільському господарстві вони проводять так, як їхні батьки і діди робили, а ці способи вже віджили своє. Селянам слід би давно цього позбутися і замінити новими культурними способами господарювання, котрі вживаються давненько нашими більш освіченими сусідами – німцями, чехами, данцями та інш.”² Особливий консерватизм у збереженні трьохпільля спостерігався у Проскурівському і Вінницькому округах. Вибіркове обстеження селянських господарств весною 1923 р. виявили, що під толочний пар у Вінницькому окрузі залишили 31,5% від загальної площі орної землі, а у Проскурівському 33%³ За тодішніми розрахунками пересічне селянське господарство із наділом землі три десятини, притримуючись трьохпільля засівало 2 дес., а одну залишало під пар. З 2-х дес. посіву 1 дес. засівалася житом і озимою пшеницею, 1 дес. вівсом, ячменем, або 0,5 дес. просом або гречкою, 0,8 дес. бобовими культурами і 1,8 дес. корнеплодами. Валовий збір урожаю був такий: 50 пудів жита і пшениці, 20 пудів вівса і ячменю, 15 пудів гречки, проса і бобових і 75 пудів корнеплодів. В переведенні всієї продукції на зерно валовий обсяг його досягав 100 пуд збіжжя і 120 пуд соломи. Якщо господарство переходило на чотирипільля то його засівна

площа збільшувалася до 2,25 дес. і мала таку структуру – жито і пшениця $\frac{3}{4}$ дес., корнеплоди - $\frac{3}{4}$ дес., овес і ячмінь $\frac{2}{4}$ дес., гречка і просо $\frac{1}{4}$ дес. В результаті пересічний щорічний врожай був таким – 37 пудів жита і пшениці, 20 пудів вівса і ячміню, 10 пудів гречки або проса, 450 пудів корнеплодів. У переведенні на зерно валовий збір врожаю складав 157 пуд або на 57 пуд більше, ніж при трьохпільній сівозміні.⁴

У роки непу у подільському селі відновилися тенденція, спрямована на ліквідацію трьохпільля і перехід до багатопільних сівозмін. У тісному зв'язку із сівозміною знаходилося розповсюдження різного типу парів. У 20-х роках в селянських господарствах Поділля найчастіше зустрічався толочний пар [табл. 61]. Поле відведене під толоку селяни використовували як вигін для худоби з весни до середини літа, щоб як вони казали “прогодувати худобу до стерні” . Після жнив селяни переганяли худобу на стерню, а толоку орали. Але одночасне використання поля, як пару і пасовиська відверто суперечило правилам агротехніки. І сучасники це добре розуміли. Газета “Червоний кордон” писала: “Запитують, якщо знищимо трьохпільля то і зникне толока. А в селянських господарствах бракує фуражу для худоби та й ще треба її біля ясел ціле літо тримати. Значить треба зовсім відмовитися від худоби, а коли немає худоби, то і немає гною, а як гною немає, то звісно, що і хліб не вродить? Виходить, що і від худоби не можна відмовитися і трьохпільля з толокою дихати не дають. А звідси один вихід відмовитися від трьохпільля і перейти до багатопільля. Одну сівозміну мати під кормові трави. Коли господар з двома десятинами матиме 0,5 дес., засіяних травами то зможе прогодувати 2 і більше корови ціле літо, бо матиме 120 пудів сіна, одну сівозміну відведе під просапні, а дві під озимину і ярину.”⁵

На практиці толока не забезпечувала худобу кормами. Спеціалісти з Кам'янець-Подільського дослідного поля підраховали що з десятини толоки господарство отримувало 120 пудів бур'яну, який худоба неохоче поїдала і завжди голодною поверталася з поля.⁶ До того ж, толока не виконувала роль

пару, тобто поля, яке призначалося для накопичення вологи та поживних речовин і відновлення родючості ґрунту. Щоб цього досягти поле необхідно було орати на зяб, або весною боронувати і тримати пар чорним і чистим від бур'янів протягом літа. Селяни, на власному досвіді переконувалися у перевагах чистого пару над толокою. Ось, що писав з цього приводу селянин Т.Годний з хутора Березове, Деражнянського району, Проскурівського округу. “Минулого року я зорав 0,5 десятини поля на пар у червні. Мій сусід залишив півдесятини толокою. Коли я зорав то зараз же заскородив, а через кілька тижнів задрапакував. Стало моє поле пухке і вогке. Довелося сусідові орати у серпні толоку. Він насилу зорав, бо дуже воно засохло і стало твердим. Коли почав скородити то поламав борони. Сіяли ми в один день. Коли зібрали врожай то я нажав зі свого поля 7 кіп жита і намолотив 60 пудів збіжжя. Сусід зібрав 4 копи, а намолотив лише 30 пудів.”⁷ Інший сількор із села Терешківці, Бахматовецького району, Проскурівського округу ділився своїми спостереженнями відносно користі раннього чистого пару “У нас з діда-прадіда ані стерні не лушили, ані раннього пару не заводили. Навпаки рахували, що це шкідливо “діди наші в Петрівку не орали, а хліба ой скільки мали. А худобу де будемо пасти, як пооремо толоку?”. Але хто лущив стерню, рано орав то хліб має гарний. Так, наприклад, у Максима Твердохліба жито як гай, на все село найкраще. Коли він зібрав ярину, то зараз же з осені зорав стерню, літом кілька разів скородив, щоб поле не заросло бур'яном. І зараз має щедрій врожай. цього року я і сам так зроблю”⁸ На Поділлі рання оранка на пар була потужним засобом збільшення врожаю. У посушливі роки такий обробіток землі дозволяв зберегти врожай, який на толоці, як правило, гинув .

Необхідним агротехнічним заходом для підвищення продуктивності рільництва було заведення зайнятих парів, коли паровий клин засівали кормовими рослинами – люцерною, еспарцетом, конюшиною. З цього приводу очевидці зазначали: “Селянські господарства цупко тримаються толоки. Головна причина в тому, що толока нібито дає худобі літом пашу. Але коли б ми підраховували скільки

дає врожаю толока проти зайнятого пару, то побачили б, що толока завжди дає малий врожай. Так, наприклад, за спостереженнями Чарторийської дослідної станції зайнятий пар конюшиною давав 142 пуди озимини, а толока лише 50”.⁹ Потужним засобом підвищенням врожайності було лушення стерні і оранка на зяб. Селянин Запорожник із села Мазники, Деражнянського району, Проскурівського округу ділився з цього приводу своїми спостереженнями “Дуже погано стоїть справа серед селян і з лушенням стерні. Повижинають збіжжя, порозкладають копи, як доведеться по ниві, а за лушенням стерні не згадують. “Лущить” стерню худоба, що бродить серед кіп, а після пастушки збирають і палять її. Зрозуміло, що користі від такого “лушення” годі сподіватися. Я копи кладу під межею рівними рядами. Стерню лущу, орючи плугом міленько і ця рілля лежить до осені, доки я не переорю на зяб. Це дає можливість вбити весь бур’ян і не дати йому розростися після жнив на полі. Приорана стерня дає поживу землі. Минулого року я злущив частину стерні, а частину залишив незлущеною. Після цього наслідок: на злущеній частині ярина гарна, без бур’яну, а на другій з бур’яном. Угноїв же однаково обидві частини, але урожай виявився на злущеній стерні на третину більшим. Таким чином, на практиці переконався у користі лушення стерні”¹⁰ Проте через нестачу реманенту і тяглової худоби досягти значних успіхів в оранці на зяб на Поділлі не вдалося. Опитування селян Вінницького округу восени 1925 р. виявили, що 66,2% респондентів зорали половину польового наділу на зяб, 18,2% третину – 6,5%, четверту – 2,6%, шосту – 1,3%, 5,2% лише десяту частину поля.¹¹ Осіннє опитування Поділля виявило таку динаміку оранки на зяб у розрізі посівних груп: 2% безпосівних господарств зорали землю на зяб і 1% вивезли гній, господарства з посівом до 1 дес. відповідно 25%; 7%, з 1,01 до 2,00 дес. – 42%; 20%, 2,01 – 3,00 – 56%; 32%, 3,01 – 4,00 дес. – 65%; 43%, 4,01 – 6,00 дес. – 71%; 50%, 6,01 – 8,00 дес. – 75%; 50%.¹² У звіті за 1926 / 1927 про агрономічну роботу у Кам’янець-Подільському окрузі зазначалося: “Стерню лущать лише для посіву і озимини і досягти збільшення

злущеної площі неможливо при відсутності у 49,6% господарств мертвого реманенту та у 60% робочої худоби”¹³ Разом з тим, оранка на зяб мала стійку тенденцію до збільшення. Якщо на Вінниччині у 1925 р. оранку на зяб здійснили 45854 господарств, то у 1926 р. 90133.¹⁴

Помітну роль у піднесенні сільськогосподарського виробництва у селянському господарстві відіграло внесення органічних і мінеральних добрив. У 20-х роках Барська агрошкола Могилів-Подільського округу провела дослід, які мали б зацікавити селян застосовувати угноєння землі. На площу 4-х дес. землі вивезли взимку 20 підвід гною, а потім внесли цю органіку на трьох десятинах а четверту залишили неугноєною. На першій десятині гній розкидали на 1,4 площі, другу угноїли наполовину, а на третій гній розкинули рівномірно на всій площі. Після збирання врожаю перша десятина дала 73 пуди збіжжя, друга 80 пуд, а третя 87 пуд, не угноєна 60 пуд¹⁵ Багато селян припускалося помилок в угноєнні землі. Однією із них було внесення свіжого гною, який не тільки не приносив користі, але й сприяв нерідко загибелі посівів. Тогочасні очевидці зазначали: “Можна в нас часто почути. – писав сількор села Гуменці, Маківського району, Кам’янецького округу. – ось вивіз гній на поле, а він пашню спалив. І дійсно, буває так, що замість користі, коли вивезти свіжий гній під ярину чи озимину, то він тільки шкоду зробить, я ніколи не вивожу свіжого гною, а складаю його в кучу і вивожу вже тоді, як він перегниє, стане чорним. Вивожу на пар, ораний під озимину. Розкидаю рівномірно. Поле тоді гарно родить. Досвід цей я запозичив в одного канадського фермера”¹⁶ Разом з тим угноєнню землі органічними добривами перешкоджав консерватизм деякої частини селян, які не розуміли користі від внесення органіки у ґрунт. Один із очевидців Василь Симчак писав у газету “Червоний кордон”: “У нас часто ще дотримуються старого звичаю, це викидати різне сміття, трини, попіл, на вулицю. Навіть худобу виганяють на вулицю, мовляв хай не запаскуджує хлів. У той же час, з цього можна виготовляти дуже цінне угноєння. Правда, ще дехто цей весь непотріб вивозить на

поле й розкидає по ниві. Але користі від такого угноєння, як то кажуть, кіт наплакав. Коли хто хоче мати добрий гній, то слід облаштувати гноярку у землі, завглибшки до метра. Гній, який зберігається у гноярці кращий і корисніший ніж той, що складається, за зазвичай, на кучу на землю. Він не буде вимиватися дощами і не буде втрачати своїх складових”¹⁷ До того ж, статистичні дослідження виявили, що при переході від трьохпільля до чотирьохпільля селянин мав можливість краще удобрити меншу площу пару і цим самим збільшити врожайність. Внесенню гною у ґрунт заважало і далекоземелля. Селяни не возили гній на поле, якщо воно було далі трьох верст від садиби, оскільки витрати на возовицю перевищували очікуваний прибуток від підвищення врожаю.¹⁸ За тодішніми розрахунками норма внесення гною на десятину землі на Поділлі складала 2 тис. пуд. Анкетування проведене у 100 селах Подільської губернії у 1925 р. показало, що лише у 18 селах внесення гною досягло 2 тис. пуд і більше на десятину посіву, у 20-ти від тис. до 2 тис. пуд., а у решті менше тисячі пудів.¹⁹ Причиною такого становища було, те, що худоба у селянському господарстві не забезпечувала потребу у органічних добривах тодішньої площі посівів. За тогочасними розрахунками одна голова робочого коня давала у рік 400 пуд гною, великої рогатої худоби 500 пуд, вівця – 30 пуд, і свині 60 пуд. До прикладу, у Кам’янецькому окрузі нараховувалася в селянських господарств у 1925 р. 70692 голови коней, 125739 – великої рогатої худоби, 146489 – овець, 68334 – свиней. За рік вони давали 99641 010 пуд. гною.²⁰ Якщо цю кількість органіки розверстати на 302099 десятин польової і садибної землі Кам’янецького округу, то на одну десятину припадатиме 329 пуд гною.²¹ Така кількість є надзвичайно мізерною і вона не могла істотно підвищити врожайність. За розрахунками спеціалістів Кам’янець-Подільського сільськогосподарського інституту запасу гною вистачало лише на ¼ орної землі Поділля.²² Проблему можна було вирішити за рахунок внесення штучних добрив.

Мінеральні добрива на Поділлі з'явилися на Поділлі у середині 20-х років. Дехто із селян, зразу же, зрозумів їх значення. Селянин Яків Щур з села Комаринці, Копайгородського району, Могилів-Подільського округу сповіщав “Багато мені доводилося чути й читати, що гарно родять буряки, коли внести суперфосфат. Що це так переконався на власнім досвіді. Мав я минулого року сіяти півдесятини буряків. Купив на цукроварні на 2 крб. 50 коп. суперфосфату і частину площі підкормив ним. Коли я підрахував вартість обробки і врожаю, то вийшло, що площа, де був внесений суперфосфат дала набагато більше прибутку, ніж коштували добрива. Отже, хоч добрива коштують дуже дорого, але варто їх купувати – збільшать врожай і витрачені кошти повернуть і добудуть значний прибуток”.²³ Окрім внесення мінеральних і органічних добрив важливе значення у поліпшенні агротехніки рільництва селянського господарства мав вчасний посів, насамперед озимини, і ярих культур очищеним посівматеріалом, боротьба із бур'янами і шкідниками тощо. Саме з цим була пов'язана проблема піднесення культури землеробства, яка була надзвичайно гострою на Поділлі. “Врожайність залишається низькою, - писала газета “Червона правда, - через виснаження ґрунту, погану, недбалу обробку землі. Коли у нас на Поділлі пересічно з десятини одержують 64 пуди жита, та у передових країнах ми бачимо зовсім інше. Наприклад, в Німеччині одна десятина дає в середньому 118 пудів, а в Бельгії 140 пудів жита. Треба взяти до уваги, що земля в цих країнах значно гірша за нашу. Звідси стає ясно, що наше сільське господарство захворіло і треба лікарів, які б його лікували”²⁴ Чільне місце у підвищенні культури рільництва посідала боротьба з бур'янами і шкідниками. Традиція засівати поля неочищеним і несортним насінням були досить живучою на Поділлі. Гельжбієвська сільськогосподарська школа Могилів-Подільського округу провела дослідження на засміченість неочищеного насіння ярових культур в 3-х селах. Виявилося, що на кожних 100 грамів насіння, яке використовувалося у селянському господарстві припадало 5,1 гр. різного сміття, серед яких 4 гр. насіння бур'янів. Було

встановлено, що під час посіву ярових культур у с. Гельжбієвці висівалася на десятину землі 1152 кг. насіння бур'янів. На кожен пуд насіння ячменю припадало 500 тисяч насінин різних бур'янів. В результаті забур'яненості ґрунт виснажувався, сприяв загибелі врожаю у посушливих роках, оскільки забирив із ґрунту до 500 пуд. води з дес.²⁵ Оскільки державні, кооперативні організації, у розглядуваний період, виявилися неспроможними задовольнити потреби селянських господарств у чистосортovому насінні, дехто із трудівників вирішував дану проблему самотужки. Цим досвідом на сторінках “Червоного кордону” поділився селянин Василь Матринчук з села Богданівці, Деражнянського району, Проскурівського округу. “Ще досі в нашому селі, - говорилося в замітці, - ніхто не очищає насіння. Кажуть селяни “як бог дасть, то вродить.” Цей клятий погляд стояв і стоїть на перешкоді запровадження культурних засобів господарювання. Я ж на бога не надіявся, вирішив дещо попрактикувати. Було так: перед сівбою виготовив розчин із формаліну налив його в широку діжку, насипав туди насіння. Заражене зерно, насіння бур'янів, сміття піднялося на поверхню, а здорове на дні пройшло 2-х годинну обробку. Після цього я засіяв одну половину десятини неочищеним, а другу половину очищеним насінням. З першої отримав 37 пудів, а з другої 26 пудів зерна. Різниця склала 11 пудів. Користь від очищеного насіння очевидна.”²⁶ Якщо у 1925 р. у Кам'янецькому окрузі було очищено 36600 пуд. насіння, у 1926 р. 147149 пуд., протруєно відповідно 66119 пуд і 132912 пуд.²⁷ Наведені дані характеризують позитивну динаміку забезпечення селянських господарств очищеним насінням, але варто зазначити, що даний обсяг роботи у жодній мірі, не вирішував радикально проблему. За результатами анкетного обстеження у 1925 р. не вистачало насіння для засіву у $\frac{1}{4}$ господарства Поділля.²⁸ Цілком зрозуміло, що за таких умов селянство мало дбало про якість насінневого матеріалу.

Певну роботу у боротьбі із забур'яненістю проводили земгромади. Наприклад, Свіршковицька земгромада Чемеровецького району Кам'янецького

округу ухвалила засівати поля лише очищеним насінням. Селян, які ухилялися від цього вирішено було штрафувати. Влітку 1927 р. комісія земгромад оглянула поля і власників забур'янених площ оштрафувала на суму від 40 до 100 крб.²⁹ Мали місце і позбавлення недбайливих господарів, польових наділів, які виявилися дуже забур'яненими. У селі Шарівці, Ярмолинецького району Проскурівського округу, за недбайливий обробіток землі, селянина Майстра Юзефа було позбавлено права користуватися польовою землею, терміном на 6 років³⁰

Значної шкоди рослинництву завдавали шкідники, насамперед миші. “Зараженість мишами має загрозливий характер, - писала газета “Червоний кордон, - і якщо не будуть вжиті заходи боротьби, то чудові цьогорічні озимі посіви можуть бути легко знищені”³¹ Сількор з села Завалля Довжоцького району Кам'янецького округу писав: “Озимина на наших полях помарніла. Багато повиїдали миші. Заходів боротьби з мишами не проводиться. Навіть ніхто і не згадує. Немає кому порадити населенню, що з тими мишами робити”³² В іншій кореспонденції із села Гоголі Віньковецького району Кам'янецького округу говорилося “Велика кількість на полях мишей, що наводять жах на селян, нищать озимину цілими ланами”.³³ Для боротьби із шкідниками Городоцький цукрозавод застосував метод зараження мишиним тифом. “Через деякий час – писала газета “Червоний кордон”, - селяни були свідками, що заражена кількість мишей цілими тисячами загинула. Отак і слід боротися із мишами”³⁴

Піднесенню культури землеробства сприяв ретельний обробіток землі. Зокрема у кореспонденції із села Редвинці Бахматовецького району Проскурівського округу розповідалося про користь ретельного дбайливого і старанного обробітку землі, яка вимагала від селян чимало зусиль “Мій батько мав зовсім мало землі, а сімейка, що називається. Коли було розкуркулення до нашого господарства додали півтори десятини землі. Тільки таке поле нам дісталось, що на ньому нічого не родило. Посієш жито, а воно таке вродить, що не

тільки жати, але нема, що косити. Таке саме з яриною. Батько поставив собі завдання, щоб з цього поганого поля зробити добре. Насамперед на полі треба було знищити пирій. У червні ми виорали поле, згодом, через тижні три заскородили. Після цього через два тижні задрапакували. Згодом, знову заскородили і зібрали пирій. Після цього вивезли 8 підвід гною і ріденько його розкидали. Стало поле пухке і чорне. За два тижні, як мали сіяти, виорали, а через тиждень заскородили. Сіяли так, спершу розсіяли насіння, а потім задрапакували, а після цього боронами заскородили. Посіяли жито і пшеницю 10 вересня. Сходи були гарні. А весною стало видно різницю нашої озимини від інших господарств. Настали жнива. Хто подивиться на наш врожай й каже “Ось, що значить праця!”. Коли ми порівняли цьогорічний врожай із минулими роками, то він виявився удвічі вищим.”³⁵ Наведений факт свідчить, про те, яких трудових зусиль коштувало селянину підвищення врожайності. Цьому ж, сприяло раннє боронування посівів озимини, які застосовувалися окремими селянами - новаторами. Зокрема, Василь Слободянюк з села Теклівка Шаргородського району Могилів – Подільського округу ділився із своїм досвідом: “Кожної весни бороную озимину і переконуюся, що це дає гарні наслідки. Роблю я це так. Як тільки земля висохне і озимина почала рости я її скороджу дерев’яною бороною в один слід. Озимина після цього гарно поправляється. Переваги раннього боронування підкріплюю своїми власними спостереженнями . Одного разу в мене було засіяно, 0,36 дес. озимою пшеницею. Пшениця виявилася такою поганою і рідкою, що я думав пересіяти ячменем, Але передумав і заскородив. Через тиждень озимина поправилася, зазеленіла. Нажав я з цього клину 3,5 копи, а копа дала 11 пудів. З того часу я й скороджу озимину, щоб земля не пересохла”³⁶ Певного значення у підвищенні врожайності мав вчасний посів. У замітці сількор із села Гоголі Віньковецького району Кам’янецького округу писав: “Озимі дуже кепські. Той хто послухав агронома і посіяв на початку серпня у того озимина гарна, вкриває землю, а хто чекав “пречистої” (28 серпня) то ті поля чорні, бо

озимина через посуху не посходила. Ходять тепер селяни, чухають потилицю та й кажуть: “Правду газета казала, що треба раніше сіяти, а ми чекали пречистої”.³⁷ Підвищенню врожайності зернових мала б сприяти ліквідація практики випасу худоби восени і ранньою весною на озимині. З цього приводу газета “Червоний кордон” писала: “Селяни часто – густо пасуть худобу на озимині і не розуміють, якої шкоди завдають, по-перше худоба затоптує ногами землю і разом з тим молоді озимину, змішуючи її із землею. Коли ґрунт затолочений ріст коріння відбувається погано. По-друге, худоба, робить ямки в землі, де збирається дощова вода, озимина в таких ямках вимокає. По-третє, випас худоби примушує рослину витратити із пагінців всі поживні речовини на утворення нових стебел”.³⁸ Отже, посіви озимини використовувалися селянами як пасовисько завдаючи великої шкоди посівам.

У роки непу відбувалося збільшення посівної площі, хоча цьому перешкоджало чимало чинників. Опитування причин недосіву у селянських господарствах 1923-1924 рр. дали такі результати: у 1923 році 47,3% респондентів пояснювали недосів нестачею насіння, 17,7% реманенту, 31,4% робочої худоби, 0,9 % працівників, 2,7% іншими причинами. У 1924 р. відповідно 18,5%; 5,9%; 22,9%; 2,7%; 6,6%, посухою 43,4%³⁹

Ціною значних зусиль селянство Поділля вдалося у 1924 р. відновити довоєнну посівну площу. Якщо у 1916 р. посівна площа складала 1520000 дес. то у 1924 р. 1531000 дес.⁴⁰ Проте посівна площа була поділена між селянами нерівномірно. Тут спостерігалася певна закономірність. У 1917-1922 рр., як зазначалося вище, питома вага малопосівних господарств з посівом до однієї дес. на двір, або 1,5 дес. ріллі зменшувалася. Одночасно збільшилася кількість селянських господарств, які сіяли більше 2-х дес. У 1925 р. на Поділлі нараховувалося 19,10 % малопосівних і 78,20% господарств, які сіяли від 1 до 6 дес. Цей процес отримав назву осереднячування села.⁴¹ Статистики 20-х років підраховали, що селянські господарства, які засівали до 3 дес. на двір, фактично

не мали лишків хліба, двори з посівом від 3 до 6 дес. мали незначні лишки, господарства з посівом понад 6 дес. мали посередні, а понад 9 дес. – значний надлишок.⁴²

Структура селянських посівних площ у 20-х роках дещо відрізнялася від дореволюційної [табл.62] . Найбільш важливою рисою є зростання питомої ваги жита серед інших культур і падіння частки пшениці. Якщо в 1916 р. на Поділлі житом і пшеницею приблизно засівали однакову площу, то 1924 р. житом засівалося у 3 рази більше землі, ніж пшеницею. Але у 1924 р. спостерігалось деяке збільшення посіву пшениці, яке продовжувалося до 1927 р. З інших культур спостерігаємо зменшення посівів ячменю і вівса, стабільний посів кукурудзи і деяке збільшення бобових. Із розширенням цукрового виробництва дещо збільшуються посіви цукрового буряка. Наприклад, у Могилів-Подільському окрузі у 1929 р. площа зернобобових (горох, сочевиця, квасоля), збільшилося порівняно з дореволюційним часом більш ніж удвічі. Зросли посіви картоплі, тютюну, цукрового буряка. У зв'язку з цим, окружний земельний відділ вважав це “ознакою довгої і впертої боротьби селянства за створення сталого сільського господарства. Зерновий тип структури посівів поволі поступається просуванню культур більш інтенсивних”⁴³ Все ж, констатуємо, що у структурі посівів селянських господарств Поділля у 1921 – 1926 рр. не відбулися якісні радикальні зміни. “Господарства на Поділлі; - писала газета “Червоний кордон”. – переважно дрібні і мають споживчий характер. Для того, щоб таке дрібне споживче господарство перетворити у товарне необхідно його інтенсифікувати, передусім розширити посіви цукрового буряка, картоплі, кукурудзи, бобових культур, озимої пшениці.”⁴⁴ Могилів-Подільський окружний земельний відділ теж зазначав у 1928 р. “Зустрічаємо досить господарств, що продовжують на невеликих клаптах землі сіяти за наших умов і гречку і просо і мішанку на зерно з метою забезпечити себе внутрішньогосподарчими ресурсами, не враховуючи ринковості цих культур. Такі господарства не переросли споживчих рамок і в них

не наступило ще перелому до більш інтенсивного використання продукційних сил ґрунту та отримання більш високого умовно - чистого прибутку.”⁴⁵

Варто зазначити, що у наступний період, у рільництві почали спостерігатися тенденції, які б привели, на нашу думку, до значних радикальних змін у структурі посіву. Наприклад, у Кам'янецькому окрузі у 1925 р. озимою пшеницею було засіяно 27266 дес. землі, у 1926 – 30543 дес., у 1927 р. – 38745 дес., цукровим буряком відповідно 1450; 2000; 2300 дес., картоплею 13402; 16940; 17307 дес.⁴⁶ Отже тенденція заміни натурально - споживчих культур ринковими почала виявлятися дедалі виразніше.

Розглянемо склад сільськогосподарських культур польового посіву у розрізі посівних груп. Це дозволить з'ясувати, які верстви селянства виступали виробниками тієї чи іншої сільськогосподарської продукції. [табл.63]. З таблиці видно що по мірі збільшення розміру польової землі у господарствах зменшувалися посіви жита, а натомість зростали посіви озимої пшениці, соняшника, цукрового буряка. У структурі господарств з посівом до 2-х десятин 40,72% польового наділу займало жито, 8,07% озима пшениця, 2,12% ячмінь, 10,59% овес, 9,15% гречка, 5,57% просо, 0,73% кукурудза, 0% соняшник, 0,17% коноплі, 6,36% бобові, 10,42% картопля, 0,33% цукровий буряк, 0,18% кормові буряки, 3,44% трави однорічні, 0,01% багаторічні, 0,57% інші культури. У господарствах з посівом 2,01 до 3 дес. відповідно – 34,90%; 10,74%; 3,21%; 13,42%; 8,17%; 6,33%; 0,55%; 0,2%; 0,02%; 0,04%; 0,17%; 10,26%; 5,37%; 2,27%; 0,25%; 3,05%; 0,24%; 1,03%. У господарствах з посівом 6 і більше дес. – 27,53%; 14,36%; 3,94%; 18,69%; 5,83%; 3,49%; 0,38%; 0,03%; 0,02%; 0,16%; 8,26%; 3,66%; 7,96%; 0,49%; 2,74%; 1,31%; 1,16%.⁴⁷ Наведені дані свідчать, що структура польових посівів різних посівних груп селян визначалася кількома факторами. Передусім ставилося завдання забезпечити споживчі потреби сільської родини. Особливо це помітно у малоприсівних господарствах. Лише після задоволення натуральних потреб селяни звертали увагу на ринкові культури. Саме тому і в

багатопосівних селянських господарствах натурально - споживчі культури не зникали, їх сіяли стільки, щоб задовольнити потреби сім'ї.

На початку 20-х років середня врожайність сільськогосподарських культур у селянських господарствах істотно зменшилася. Якщо у 1913 р. врожай озимої пшениці на Поділлі склав 93 пуд з дес., то у 1921 р. 30 пуд, жита відповідно 72,9; 35 пуд, вівса 61,2; 35 пуд, гречки 57,8; 39 пуд.⁴⁸ Все ж, варто визнати, що таке порівняння є не зовсім коректним, оскільки, по перше, показники врожайності наведено не лише по селянських, але й поміщицьких господарствах, а, по друге, 1921 р. виявився несприятливим. І тому порівняння врожаю з 1913 роком неприпустиме, як з точки зору погодних, так і соціально-політичних умов. Середня врожайність в селянських господарствах поступово підвищувалася, але все ж не досягла і не перевищила дореволюційні показники. Якщо у 1912 – 1916 рр. врожайність жита на Поділлі склала 86 пуд пшениці, 81 пуд ячменю, 68 пуд вівса, 71 пуд проса, 55 пуд гречки, 52 пуд гороху, 64 пуд картоплі 547 пуд з десятини, у 1917-1921 рр. відповідно 50 пуд; 45 пуд; 41 пуд; 51 пуд; 52 пуд; 46 пуд; 41 пуд; 405 пуд з десятини, у 1921-1925 рр. – 60 пуд; 55 пуд; 40 пуд; 55 пуд; 50 пуд; 48 пуд; 60 пуд; 505 пуд.⁴⁹ Як бачимо, досягти дореволюційної врожайності головних сільськогосподарських культур протягом 1921-1925 рр. на Поділлі не вдалося. Лише у 1927 році на Поділлі було зафіксовано деяке перевищення врожайності 1917 р. по житу, відповідно 59; 63 пуд з дес. (+ 4), озимої пшениці 61; 65 пуд (+4), кукурудзи 34; 47 пуд (+13). Одночасно урожайність ячменю виявилася нижчою у 1927 р. у порівнянні з 1917 р. відповідно 62; 48 пуд (- 14), вівса 57; 50 пуд (-7), проса 58; 52 пуд (-6), гречки 52; 43 пуд (- 9).⁵⁰ Причиною низької врожайності основних сільськогосподарських культур у селянських господарствах у 20-х роках була відсталість агротехніки рільництва, несвоєчасність обробки ґрунту, забур'яненість селянських полів, низька якість насінневого матеріалу, недостатність угноєння селянських земель, відсутність поліпшеної сівозміни. Все ж, доводиться визнати, що селяни приховували дійсну

врожайність, побоюючись підвищення податків. Так, наприклад, врожай 1926 р. за різними джерелами повідомлень на Вінниччині давав такі цифри: за даними окружної експертної комісії врожай жита з 1 десятини землі складав 45 пуд, озимої пшениці 80 пуд, ячменю 42 пуд, вівса 45 пуд, гречки 50 пуд, кукурудзи 80 пуд. За даними бюлетнів річного циклу відповідно: 49,8 пуд; 63,9 пуд; 41,2 пуд; 47,1 пуд; 46,8 пуд; 92,4 пуд, за даними анкетування – 49,4 пуд, 61,1 пуд, 38,9 пуд, 43,5 пуд, 48,9 пуд, 61,1 пуд, 82,0 пуд.⁵¹ Таким чином, наведені дані про врожай були досить різними і суперечливими.

Сільськогосподарське виробництво рослинницької продукції було заручником погодних і кліматичних умов. У 1923-1925 рр. південно-східні райони Поділля вразила посуха, чимало посівів було знищено шкідниками. В результаті цього, від посухи у 1924 р. загинув урожай на площі 31949 дес. і знищено шкідниками 87876 дес. озимого клину.⁵² Пересічний врожай у районах, вражених посухою, зокрема у Озаринецькому Могилів-Подільського округу склав, 12 пуд жита і 7 пуд пшениці з десятини посіву, Яришівському відповідно 11; 10 пуд, Муровано-Куриловецькому 23;18 пуд, Ямпільському 10;12 пуд. Стихійне лихо спричинило і різке зменшення врожайності, в цілому, рослинництва на Поділлі. Пересічна врожайність у 1924 р. становила 28 пуд пшениці з дес. посіву, ячменю 18 пуд, кукурудзи 44 пуд.⁵³ У більш сприятливі роки врожайність основних сільськогосподарських культур зростала. Якщо, у 1925 р. урожай озимого жита з десятини склав у Могилів-Подільському окрузі 26,6 пуд, в 1926 р. – 34,7 пуд, 1927 р. – 51,7 пуд, 1928 р. – 58,8 пуд, озима пшениця відповідно 22,8 пуд; 42,4 пуд; 49,3 пуд; 49,7 пуд; пшениця яра 9,4 пуд; 24,1 пуд; 31,2 пуд; 61,3 пуд, кукурудза – 26,1 пуд; 57,8 пуд; 53,1 пуд; 38,7 пуд, картопля – 384,8 пуд; 462,8 пуд; 469,9 пуд; 445,8 пуд, цукровий буряк – 518,2 пуд; 763,1 пуд; 709,5 пуд; 696,0 пуд.⁵⁴ При цьому слід мати на увазі, що сім районів Могилів-Подільського округу у 1923-1925 рр. охопив недорід: Муровано-Куриловецький, Ямпільський, Яругський,

Черновецький, Бабчинецький, Озаринецький, Яришівський⁵⁵ І це не могло не вплинути на загальну врожайність сільськогосподарських культур на Поділлі.

Рільництво було найбільш прибутковою галуззю сільського господарства. Згідно бюджетного обстеження 1925-1926 рр. валовий прибуток пересічного селянського господарства Кам'янецького округу склав 451 крб. 03 коп. з них поточні витрати без власної праці 217 крб. 64 коп., умовно- чистий дохід 203 крб. 39 коп. то рільництво дало валового доходу 300 крб. 91 коп., умовно чистого доходу 221 крб. 75 коп.⁵⁶ Разом з тим, ринковий обіг продукції рільництва пересічного селянського господарства був занадто низьким, склавши 12 крб. 60 коп.⁵⁷ Прибутковість десятини посіву у розрізі посівних груп давала незначні коливання [табл. 64].

Однією з головних технічних культур на Поділлі, яка мала ринковий характер, був цукровий буряк. До революції площа зайнята під буряком складала 120 – 130 тис. дес. з них 20% вказаної площі засівали селяни. У 1922 р. посівна площа цукрового буряка становила 45 тис. дес., з них 1670 дес. у селянських господарствах.⁵⁸ Незважаючи на значну трудомісткість і працезатратність цукровий буряк був надзвичайно вигідною ринковою культурою. Валовий дохід десятини землі, засіяної озимою пшеницею, давав 80 крб., витрати у ньому склали 45 крб. а, умовно- чистий прибуток 35 крб. Одна десятина цукрового буряка відповідно 143 крб. 33 коп., 97 крб. 50 коп.; 45 крб. 83 коп.⁵⁹

Сількор села Криштанівка Вітовецького району Проскурівського округу писав: “Декілька років тому в нашому селі майже ніхто не сіяв буряк. Про користь бурякосіяння не було й гадки. У 1925 –1926 рр. буряк починає вже займати належне місце. У порівнянні з минулим періодом площа під буряк збільшилася майже в чотири рази. Вже в минулому році буряк остаточно укорінився в життя села. Поодинокі селяни, що не засіяли частину своїх земель буряком, заздять тим, хто його посіяв, бо в них господарство краще розвивається, більше реманенту купують і, пільги є і, нарешті, мають змогу, без запізнення, сплачувати

податок. Крім цього, в господарствах, де бурякосіяння посідає значне місце, добре родить земля, тому що під буряк відводиться ранній пар і краще обробляється ґрунт”.⁶⁰ Ринковий характер цукрового буряка сприяв розширенню площі під його посів. Якщо у 1926 р. у Могилів-Подільському окрузі селянськими господарствами було засіяно 15819 дес., то у 1927 р. – 24842 дес., а у 1928 р. – 29859 дес.⁶¹

Разом з тим, на перешкоді бурякосіяння було чимало труднощів, пов’язаних із незабезпеченістю господарств реманентом, добривами а також відсутністю належного порядку у фінансуванні посіву цієї культури. Сількор села Немиченці Фельштинського району Проскурівського округу скаржився: “Не всі селяни сіють буряк. Для цього є причини. Цукроварні часто - густо не виконують угоди, не видають вчасно аванс, іноді ці суми дуже незначні. Крім того, селяни-плантатори мало вживають штучного добрива і це не тому, що не хотять чи не розуміють користі, а тому, що добриво дороге. Треба його здешевити, щоб кожний мав змогу купити.”⁶² Отже, бурякосіючі селянські господарства потребували значної допомоги через контрактацію посівів, надання поліпшеного насіння, штучних добрив тощо. Значну роль у ринковому характері рослинництва міг відіграти розвиток тютюнництва, насамперед, у Придністров’ї. З цього приводу відомий на Поділлі економіст Яків Вайсман писав: “За ґрунтовими і кліматичними умовами у південних районах Кам’янецького і Могилівського округів можна вести дохідне тютюнництво. Проте сьогодні під тютюн відведено невеличкі плантації землі 50-60 кв. сажнів. Не може бути мови за таких умов про культурне рентабельне тютюнництво у селянських господарствах. Ділянки мають бути не менше 3-4 дес. Лише тоді господарство, яке поширює посіви тютюну зможе отримувати дохід, який не лише окупить витрати, але й буде мати значний лишок чистого прибутку”⁶³ Таким чином, селянське господарство Поділля у 20-ті роки поступово відновило посівні площі, нарощувало врожайність, хоча значно повільніше, ніж до революції. Пояснювалося це насамперед парцеляцією

господарств, нестачею реманенту, тягла. Поступово відбувалися зміни у структурі сільськогосподарських культур у посівах селянських господарств. Дещо зменшилася питома вага натурально-споживчих за рахунок збільшення ринкових культур: пшениці, цукрового буряка, ячменю, картоплі, кукурудзи. Швидше цей процес відбувався у багатопосівних господарствах, які на Поділлі склали незначну кількість. Все ж, врожаї сільськогосподарських культур залишалися низькими, що істотно впливала на приріст валової і нарощування товарної продукції рільництва.

3.2. Продуктивне тваринництво.

Важливою галуззю селянського господарства було продуктивне тваринництво, яке постачало молоко і молокопродукти, м'ясо, сало, вовну, шкіру, тощо. До його складу входило поголів'я корів, свиней, овець, кіз. Розглядаючи дану проблему, розділимо її на декілька складових. Перша – кількісні показники [табл.66]. Вони свідчать, що процес нарощування поголів'я корів, свиней, овець розвивався досить неоднозначно. [табл.67]. Кількість корів значно збільшилася у 1922 р. порівняно із дореволюційним часом. Проте у наступний період поголів'я корів скорочувалося. У значній степені на це вплинула посуха 1923-1925 рр. З доповідної записки уповноваженого Подільської губернської контрольної комісії по Могилів-Подільській окрузі М.Білецького від 2 липня 1925 р. дізнаємося, що “Через відсутність кормів в окрузі спостерігається масова загибель худоби і не лише корів, свиней, але й навіть овець, так як через сильну посуху вигоріли навіть бур'яни”⁶⁴ В результаті посухи, масової загибелі із забою худоби на Могилівщині, у Ярошевському районі, 83,3% господарств взагалі залишилися без продуктивної худоби, Лучинецькому, Черновецькому, Озаринецькому, таких господарств нараховувалося 40,9 %, Ямпільському 38,1%, Муровано-Куриловецькому 32,5%.⁶⁵ Розглядаючи дану проблему у розрізі посівних груп і на протязі 1917- 1927 рр. помітимо тенденцію збільшення питомої ваги безхудібних господарств на Поділлі. [табл.68]. Якщо у 1917 р. у Вінницькому окрузі нараховувалося у безпосівній групі 57,77% безхудібних господарств, з посівом до 1,01 дес. – 20,77 %, з посівом 1,01 – 2,00 дес. – 8,94 дес., 2,01 – 3,00 дес., - 5,24%, 3,01 – 4,00 дес. – 2,68%, 4,01 – 6,00 дес. – 2,67%, 6,01 – і більше дес. – 1,71 %, то у 1927 р. відповідно – 60,39 %, 37,97 %, 16,77%, 7,94%, 3,33%, 2,12%, 1,72%.⁶⁶

Нарощуванню поголів'я худоби в селянських господарствах Поділля заважало чимало чинників. На наш погляд, найголовнішою серед них була

проблема кормів. Анкетне опитування селян, проведене у 1923-1924 рр. на Поділлі про те “Чи досить було корму для худоби?” дало такі результати. У 1923 році достатню кількість кормів підтвердили 9,2% респондентів, а у 1924 р. 23,3%. Не вистачило корму відповідно 90,8% і 76,7%, А саме, яких кормів не вистачало результатами опитування встановлено: сіна 21,4%, соломи 51,7%, зернових 23,2%, інших кормів 3,7%.⁶⁷ Нестача кормів частково компенсувалася різними сурогатами, яких використовували, як корм для худоби: сухе листя 33%, стара солома 64,9%. Сурогати вживалися худобою починаючи з 11 лютого (Кам’янецький округ) і до 7 березня (Проскурівський округ).⁶⁸ Про погане годування тварин свідчить різниця між бажаною і фактичною нормою кормів. Так, для корови на Поділлі, за тодішніми розрахунками, слід було видавати у рік 39,7 пуд сіна, 63,5 пуд соломи, і 18,7 пуд концентрованих кормів. Фактично у 1924 р. пересічно корови на Поділлі отримали: 19,1 пуд сіна, 83,2 пуд соломи, і 10,4 пуд зерна⁶⁹ Для вівці оптимальна норма годівлі на рік складала - 13,5 пуд сіна, 18,4 пуд соломи, 4,5 пуд зернофуражу, фактично у 1924 р. пересічно на Поділлі вівця отримала 5,1 пуд сіна, 22,8 пуд соломи, 2,3 пуд зерна.⁷⁰ Згідно анкетного опитування 1924 р. переважно сіном корів годували 11,7 % респондентів, овець – 12,8%, лише сіном відповідно 1,8%; 4,0 %, переважно соломною 86,5%, 83,2%,⁷¹

Особливо важким для худоби був стійловий період. На Поділлі для великої рогатої худоби він розпочинався з 12 листопада і закінчувався 26 квітня. Його тривалість складала 166 діб. Для овець відповідно з 17 листопада по 19 квітня тривалістю 154 доби. В ході анкетного опитування 1924 р. на запитання про умови перебування корів і овець у стійловому періоді лише 6,3 % респондентів відповіли “добре” 72,2% “посередньо”, і 23,5% “погано”.⁷² У відгодівлі свиней найголовнішою теж була кормова проблема. Як правило, свині в селянських господарствах не отримували належних кормів. Згідно обстеження 1925 –1926 рр. поголів’я свиней отримало лише 55,09 % бажаної норми кормів, зокрема, 9,63 пуд

полови при нормі 11,74 пуд, борошна, висівок, зерна, відповідно 23,57; 28,57 пуд, картоплі, буряків 31,04; 38,45 пуд. Всього корму було витрачено в крохмальних одиницях 13,75 пуд при нормі 24,96 пуд.⁷³

Особливо важкими для селянської худоби у стійловий період було закінчення зими і початок весни. У переважній більшості селянських господарств худоба голодувала. Виходом із цієї важкої ситуації міг бути лише ранній вихід худоби на пасовисько. У 1924 р. корови на Поділлі передчасно вийшли на пасовисько на 16, а вівці на 14 днів.⁷⁴ З них у “доброму стані” 6,3% корів, і 4,4 % овець, у “посередньому” відповідно 70,2%, і 67,4%, і в “поганому” - 23,5%, 28,2%.⁷⁵ На запитання, що заважало нормальному перебуванню худоби у стійловому періоді 69,6 % респондентів вказали на нестачу кормів.⁷⁶ Отже, зимова годівля на Поділлі, як правило, була поганою. Велику частку у кормах худоби складала солома, обмаль було коренеплодів і зерна. Нестача кормів було головною причиною збуту селянами незрілої, невідгодованої худоби, особливо наприкінці зими і на початку весни. Саме так пояснювали збут худоби 93,5% опитаних селян, весною 1925 р. Динаміка продажу худоби респондентами розподілялася таким чином: у лютому 8,6%, у березні 34,2%, у квітні 37,5%, у травні 15,8%, у червні 3,9%.⁷⁷ Поліпшенню кормової бази для продуктивного тваринництва, зокрема, великої рогатої худоби могло б сприяти нарощування врожаю сіна. [табл. 69]. Наведені дані свідчать що найбільшу кількість сіна з десятини землі давали посіви віки, тимофіївки, люцерни, тощо. Значного приросту сіна давали посіви конюшини, яка у 20-х роках набувала значного поширення у селянському господарстві Поділля. Так, сількор із села Вербка Маківського району Кам'янецького округу писав: “Ще донедавна часу селянство не розуміло, яку користь дає конюшина. Першим у селі посіяв конюшину Полікарп Вапнічний. Посіяв півдесятини і до осені накопив 3 підводи гарного сіна. У 1926 р. за його прикладом пішли інші і посіяли 1,55 дес. Результат виявився чудовий. У цих господарствах значно підвищилися надої молока. У 1927

р. посів конюшини поширився. Біля 80 господарів засіяли 25 дес. При середньому врожаї конюшина за рік дає у нас 20 кіп поживного сіна, а мішанка лише 12 кіп”⁷⁸ Інший сількор із села Грицьків, Чемеровецького району Кам’янецького округу зазначав: “Ще два роки тому в нашому селі майже ніхто не сів конюшину, хіба, хто на городі сів невеличкий клинчик. “Хай для худоби буде паша”, але вже в минулому році селяни зацікавилися цією культурою, почали сіяти більше і не на городі а в полі. Посіви конюшини позитивно впливають на розвиток тваринництва. У господарів, які сіють конюшину, худоба сита узимку, дає багато молока, добрий приріст у вазі.”⁷⁹ Селянство в 20-х роках звернуло увагу на таку культуру, як соя, небезпідставно вважаючи її, найбільш важливою кормовою культурою для розвитку продуктивного тваринництва, особливо свинарства.⁸⁰ Важливе значення мало літнє утримання худоби, яке починалося на Поділлі наприкінці квітня і тривало до середини листопада. Селянська худоба здобувала собі корм на пасовиську. Стійлове утримання худоби влітку на Поділлі у селянських господарствах майже не практикували. Навіть свиней влітку виганяли на пасовище. У зоні трипілля головним видом пасовища для селянської худоби слугувала толока до і стерня після жнив. В зоні рябопілля головним видом для пасовиська був вигін. Такі види пасовиськ були надзвичайно малопродуктивними. Обстеження видів пасовищ великої рогатої худоби у селах Кам’янецького округу 1926 р. дало такі результати: у 166 селах (48%) корови паслися на толоці, у 101 селі (30%) на узбіччях доріг, у ярах, балках, межах у 54 селах (16%) використовували мішаний тип пасовиська із двох вищезазначених способів випасання худоби, у 13 селах (4%) випасали худобу у садибах, або практикували стійлове утримання, і 10 селах (3%) пасовищем слугував ліс.⁸¹ Обстеження видів пасовищ для овець у 100 селах Кам’янецького округу у 1926 р. дало такі результати: толока у 34 селах (39%), стерня відповідно (28; 32%), вигони – (10; 11%,) косогори – (10; 11%), узбіччя доріг – (5; 5%), яри та балки – (4; 4%), інші непридатні землі – (1; 1%).⁸² На Поділлі був заведений порядок, згідно якого, під

час літнього утримання худоби на випасах, її дома підгодовували різними додатковими кормами: гичкою, бур'яном, тощо. Селяни розуміли не вигідність випасу худоби на толоці, стерні, вигонах, у лісі, чагарниках, болотах і шукали більш ефективних форм вирішення кормового питання у літній період. Зокрема, було підмічено вигідність заведення культурних пасовищ і навіть постійного стійлового утримання худоби. Агроном Кам'янець-Подільського дослідного поля Григорій Козирський, з цього приводу, писав: “Коли взяти десятину толоки, то на ній буде аж 80 –85 пудів паші, та й то серед трави буде багато різного бур'яну, якого тварини неохоче поїдають. На засівних випасах на Поділлію можна з десятини взяти 650 –1300 пуд кормів. Якщо випустити корову тільки на толоку то для неї треба від 2-х до 4-х дес. Засівний випас звичайним житом дасть у квітні 600 пуд з десятини, а пересіяний у квітні кукурудзою дасть улітку 1100 пуд. з дес. Досліди показали, що якщо до травня корову годувати зеленим житом, даючи в день 3,5 пуд, то потрібно 57,5 пуд зеленого корму, якого можна взяти з 0,2 десятини землі. З 15 травня до 15 червня корову можна годувати мішанкою. Для цього потрібно 104 сажні землі, а від 15 червня до 1 жовтня кукурудзою, суданкою, витративши на це 367,5 пуд кормів. Їх можна зібрати із 800 сажнів. Отже, щоб прогодувати корову у стійловому режимі треба сіяти 1400 кв. сажнів. Трохи більше півдесятини землі. Тепер порівняйте, що краще: засіяти півдесятини для корму чи корова топтатиме 3-4 дес. толоки або стерні, повертаючись додому завжди напівголодною”⁸³ Проте такі погляди стосовно травосіяння поділяли не всі спеціалісти сільського господарства. Професор Кам'янець-Подільського сільськогосподарського інституту І.Олійник писав: “Заведення довголітніх трав могло б змінити ситуацію із забезпеченням худоби кормами на краще, але не в великій мірі. Сподіватися, що значний відсоток орної землі буде зайнятий довголітніми травами при нашому малоземеллю трудно. Коли навіть до взятої нами площі продукуючої грубу пашу додати 10% посівів довголітніх трав то при середньому врожаї двісті пудів з десятини і площі 143876 дес. будемо мати

ще 28775200 пуд паші, що дає змогу дещо побільшити сучасну кількість рогатої великої худоби.”⁸⁴ Тісно з кормовою була пов’язана проблема збереження молодняка худоби. Селяни, з метою зменшення кормового тиску нищили молодняк. Цьому сприяли і деякі застарілі уявлення про утримання худоби. Наприклад, газета “Червоний кордон” писала: “Молодняк великої рогатої худоби нещадно знищується. Зараз же, після отелу, телята продаються за безцінь. Господарі пояснюють це нестачею кормів і тим, що, коли теля реве то корова зменшує молоко. Це буває тоді коли теля з самого початку припускати до корови. Коли ж, запровадити штучне годування телят то корова поводить себе спокійно. При цім теля треба тримати в окремих хлівах”.⁸⁵ Проте у період 1925 – 1926 рр. тенденція до збільшення поголів’я, насамперед, молодняка худоби почала виявлятися виразніше. Якщо у 1917 р. на Проскуровщині відсоток телят у загальному поголів’ї великої рогатої худоби складав 29,95% то у 1925 р. 15,70%, 1926 р. – 19,67%, ягнят відповідно 24,47%; 38,54%; 40,36%; підсвинків 26,36%; 31,46%; 28,88%, поросят – 51,36%; 43,64%; 51,62%.⁸⁶ Через вищезазначені причини на 100 корів у Кам’янецькому окрузі 1926 р. припадало 28,4 дес., у Проскурівському 21,7 дес. Голів телят до одного року, молодняку старше одного року у Кам’янецькому окрузі відповідно 14,9, Проскурівському 14,7 дес.⁸⁷ Збільшенню кількості сільськогосподарських тварин заважала і несприятлива податкова політика стосовно селянських господарств. З цього приводу губстатбюро, аналізуючи умови виплати селянами єдиного сільськогосподарського податку у 1923 –1924 рр., відзначало: “Рільництво на Поділлі, завдяки малоземеллю, дає дуже незначний надлишок хлібів. Селянство не може у великій кількості продавати його, так як самому не завжди вистачає. Заробітків в губернії немає, промисли не поширені і, потребуючи грошей для сплати сільськогосподарського податку, селянство починає реалізовувати для цього найбільш рухомий, легкий вид капіталу – тобто худобу.”⁸⁸ На продуктивність худоби серйозно впливали умови її утримання. Корови на Поділлі

утримувалися у хворостяних, обмазаних глиною, холодних і темних хлівах, без стоку сечі, і без підлоги. Взимку такі хліви промерзали і худоба потерпала від холоднечі. Анкетне опитування 1924 р. виявило промерзання худоби у 61,8% опитаних господарств⁸⁹ Санітарно гігієнічні норми утримання худоби на Поділлію недотримувалися. “Наші господарі не дуже то дбають, про чистоту, худоба по кілька місяців, - писала газета “Червоний кордон”, - стоять у невичищених хлівах, підстилку не змінюють”.⁹⁰ В іншій кореспонденції йшлося про погані умови утримання худоби “В брудних, тісних хлівах, звичайно без всякого натяку на вікна, утримується худоба на Поділлію. Дихає вона зіпсованим повітрям, сприяючи поширенню хвороб. В таких умовах тварини не набирають ваги, дають низькі надії молока, а інколи передчасно гинуть.”⁹¹ Отже, селяни Поділля використовували надзвичайно примітивні умови утримання худоби, що дуже негативно впливало на її продуктивність.

Серйозної шкоди тваринництво Поділля завдавали епізоотії, хвороби тварин. Найбільш поширеними на Поділлі хворобами серед корів були шлункові (33,7%), сибірка (26,5%), ящур (13,2%), короста (7,2 %), інші (19,3%), в овець - метелиця (88,4%), шлункові (2,0%), інші хвороби (9,6%), у свиней- завалки (36,1%), свинка (4,4%), крупка (17,4%), бешиха (рожа) (13,0%), шлункові (8,7 %), чума (6,5%), інші хвороби (23,9%).⁹² Анкетне опитування серед селян Поділля у 1924 р. про частоту загибелі худоби дало такі результати: “зрідка гинула худоба” – корови (90,2%), вівці - (47,7%), свині – (69,8%), “часто” відповідно 4,4%, 38,8%, 17,5%, “досить часто” - 5,8%, 13,5%, 12,7%.⁹³ Через відсутність ветеринарів селяни вдавалися до послуг знахарів, коновалів, несучи значні втрати. Типовий приклад шкоди від такого “лікування” худоби розповідає замітка сількора із села Сказинці, Ярмолинецького району, Проскурівського округу “Навесні цього року в нашому селі з’явився якийсь знахар з села Томашівки і заявив, що він великий спеціаліст з лікування великої рогатої худоби. Бере отакий катюга прив’язує худобу і починає шпортати голкою в оці худоби, а

потім пересилює ниткою. Від такого лікування худоба іноді і хвіст відкидає”⁹⁴ Певного значення для молочності, виходу м’яса, вовни, мала порідність худоби. Після ліквідації поміщицьких маєтків у селянські господарства влилася частина високопорідних корів: симентальська, ольденбургська, шведська, червона німецька, сіра українська. В селянській череді вони перемішалися з безпорідними. Звідси, на Поділлі у 20-ті роки переважали безпорідні корови. Всі свині на Поділлі належали до простих безпорідних і характеризувалися пізньоспілостю, малою масою ваги. Найбільшого поширення в регіоні мали безпорідні вівці. Отар чистокровних овець решитилівської, романівської, або бесарабської породи на Поділлі не існувало.⁹⁵ Збільшенню безпорідних тварин сприяла незначна мережа злучних пунктів, застарілі методи, парування тварин у череді. Спеціаліст сільського господарства М.Кальченко писав: “Велика кількість селян додержуються тієї думки, що треба мати громадського бугая, який повинен ходити в череді. Деякі вважають, що водити корову чи льоху до бугая, або кнура, це сором. Лише поступово на Поділлі вкорінюється звичай т.з. кучного, ручного способу парування. Він дає можливість поліпшувати породу худоби, злучаючи кращих корів з добрими племінними продуцентами. Тут є можливість встановити, який буде приплід молочний чи м’ясний. При ручному паруванні можна регулювати час злучки і добитися того, щоб корови отелювалися восени, тобто тоді коли молоко є дорогим. Недарма кажуть, що корова, яка отелюється восени замінює дві”.⁹⁶ В силу вищезазначених причин, насиченість селянських господарств Поділля худобою залишалася незадовільною. У розрахунку на 100 дес. ріллі, тут припадало 36 голів великої рогатої худоби, а на 1 кв. км. 24,2 голови. У той час як у Бельгії відповідно 54,3, Данії 62 голови. На 1000 жителів на Поділлі у 1925 р. припадало 219 голів великої рогатої худоби, але цей показник у Данії складав 750, а у Франції 357 голів⁹⁷ Продуктивна худоба розподілялася серед селян нерівномірно [табл.70]. Якщо проаналізувати кількість корів на 100 господарств Поділля отримаємо пересічно 53 голови корів і 49 - свиней. Але ці

дані мало про що говорять, тому скористаємося статистикою. У 1925 р. серед безпосівних господарств Вінницького округу (100%) нараховувалося 76,55% безкорівних 22,47 з однією коровою, 0,98 з двома 0% з трьома і 0 % і з чотирма і більше, у групі з посівом до 1 дес. відповідно 61, 67%; 37,84%; 0,46%; 0,03%, з посівом 1,01 до 2 дес. – 43,54%; 55,39; 0,99%; 0,08%, 0 %, від 2-х до 3-х дес. 32,83%; 65,38%; 1,79%; 0 %; 0 %, з 3,01-до 4 дес. – 25,64%; 71,49%; 2,65%; 0,17%; 0,09%, від 4-до 6 дес. – 18,99%; 74,52%; 6,37%; 0,19%; 0 %, 6,01 і більше дес. – 18,96%; 677,16%; 22,39%; 1,49%; 0 %.⁹⁸ Звідси видно, що кількість безкорівних господарств зменшувалася із збільшенням посіву. Одночасно зростала питома вага з двома і більше коровами. Розподіл поголів'я свиней у 1925 р. у розрізі господарств Вінницького округу (100%) був таким: серед безпосівних господарств 17,13%, до 1 дес. – 17,73%, від 1 до 2 дес. – 22%, 2,01 – 3,00 дес. – 23,95%, 3,01 – до 4 дес. – 25,98%, 4,01 до 6-ти і більше – 23,60%.⁹⁹ Як бачимо, поголів'я свиней зростало не так динамічно із збільшенням площі посів. До того ж, тут не спостерігається велика різниця у забезпеченні тваринами малопосівних і багатопосівних господарств. Ще більше нівелювання спостерігаємо у розрізі посівних груп Вінницького округу у 1925 р. стосовно поголів'я овець – відповідно 59,05%; 56,47%; 56,61%; 56,23%; 55,83%; 56,27%; 53,12%.¹⁰⁰ Все це підтверджує вищезазначений висновок проте, що продуктивне тваринництво у селянських господарствах Поділля, мало передусім натурально-споживчий характер.

Розглянемо продуктивність селянського тваринництва, передусім молочного та м'ясного напрямку. Вибіркове обстеження великої рогатої худоби, проведене студентами Кам'янець-Подільського сільськогосподарського інституту, під керівництвом професора С.А.Плюйка, встановило, що у безпорідних корів на Поділлі річна кількість молока складала, в середньому, 146 відер (1460 літрів), а найменша - 106 відер (1060 л.). Надої молока корів, в яких виявлено ознаки метизації із зарубіжними породами (обстежено 68 корів): для ольденбургської середній удій складав 194,2 а найменший 178,8 відер, для корів

симентальського типу середній надій досягав 163,9 відер, а найменший 126,2 відра.¹⁰¹ Проте спеціалісти Кам'янець-Подільського окружного земельного відділу, вважали, що наведені дані обстеження було б недоцільно рахувати середніми для Поділля. “Практичне спостереження й анкетні обстеження говорять проте, що середня норма річних надоїв на корову значно нижча даних обстеження під керівництвом професора С.А.Плюйка. Пояснення цьому можна знайти в тім, що обстеження охопило райони і села із сильним впливом метизації, з одного боку, а з іншого, села близькі до ринків збуту молока і молокопродуктів. В таких районах спостерігається традиційна більш висока молочна продукція, бо можливість збуту молока обов'язково тягне за собою підвищення інтересу населення до поліпшення породи худоби і кращого її утримання. Звідси за середню річну норму надоїв на корову на Поділлі слід брати найменшу, встановлену обстеженням під керівництвом С.А.Плюйка”.¹⁰² Вибіркові обстеження надоїв молока на корову у селянських господарствах Поділля у 1924-1925 рр. виявили, що пересічно вона складала 46 пудів або 756 літрів.¹⁰³ Продуктивність корів залежала і від кількості посіву на господарстві. Це, зокрема, виявило бюджетне обстеження селянських господарств восени 1924 р. Так, продукція молока на одну корову у господарствах з посівом до 2-х дес. – склала 46 пуд, з посівом від 2,01 до 4 дес. – 45 пуд, 40,1 до 6 дес. – 55 пуд і 6 дес і більше – 88 пуд.¹⁰⁴ Головна причина різниці в продуктивності корів, що належали селянським господарствам з різним рівнем заможності, полягала в кормовій базі, умовах утримання у стійловий і літній період. Як писав очевидець: “ Вона, корова, ще змалку бідує: зимує в холодних хлівах, годують лише соломною і половою, стоїть вона по коліно в багнюці, а влітку пасеться на голій толоці. Не має в світі ще десь такої терплячої худоби, що прожила б довгий час у таких умовах”.¹⁰⁵

М'ясний напрям у продуктивному тваринництві Поділля не був основним. Його розвиток, в умовах гострого малоземелля на Поділлі, наштовхувався на

цілу низку перешкод: недостачу кормів, безпорідність, несприятливу кон'юктуру, збуту м'яса. Підраховано, що для збільшення у два рази продуктивності м'ясного тваринництва потрібно було в декілька разів, що найменше удвічі, збільшити кількість кормів, особливо зерна, для відгодівлі худоби на м'ясо. А для того, щоб подвоїти молочну продукцію необхідно було збільшити кількість кормів лише на 20%.¹⁰⁶ Звідси пересічна забійна маса великої рогатої худоби, за даними обстеження, проведеного на Поділлі під керівництвом С.А.Плюйка, у 1924-1926 рр., коливалася від 9 до 13 пуд. вага забійної маси залежала від порідності. Безпорідна худоба давала максимальну забійну масу 22,7 пуд, корови ольденбургського типу 24,8 пуд, симентальського 25,7 пуд.¹⁰⁷ За спостереженнями органів ветеринарного нагляду Кам'янецького округу у 1926 р. відсоток забійної ваги до живої маси коливався від 40 до 50%. Звідси було зроблено висновок “Худоба, особливо безпорідна, взагалі немає високої живої і забійної ваги і йде на забій в худому, недостатньо вгодованому стані”¹⁰⁸ Розвитку м'ясного тваринництва у 20-ті роки заважала несприятлива і нестабільна кон'юктура цін на ринку м'яса і м'ясопродуктів. У зв'язку із запровадженням Німеччиною подвійного мита, вивіз м'яса, його експорт, практично не розвивався. Звідси ціни на м'ясо на внутрішньому ринку, і у зв'язку з низьким рівнем урбанізації населення Поділля, залишалися надзвичайно низькими. У січні 1925 р. у місті Проскурові фунт масла тваринного коштувало 51 коп., сала 31 коп., яловичини 11 коп., баранини 11 коп., свинини 15 коп.¹⁰⁹ У той же час пуд ячменю кормового 2 крб. 12 коп., картоплі 30 коп. Для того, щоб отримати кілограмовий приріст живої ваги свині селянин мав згодувати що найменше 5 кг зерна. Звідси виходило, що селянину вигідніше продати на ринку зерно, корнеплоди, ніж згодувати їх тваринам.

В умовах нестачі кормів для вирощування м'ясних порід великої рогатої худоби на перше місце в селянському господарстві вийшло свинарство. Влітку селяни Поділля практикували випас свиней, а з осені до зими свині

відгодовувалися корнеплодами, зерном. Забійна маса свиней старше одного року, за даними селянськими бюджетів 1926 / 1927 рр., складала у малопосівних групах 91,7 кг., в середньопосівних - 109,8 кг. і багатопосівних 127,8 кг. Таким чином, забійна маса свині зростала із збільшенням розміру господарства.¹¹⁰ Продукція вівчарства, насамперед, виражалася у виробництві вовни. Пересічна вівця на Поділлі давала 0,84 кг. вовни, 36,9 л. молока. Але найбільше цінувалися овечі шкіри, з яких селяни шили шапки, кожухи, Ринковий характер мало виготовлення смужків із ягнят віком до 3 до 7 днів.¹¹¹ Торкаючись товарності селянського продуктивного тваринництва, встановимо, насамперед, яку частку у валовому доході селянського господарства складала продукція тваринництва. Згідно бюджетного обстеження 1925 –1926 рр. валовий прибуток пересічного селянського господарства складав 451крб. 3 коп., з них тваринництво давало 107 крб. і 83 коп., витрати, без врахування вартості власної праці, становили у цій галузі 115 крб. 76 коп. Звідси умовно - чистий прибуток складав мінус 7 крб. 93 коп.¹¹² Отже, тваринництво було збитковою галуззю, якщо до його складу зараховувати годівлю і утримання робочої худоби, яка споживаючи до 30% кормів [табл. 77], гальмувала розвиток продуктивного тваринництва. Товарна продукція тваринництва переважно реалізовувалася за межами села, у містах і містечках, йшла на експорт. Встановити її товарну частку надзвичайно важко. Обстеження реалізації молочної продукції у селах Кам'янецького округу 1926 р. встановили, що лише у 159 селах (42% від загальної кількості в окрузі) молоко збувалося у містах і містечках, у 22 селах (6 %) у кооперативи, зрідка продавали молоко на базарі мешканці 15 сіл (4%) і у 186 селах (48%) молоко і молокопродукти виключно споживалося селянською сім'єю¹¹³ Величина та вартість товарної продукції корів залежала від розміру посіву. Якщо у малопосівних господарствах вона складала 39 крб., у середньопосівних 44 крб., багатопосівних 68 крб.¹¹⁴ Найбільший ринковий характер мала продукція свинарства. Лише з 1 жовтня 1924 р. по 1 жовтня 1925 р. із залізничної станції м.

Кам'янця-Подільського було вивезено у Москву, Київ, Харків, Ленінград 5982 голови свиней, 2962 пуд сала¹¹⁵ Продукція вівчарства в селянському господарстві “Поділля в 20-х роках мала здебільшого натурально - споживчий характер. Лише незначна кількість бринзи продавалася на ринку. Овече молоко, шкіри виключно споживалися селянською сім'єю. І лише смужки вигідно збувалися на ринку. Ціна чорних смужків коливалася від 1 до 7 крб. Проте сиві смужки, які особливо цінувалися на ринку, коштували від 18 до 30 крб. Вовна вживається для споживчих потреб, але у районах поширення бессарабської вівці її лишки продають на ярмарках по 30-35 коп. за фунт. Вироби з вовни селянами продаються зрідка.”¹¹⁶ У валовій продукції тваринництва найбільшу частину складала велика робоча худоба, потім свинарство, на третьому місці знаходилося вівчарство. [табл. 72]. Таким чином, на протязі 20-х років селянство Поділля докладало чимало зусиль для відродження і подальшого розвитку продуктивного тваринництва. Проте його розвиток нашттовхнувся на серйозну проблему забезпечення тварин кормами. Її вирішення могло бути досягнуто шляхом модернізації рільництва, а саме впровадження травосіяння, просапних культур, тощо.

3.3. Допоміжні галузі селянського господарства.

До них автор зараховує городництво, садівництво, птахівництво і бджолярство. Вони доповнювали такі важливі галузі, як рільництво та тваринництво. Серед них найважливішу роль, з точки зору, виробництва сільськогосподарської продукції відігравало городництво. Варто зазначити, що кількість селянських господарств без городів зменшувалася [табл. 77]. Його роль і значення на Поділлі пояснювалися і тим, що в умовах малоземелля для значної частини селян город або присадибна земля залишалися чи не єдиним джерелом існування. Город на Поділлі знаходився у структурі присадибної землі. Традиційно вся присадибна земля поділялася на два головних підрозділи – сад і, власне, город, а також дворище. На Поділлі 71,59% площі присадибної землі припадало на город, 8,65%, на сад і 19,76% на дворище.¹¹⁷ Насамперед, з'ясуємо структуру сільськогосподарських рослин в загальній площі присадибної та городньої землі. Наприклад, у Кам'янецькому окрузі у 1925 р. 31,6% було відведено під картоплю 0,1% льону, 7,5% коноплі, 0,3% тютюну, 45,1% польові рослини, городні рослини 15,02%, інші культури 0%. У Могилівському окрузі відповідно – 56,2%, 0,7%; 8,2%; 0,7%; 9,2%; 20,3%, 4,7%, Вінницькому – 51,9%; 0,4%; 7,7%; 0,2%; 17,8%; 22,0%; 0 %, Проскурівському – 37,4%; 0,3%; 13,6%; 0,3%; 21,1%; 277,3%; 0 %, Тульчинському – 55,3%; 0,1%; 5,6%; 0,1%; 15,2%; 21,4%; 2,3¹¹⁸ Звертає увагу те, що майже у всіх округах Поділля домінуючою культурою у складі присадибної городньої землі була картопля. Крім того, присадибна земля використовувалася як додаток до польової. Про це, зокрема, свідчить досить високий відсоток посівів польових культур: жита, пшениці, кукурудзи, тощо. Власне, городніми культурами було зайнято приблизно ¼ площі. На підтвердження цього, розглянемо структуру садибних посівів Кам'янецького округу у 1926 р. У структурі сільськогосподарських рослин озиме

жито займало – 3,36%, озима пшениця 0,22%, яра пшениці 0,13%, ячмінь 0,49%, гречка 0,17%, просо 0,28%, кукурудза 36,51%. Таким чином, польові культури склали 41,16 % городніх посівів, льон – 0,10%, конопля 8,44%, тютюн 0,42%, цукрові буряки 1,36%. Отже, під технічні культури було відведено 10,36% городньої землі. Кормові буряки 1,13%, трави 2,43%. Звідси, городня земля розглядалася селянами, як одне із джерел вирішення кормового питання. Лише третину присадибної землі (29,73%) подільські селяни відводили під городні культури - картоплю, баштани, інші овочі¹¹⁹ На городі традиційно для Поділля, селяни вирощували часник, цибулю, моркву, огірки, помідори, на баштанах кавуни та дині. Городництво, у валовому прибутку селянського господарства, на Кам'янецьчині, згідно бюджетного обстеження 1926 року, давало 7 крб. 39 коп. а умовно чистого прибутку 5 крб. 98 коп., баштанництво відповідно 6 крб. 27 коп.; 5 крб. 92 коп. у загальній сумі 451 крб. 03 коп. пересічно на селянське господарство.¹²⁰ Городництво передусім задовольняло споживчі потреби селянської сім'ї. Коноплі і льон давали сировину для виготовлення домотканого полотна, картопля і овочі споживалися селянською родиною і були головними продуктами у харчуванні селян. Лише посів цукрового буряка, картоплі, і частково тютюну, мали ринковий характер. Про це, зокрема, свідчить аналіз заготівель технічних культур у Кам'янецькому окрузі. Лише у першому півріччі 1928 р. у Кам'янецькому окрузі у селян закуплено картоплі на 360153 крб.; тютюну 14686 крб.; прядива 75473 крб., лікарських рослин 59866 крб. Причому заготівля картоплі порівняно з першим півріччям 1927 р. збільшилася на 35%, прядива 132%, лікарських рослин 17,60%¹²¹ Це означало, що городництво і баштанництво поступово набувало ринкового характеру і за умови зростання міського населення могли стати прибутковою галуззю селянського господарства. Найбільший попит на базарах і ярмарках Поділля мала цибуля, часник, капуста, огірки та помідори. Обстеження 1924 року виявили, що 79% господарств збували на ринку цибулю і часник, 44% -капусту, 65% -огірки, помідори, квасолу.¹²²

Валова продукція городу та його вартість залежали і розміру польового наділу [табл. 78]

Певне значення у селянському господарстві мало садівництво [табл. 79]. Аналіз їх даних свідчить, що найбільша кількість відокремлених садів була у Кам'янецькому і Проскурівському, а відокремлених ділянок з плодовими деревами у Вінницькому і Тульчинському округах. У структурі плодкових дерев переважали кісточкові: вишні і сливи. Крім індивідуальних у 20-х роках на Поділлі почали з'являтися громадські сади. Наприклад, садово-городній кооператив села Карпівці, Проскурівського округу уклав угоду з Млієвською дослідною, станцією на постачання 6 тис. садженців плодкових дерев і заклав громадський сад на площі 60 га.¹²³ Розвиток кооперативного і громадського садівництва мав найбільшу перспективу. Тут міг здійснюватися ретельний підбір і догляд за плодовими деревами, налагоджений організований збут садовини. І навпаки, у селянських господарствах садівництво, насамперед, мало споживчий характер і розглядалося, як другорядна галузь, яка не потребувала належного догляду. У замітці сількора села Давидківці, Бахматовецького району, Проскурівського округу повідомлялося: “Багато разів на сході казав агроном, щоб селяни ретельно знищували гусінь, бо буде біда. Але селяни на це відказували “Е, дурниця, як бог дасть, то і вродить” та і не обібрали гусінь. Коли ж настала весна і почало з'являтися листя гусінь накинулася на нього і через два тижні дерева стали чорні. Аж тепер, селяни, що не обібрали гусінь побачили свою помилку”.¹²⁴ Лише у селянських господарствах, які мали відокремлені сади або ділянки з плодовими деревами, продукція садівництва мала деякий ринковий характер. Вибіркові обстеження селянських господарств Кам'янецького округу у 1926 р. виявили, що 56 селам двори збували на ринок сливи, 35- вишні, 108 - яблука і груші у сирому вигляді, а 73 - сушені сливи¹²⁵ Врожаї садів у селянських господарствах Поділля залишалися низькими. Середній врожай, із даних добровільних кореспондентів, у Вінницькому окрузі склав у 1922 – 1926 рр. з плодового дерева: яблук 6,26 пуд.,

груш 6,21 пуд, слив – 1,87 пуд, вишні – 1,36 пуд, черешні – 3,41 пуд. За даними агрономів відповідно 4,84; 4,41; 1,53; 1,29; 2,81 пуд.¹²⁶ При збуті продукції садівництва на ринку у селян Поділля виникало чимало проблем. Сількор села Демшин, Довжоцького району, Кам'янецького округу писав: “Найбільше селяни втрачають при збуті садовини. Збут зовсім неорганізований. І хоч село має досить значний прибуток з садів, але ще більший зиск мають спекулянти, які часто купують садовину у скрутний для селянина час і дуже дешево. Восени 1924 р. селяни продавали пуд сушених слив за 2-3 крб., а через три - чотири тижні ціна їх сягнула на ринку 8-9 крб. Нажилися спекулянти.”¹²⁷ В іншому дописі теж йшлося про вищезазначену проблему “Найбільша анархія у нас, помічається у збуті садовини. У вересні 1925 р. у надністрянських районах пуд слив коштував 2-3 крб., а у листопаді дійшов до 8-9. Ці коливання найгірше відбиваються на бідноті, на тих хто не може вичікувати вигідніших цін, затримуючи у себе продукти, до того часу, коли ціни стануть на садовину вищими.”¹²⁸ Садівництво у валовому прибутку селянського господарства Кам'янецького округу у 451 крб. 03 коп. становило 5 крб. 61 коп., а в умовно - чистого прибутку давало 5 крб. 05 коп.¹²⁹ Все це свідчило, що садівництво на Поділлі не перетворилося у високодохідну галузь селянського господарства. Інтенсифікація садівництва могла сприяти кооперація. У 1925 р. на Поділлі діяло всього 9 садово-городніх кооперативів, які об'єднували всього 202 члени¹³⁰ Така кількість кооперативів не могла істотно вплинути на розвиток садівництва.

Майже в кожному селянському господарстві Поділля були свійські птахи: кури, гуси, качки, індики, тощо. Найбільшу питому вагу у птахівництві Поділля відігравали кури на другому місці знаходилися гуси, на третьому місці качки і дуже мало індики і цесарки. [табл.80] Із таблиці [81] видно, що кількість птиці прямо залежала від розміру посіву господарства, які мали значні посіви зернових утримували і найбільше поголів'я птиці. Наприклад у 1917 р. у Вінницькому окрузі у групі безпосівних господарств нараховувалося 69,67% дворів без птиці, з

посівом до 1 дес. 34,78%, від 1,01 до 2 дес. – 17,93%, 2,01 – 4,00 дес. – 7,00%, 4,01 – 6,00 дес. – 8,01%, 6,01 і більше дес. – 5,13%, то у 1927 р. відповідно 68,28%; 53,06; 31,60%; 17,99%; 9,81%; 7,71%; 4,51%¹³¹ Як бачимо, зростання кількості дворів, які утримували птицю спостерігалось лише у багатопосівних господарствах. Кількість птиці мала досить значні сезонні коливання. Найбільший приріст поголів'я птахів спостерігався у осінній період. Селяни намагалися зменшити поголів'я птиці під час зимової годівлі, який на Поділлі тривав з 15 листопада до 15 квітня. З 15 по 22 квітня відбувався вихід птиці на підножний корм. А з 2 квітня по 15 квітня початок висиджування молодняка курей, гусей, качок, індиків.¹³² За кількістю птиці, Поділля, на Правобережній Україні поступалося лише Київщині, а в цілому в Україні Полтавщині, Катеринославщині.¹³³ Обстеження кафедрою зоотехнії Кам'янець-Подільського сільгоспінституту курей у селянських господарствах Кам'янецького округу виявило, що 87% поголів'я птиці були місцевими і безпорідними. Лише у решти виявлено ознаки гібридизації із зарубіжними і вітчизняними породами.¹³⁴ Найбільшим недоліком селянського птахівництва було те, що “птахи утримуються в поганих умовах, майже без догляду, пересічна кількість птиці складає 8 голів, що не окуповує затрачених коштів на її утримання.”¹³⁵ Сучасники зазначали, що птахівництво на Поділлі перебуває у відсталому примітивному стані “Ніхто не дбає про покращення породи, задовольняються плеканням якої – не будь породи місцевих курей, а освіжування її крові здійснюють через підкладення для висиджування яєць другої породи. Для ночування птахів відводиться тісне й темне помешкання, що майже ніколи ніхто не прибирає, де-небудь під купами дров, над свинарником. Про раціональну годівлю ніхто з селян і гадки немає. У холодну, дощову погоду бравому півню і його подругам частенько доводиться дуже зле. В результаті обмежена носка яєць, різноманітні хвороби, страждання від недоїдання¹³⁶ Безпорідні кури на Поділлі мали надзвичайно низьку яйцєносність - 60-80 яєць на рік. До того ж, їх вага була

набагато меншою ніж яєчна продукція закордонних репродукцій курей,¹³⁷ Все ж, продукція птахівництва мала значний збут. Наприклад, лише за перше півріччя 1927 р. на Кам'янецьчині заготовлено 171343, а у першому кварталі 1928 р. 2772441 яєць.¹³⁸ До того ж, вона мала у 20-ті роки експортний характер. Проте на зовнішньому ринку ціна м'яса птиці, яєць з Поділля, порівняно із зарубіжною продукцією, цінувалася значно нижче, оскільки “жива вага курки є незначною, яйце дрібне, неодноманітне, брудне”¹³⁹ Обстеження продукції птахівництва Кам'янецької округи у травні 1925 р. виявило, що лише 8,7% яєць відповідають першому сорту і можуть розглядатися як повноцінна експортна продукція¹⁴⁰ В результаті продукція птахівництва у валовому доході пересічного селянського господарства, Кам'янецького округу, згідно бюджетного обстеження 1926 р., (451 крб. 03 коп.) складала 17 крб. 16 коп., поступаючись прибутковості рільництва і скотарства, але посідала друге місце після рослинництва в умовно - чистому прибутку – 11 крб. 09 коп.¹⁴¹ Нарощування продукції птахівництва, покращення її якості, могло б сприяти піднесенню селянського господарства, зростанню його заможності.

Традиційним улюбленим заняттям подільських селян було бджолярство. У 20 роках кількість пасік на Поділлі щорічно збільшувалася. Якщо у 1921 р. чисельність господарств на Проскуровщині які завели пасіку досягла 409, у 1922 р. – 536, у 1923 р. – 706, у 1924 р. – 565, у 1925 р. – 500.¹⁴² Одночасно із збільшенням пасік відбувався перехід їх на інтенсивні методи бджільництва. Насамперед це знайшло вияв у заміні застарілих вуликів “дуплянок” на рамкові “Дупляки зникають скрізь, як писала газета “Червоний Кордон”. - [табл. 82], нездале приладдя в сучасних умовах господарювання, причому знищення екстенсивного виду бджільництва відбувається швидше у великих пасічницьких господарствах”.¹⁴³ Якщо у 1920 році кількість рамкових вуликів на Проскурівщині складала 18544, то у 1926 р. 41961, або 64,4% до загальної кількості вуликів в окрузі.¹⁴⁴ Заміна дуплянок на рамкові вулики сприяла продуктивності

бджільництва. Наприклад, збір меду і воску із рамкового вулика на Поділлі у 1924 –1925 рр. склав 19,8 фунтів, а з дуплянок 11,7 фунтів меду та відповідно 1,42 і 1,09 фунтів воску.¹⁴⁵ Процес витіснення дуплянок рамковими вуликами на Поділлі відбувався неоднозначно і залежав від економічного стану господарства. Якщо у безпосівних господарствах Проскурівського округу у 1926 р. нараховувалося 4,77% рамкових вуликів то з посівом до одної дес. – 10,85%, 1,01- 2 дес. – 25,54%, 2,01 – 3 дес. – 28,64%, 3,01- 4 дес. – 18,60%, 4,01 – 6 дес. – 9,06%,¹⁴⁶ Велике значення в інтенсифікації бджільництва мали умови утримання бджіл. Анкетне опитування 1924 р. виявило, що у 6,1% опитаних власників пасік Поділля бджоли перезимували “добре” - 48,4%, - “посередньо” 45,5%, - “погано”¹⁴⁷ Причиною поганої зимівлі бджіл 44,1% респондентів вказали на нестачу корму, 39,6%, холоднечу 12,4%, вогкість у вуликах, 3,9% інші причини.¹⁴⁸ Лише 18,4% власників пасік мали “добрий” медовзяток, 60,7% “посередній”, а 20,9 % “поганий”.¹⁴⁹ Торкаючись товарності бджільництва варто поділити селянські пасіки на три групи: Першу складають пасіки до 10 рамкових вуликів. Як правило, вони мали споживчий характер. Другу - пасіки з 11-25 вуликів, які мали незначний товарний надлишок і 26 і більше – бджолосімей значні товарні лишки меду. Лише такі пасіки набували промислового товару.¹⁵⁰ Розглянемо розподіл пасік Проскурівського округу за кількістю рамкових вуликів у розрізі посівних груп.[табл. 83]. Як бачимо, найбільша кількість рамкових вуликів спостерігалася у малопосівних господарствах, у який був значний надлишок робочого часу, бракувало реманенту, тяглової сили. Саме такі господарства намагалися поліпшити матеріальний стан своїх родин, виробництвом товарного меду.

В цілому, можна констатувати, що розвиток городництва, садівництва, птахівництва і бджолярства не мав для селянських господарств чітко вираженого ринкового характеру. Фактично в цій галузі забезпечувалися мінімальні споживчі потреби селянських родин. Мати свою власну городину, садовину, мед, яйці, було

однією з умов виживання селян. Лише незначні надлишки цієї продукції збувалися на ринку. Цілком зрозуміло, що селянством Поділля не виявлявся особливий інтерес до інтенсифікації городництва, садівництва, птахівництва і бджолярства. Дані галузі розглядалися, як такі, що не вимагають значних затрат, але і користі дають мало. В майбутньому, в умовах капіталізації, існувала перспектива перетворення цих галузей у провідні і такі, що могли б дати чималий дохід селянському господарству.

Висновки

Селянин споконвічний годувальник будь-якого народу, нації. Характерно, що із зміною цивілізацій не припинялося і не зникало сільськогосподарське виробництво. Зникали могутні імперії, колись процвітаючі міста, а села відроджувалися, бо земля плодоносила й від згарищ і від поту селянина. Сьогодні є чимало тверджень, що селянське господарство віджило своє і йому на зміну прийшли великі сільськогосподарські підприємства ринкового типу. На наше переконання, яке ґрунтується і, на попередньому історичному досвіді, селянське господарство має перспективи існування. Ліс складається не лише із великих могутніх дерев, але і підліску, грибів, трави, птахів, комах, звірів тощо. Вся ця екосистема утворює справжній повноцінний ліс. Так само і сільськогосподарське виробництво має використовувати будь-які типи господарств, які посідаючи ту чи іншу нішу у багатоукладній аграрній економіці, виробляють хліб і до хліба. Ще Олександр Чаянов наголошував, що при розв'язанні проблеми переваг великої та дрібної форми господарства не можна обмежуватися тільки кількісним зіставленням їх показників. Протиставляти треба “не кількість іншій кількості, а різні кількості одна одній”. Якісні переваги дрібного селянського господарства можуть компенсувати, значною мірою, його кількісну слабкість.

У двадцяті роки селянське господарство зайняло домінуюче становище. Цьому передувала досить важка і сповнена драматизму боротьба селян із віджилими нетрудовими типами господарств. Спроба більшовицького режиму насадити на Поділлі великі господарства державного типу не увінчалася успіхом. У ході антибільшовицького повстанського руху селяни вибороли право вільного вибору форм землекористування, в результаті, якого у подільському селі виникла величезна кількість індивідуальних селянських господарств трудового типу. Проте традиційне аграрне перенаселення, зрівняльний принцип землекористування, бурхлива парцеляція селянських родин, яка особливо спостерігалася у 1917 -1922 рр. призвели до того, що на Поділлі виникли,

переважно, дрібні за розмірами, господарства. Головним негативним наслідком аграрної революції на Поділлі стала ліквідація багатоземельних, економічно міцних, селянських господарств. Саме це у значній мірі порушило стійкість селянського господарства як соціально-економічної системи.

Проаналізувавши заходи щодо піднесення селянського господарства Поділля у 1922-1927 рр. автор прийшов до висновку, що вони відзначалися млявістю, не мали завершеного, послідовного і головне, радикального, модернізуючого характеру. Власне політика вищих і місцевих органів влади стосовно селянського господарства мала подвійну суть. З одного боку, робилися деякі кроки щодо його піднесення: розгортання землевпорядних робіт з метою перейти до поліпшених форм сівозміни, кооперації, селянської взаємодопомоги, меліоративних робіт, організації прокатних, злучних пунктів, поширенню передових методів агротехніки тощо. Проте їх здійснення на практиці наштовхувалося на численні проблеми і труднощі, не знаходило належного розв'язання. З іншого - надзвичайно кволо переборювався консерватизм певної частини селянства стосовно радикалізму у модернізації селянського господарства. Через це можна стверджувати, що владні структури свідомо затягували розв'язання назрілих проблем селянського господарства, надіючись шляхом їх колективізації вирішити проблему докорінної модернізації сільського господарства. Таким чином, Радянська влада захоплена ідеєю колективізації селян проігнорувала ті колосальні можливості, які були у селянському господарстві, і прагнення значної її частини до пошуків новітніх, сучасних прийомів господарювання. Особливу велику роль міг зіграти інститут земельної громади, яка могла поєднати громадський інтерес у забезпеченні зростаючих потреб країни у продукції сільського господарства і особистий інтерес селянина, який полягав у всілякому зміцненні свого господарства, зростанню через нього заможності своєї родини. На Поділлі, де общинна форма господарювання не мала значного поширення і не була традиційною, формування інституту

земельної громади могло мати неабиякі результати, але за умови всілякої державної підтримки й допомоги. У зв'язку із проголошенням курсу на колективізацію сільського господарства у 1928- 1929 рр. було взято напрям на розорення сильних селянських господарств через систему надмірного оподаткування, хлібозаготівель тощо. Згодом цей курс переріс у відкритий терор проти заможної частини подільського селянства. Опинившись у силовому полі радянської тоталітарної системи, економічно сильні селянські господарства швидко розорювалися, втрачали будь-який інтерес до праці на землі.

Як свідчать результати дослідження, за сутністю соціально-економічних показників селянські господарства Поділля мали пріоритетно споживчий трудовий характер. Цей регіон характеризувався надмірно високою щільністю селянського населення, внаслідок чого господарства переважно були малоземельними, а селянські родини малодітними, Такі умови спричиняли високу трудомісткість господарств. Поділля особливо страждало від аграрного перенаселення. Невеликі розміри господарства, обмежені можливості застосування робочої сили поза його межами, зумовлювали значний надлишок робочого часу, який не мав свого використання. Через низьку капіталомісткість сільськогосподарський реманент, особливо тягло, концентрувалися в руках меншості господарів. Питома частина безреманентних і безтяглових господарств на Поділлі залишалася високою. Водночас багатьом селянським господарствам Поділля бракувало сільськогосподарського реманенту, особливо складного: сівалок, косарок, молотарок, віялок. Дрібні розміри землекористування ставили жорсткі межі ефективному, раціональному використанню реманенту, тяглової худоби. Саме тому обробка землі здійснювалася перш за все найманими знаряддями та робочою худобою. Супряга, як форма найпростішої кооперації, витіснилося найманням реманенту, тяглової худоби саме через низьку капіталізованість основної маси дворів. За таких умов безтяглові і безреманентні господарства потрапляли у кабальну залежність до дворів, де був надлишок

робочої худоби і сільськогосподарського реманенту. У ситуації, що склалася із селянськими землекористуванням, тяглом, реманентом реальним виходом для переважної більшості селянських господарств був перехід на багатопільні громадські сівозміни, виробниче кооперування. Дослідження свідчить, що у розрахунку на 100 десятин посіву на Поділлі спостерігався деякий надлишок реманенту і тяглової худоби. Запровадження багатопільних громадських сівозмін могло до певної міри вирішити проблему надлишку реманенту і тяглової худоби на одиницю посіву у конкретному господарстві, насамперед через кооперацію і супругу. Забезпечення житловими і господарськими будівлями селянського господарства була дещо кращою, ніж із робочою худобою і реманентом, але їх якість потребувала значного поліпшення, яке можна було розв'язати за умови збільшення товарності сільськогосподарської продукції та зростанню капіталовкладень у житло, внутрішнє і зовнішнє його облаштування, зведення якісних господарських будівель, тощо. З огляду на це, у дослідженні зроблено висновок, що матеріально-технічна база селянського господарства Поділля залишалася вкрай недосконалою, примітивною і потребувала значного поліпшення.

Аналіз бюджету селянського господарства Поділля свідчить про незначну майнову нерівність між селянами. Несприятлива кон'юктура цін на сільськогосподарські товари, незначний надлишок товарної продукції обумовили мізерні прибутки, а звідси видатки були розраховані на задоволення мінімальних споживчих потреб селянської родини.

Землеробство і продуктивне тваринництво у селянському господарстві Поділля посідали чільне місце. Досліджуючи їх розвиток, варто визнати, що пагінці передових методів їх ведення досить кволо прибивалися через товщу консерватизму, відсталості, примітивізму. Насамперед, це знаходило вияв у зменшенні трипільля, толоки, збільшення площі під просапними культурами, чистими парами, злущеної стерні, оранки на зяб. Проте подолати віджилі методи

ведення землеробства, у розглядуваний період, не вдалося. Цікавим сюжетом у системі рільництва було зменшення т.з. споживчих культур неринкового характеру і деяке збільшення посівів озимої пшениці, цукрового буряка, тютюну, картоплі, кукурудзи. Розвиток продуктивного тваринництва нашо́вхувався на серйозну кормову проблему. Через це дана галузь на Поділлі передусім забезпечувала споживчі потреби селянських родин і лише незначний її надлишок збувався на ринку, передусім, мова йшла про молоко і молокопродукти, свинину. М'ясний напрямок у відгодівлі великої рогатої худоби не отримав на Поділлі належного поширення. Піднесення продуктивного тваринництва цілком залежало від головної галузі сільського господарства – рільництва. А воно, як зазначалося вище, потребувало значної модернізації і в тих умовах не могло забезпечити тваринництво, кількісно і якісно, належними кормами. Дрібне селянське господарство ставило досить жорсткі перешкоди в інтенсифікації продуктивного тваринництва: покращенню порідності корів, свиней, овець, забезпеченню належної ветеринарної допомоги, впровадженню передових методів догляду і утримання худоби. Певного поширення на Поділлі набули допоміжні галузі селянського господарства: городництво і птахівництво. Саме вони практично були присутні у майже в кожному селянському дворі. У задоволенні споживчих потреб селянської родини ці галузі відігравали ключову роль. Надлишок городньої і продукції птахівництва збувалися на ринку. Садівництво і бджолярство мало вибірко́вий характер, тобто наявність садів і пасік було не обов'язковою галуззю селянського господарства. Лише незначна кількість селян практикували розведення садів і бджіл.

Проте, як показують матеріали дослідження продукція садівництва і бджолярства мали передусім не споживчий, а ринковий характер. Селянська родина, в силу низьких споживчих потреб, вважала споживання фруктів і меду надмірною розкішшю і намагалася збути цю продукцію на ринку, з метою поповнення надходжень до бюджету.

На наш погляд, селянське господарство Поділля в умовах радянського тоталітарного режиму, було приречене на дуже низький рівень розвитку. Держава розглядала його як тимчасове явище, а звідси мало дбала про нього, чинила всілякі перешкоди, намагаючись довести на практиці більшовицький постулат про обмеженість, відсталість, вичерпність можливостей селянського господарства. Ще у 1919 р. у Програмі РКП(б) поставлено завдання про запровадження на селі великого соціалістичного землеробства. Отже, селянське господарство розглядалося, кремлівськими зверхниками, як перехідне, обмежене у часі, явище. І до нього влада ставила із певними застереженнями, які полягали у тому, щоб не дати йому можливості радикально зміцнити позиції. Комуністичний режим не приховував, що лише колективізація селянських господарств зможе модернізувати аграрний сектор економіки. Проте навіть за таких складних умовах індивідуальне селянське господарство виявило неабияку стійкість, демонструвало пошук методів, форм до модернізації, Проте перспектива її здійснення могла відбутися лише у ринковій економіці. В умовах силового більшовицького режиму селянське господарство було приречене на загибель.

Вступ.

Примітки:

1. Фролов В.И. Характеристика крестьянского хозяйства и земельный фонд Подольской губернии. Винница: Типография городского управления, 1917.
2. Городецький Сергій. Сільське господарство Поділля перед Світовою війною. Вінниця: Кабінет виучування Поділля, 1929.
3. Олійник І.А. Організаційні моменти диференціації селянських господарств України // Записки сільськогосподарського інституту в Кам'янці на Поділлі. Кам'янець на Поділлі, 1924. – Кн.1. – С.3-16; його ж Економіка сільськогосподарства Поділля // Записки сільськогосподарського інституту в Кам'янці на Поділлі. Кам'янець на Поділлі, 1926. – Кн.2. – С.3-18.
4. Підкуймуха Ю.П. Сільське господарство Кам'яниччини за перше 10-річчя Жовтневої революції та заходи, щодо його розвитку. Кам'янець-Подільський: Видання газети “Червоний кордон”, 1927.
5. Хомич П.А. Коммунистическая партия Украины в борьбе за коллективизацию сельского хозяйства. 1927-1934 гг. (На материалах Винницкого, Проскуровского, Каменец-Подольского и Тульчинского округов.). Автореф. дис. канд. ист. наук. К., 1965.
6. Історія міст і сіл УРСР: Хмельницька область. К., Головн. редк. УРЕ АН УРСР, 1971; Історія міст і сіл УРСР: Вінницька область. К., Головн. редк. УРЕ АН УРСР, 1972.
7. Нариси історії Вінницької обласної партійної організації. Вид. 2-е, перероб. Одеса: Маяк, 1980; Нариси історії Хмельницької обласної партійної організації. Вид. 2-е, переробл. Львів: Каменярь, 1982.

8. Нариси історії Поділля. На допомогу вчителю. (Авт. колектив А.Ф.Суровий, О.М.Завальнюк, І.В.Рибак, А.І.Мамалига.) Хмельницький: Облполіграфвидав, 1990. – С.132.
9. Калініченко В.В. Селянське господарство України в період непу. Історико-економічне дослідження. Харків: Основа, 1997.
10. Святець Ю.А. Українське селянське господарство та нова економічна політика. Дніпропетровськ: Видавництво Дніпропетровського національного університету, 2007.
11. Панченко П.П. Сторінки історії України ХХ ст. (Українське село: поступ, сподівання, тривоги). К., 1995.
12. Нечитайло В.В. Селянське господарство фермерського типу в Україні: історія і сучасність. Кам'янець-Подільський “Аксіома”, 2004.
13. Лубчинський А.А. Індивідуальне трудове господарство в силовому полі тоталітарного режиму в Україні в 20-х роках ХХ ст. // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Збірник наукових праць. Інститут історії України НАНУ. К., 2001. Вип.2.- С.129-139.; його ж Землевпорядні заходи радянського уряду, як підготовка до впровадження колективної форми аграрного виробництва // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету. Історичні науки. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2004. – Т.13. – С.220-229.
14. Костенко Р.В. Основні тенденції розвитку сільського господарства України 20-х початку 30-х рр. // Український селянин. Праці науково-дослідного інституту селянства. Черкаси: 2001. - №3. – С.227-228.
15. Десятніков О.В. Оплата праці найманих сільськогосподарських робітників в індивідуальному селянському господарстві України в період непу. // Український селянин. Збірник наукових праць. Черкаси: 2000. – Вип.8. – С.247-250; його ж Чисельність робітників в одноосібних селянських

- господарствах України у період непу // Український селянин, Збірник наукових праць. Черкаси: 2003. – Вип.7. – С.247-250.
16. Лазуренко В.М. Податкова політика радянської держави по відношенню до економічно міцного селянського господарства в добу непу // Український селянин. Збірник наукових праць. Черкаси: 2002. – Вип.6. – С.109-112.
 17. Корновенко С.В. Податкова політика більшовиків в українському селі 1921-1923 рр. // Український селянин. Праці науково-дослідного інституту селянства. Черкаси: 2001. №1. – С.41-43.
 18. Морозов А.Г. Село і гроші. Українська кредитна кооперація в добу непу. Черкаси: 1993.
 19. Морозов А.Г., Гоцуляк В.В. Сільськогосподарська контракція в добу непу // Український селянин. Праці науково-дослідного інституту селянства. Черкаси: 2001. - №1. – С.32-37.
 20. Дзюбак С.О. Сільськогосподарська і промислова кооперація на Поділлі в 20-ті роки ХХ ст. // Український селянин. Праці науково-дослідного інституту селянства. Черкаси: 2001. - №1. – С.39-41.
 21. Нолл Вільям. Трансформація громадянського суспільства: усна історія української селянської культури. 1920-1930 рр. К., 1999.
 22. Красносілецький Д.П. Антибільшовицький повстанський рух під проводом Я.Гальчевського: географія і хроніка подій // Історичне краєзнавство в системі освіти України: Здобутки, проблеми, перспективи. Науковий збірник. Кам'янець-Подільський: Абетка-Нова, 2002. – С.230-234. (у співавт. з І.В.Рибаком); його ж, Антибільшовицький повстанський селянський рух Якова Гальчевського на Поділлі в 1922 р. // Наукові праці: Науково-методичний журнал. Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. П.Могили, 2006, - Т.48. – Вип.35. – Історичні науки. – С.112-116.
 23. Лойко О. Розвиток сільського господарства і становище селянства на Поділлі у відбудовний період (1921-1925 рр.) // Наукові праці Вінницького

державного педагогічного університету ім. М.Коцюбинського. Серія Історія. Вінниця: 1999. – Вип.1. – С.85-88; її ж, Ставлення селян Поділля до політики радянської влади у початковий період непу. // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету М.Коцюбинського. Серія: Історія. Вінниця: 2000. – Вип.2. – С.127-130.

- 24.Рибак І.В., Яцюк В.А. Одноосібні селянські господарства Поділля: класифікація, структура, соціально-економічна характеристика (1923-1928 рр.) // Фермерські господарства Поділля: Історична ретроспектива і сучасність. Кам'янець-Подільський, 2003. – С.78-83; їх же, Робоча худоба, будівлі у селянському індивідуальному господарстві Поділля у 20-х роках ХХ ст. // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету. Історичні науки. Кам'янець-Подільський, 2004. – Т.12. – С.361-368; Яцюк В.А. Сільськогосподарський реманент та машини в селянському господарстві Поділля в період непу. // Український селянин збірник наукових праць. Черкаси: 2003. – Вип.7. – С.131-134; Рибак І.В. Індивідуальне селянське господарство Поділля у статистичному вимірі // Матеріали XIII Подільської історико-краєзнавчої конференції. Кам'янець-Подільський: 2007. – Т.2. –С.134-142. та інш.
- 25.Статистика України. –Х: УСУ України, 1922- Серія 2. Сільськогосподарська статистика. – Т.2. Підсумки сільськогосподарського перепису – Вип. 1-6; Статистика України.- Х.: ЦСУ УСРР, 1925-1928. - Серія 2. –Т. 6. - Вип. 1-4; Статистика України . - Х. ЦСУ УСРР, 1928. - Серія 2. - Т. 4. - Вип. 4; 7; 8.

Розділ І.

1. Еремін Н.В. Опыт разделения Подольской губернии на сельскохозяйственные районы // Экономическая жизнь на Подолии. – 1913. - №20. – С.14.
2. Олійник І.С. Економіка сільського господарства Поділля // Записки сільськогосподарського інституту в Кам'янці на Поділлі. Кн.2. Кам'янець на Поділлі: Друкарня ім. Леніна, 1926. С.3.
3. Набоких А.И. Несколько замечаний к схематической почвенной карте Подольской губернии. Статистический отдел Подольской губернской земской управы. Одесса: Типография акционерного Южно -Русского общества печатного дела, 1916. – С.18-20.
4. Пржемський К. К вопросу о Балтском ярусе // Записки общества Подольских естествоиспытателей и любителей природы. Каменец-Подольский, 1915. – Т. III. – С.15-16.
5. Качинський А. Очерки аграрной революции на Украине. Уравнительный раздел земли. Харків: Держвидавництво України, 1922. - Вип. I.- С.51.
6. Фролов В.І. Вказ. праця. – С.14.
7. Там само. - С.16.
8. Там само. – С.22.
9. Там само. – С.28.
10. Там само. – С.29.
11. Там само. – С.30.
12. Там само. – С.42.
13. Там само. – С.64.
14. Городецький Сергій. Сільське господарство Поділля перед світовою війною... С.114-115.
15. Городецький Сергій Вказ.праця С.138-139.
16. Калініченко В.В. Селянське господарство України в період непу ... С.168

17. Фортунантов А. Несколько страниц по экономике и статистике сельского хозяйства. М., 1909. – С.14-15.
18. Городецкий С. До економічної оцінки післяреволюційного стану селянської агротехніки на Поділлі // Записки Київського сільськогосподарського інституту. 1925. - Т.1. К.,–С.18-19.
19. Экономическая жизнь Подолии. – 1913. - №21. – С.38.
20. Нечитайло В.В.. Селянське господарство фермерського типу в Україні ... С.240.
21. Приходько Е. Данные об урожаях трав и зерновых хлебов в Подольской губернии по пробным умолотам в 1916 г. - Каменец-Подольский: Типография Подольского губернского правления, 1917. – С.5.
22. Нечитайло В.В. Селянське господарство фермерського типу в Україні... С.236-237.
23. Там само. - С.238.
24. Там само. - С.240.
25. Заборовський В.П. Організаційно-економічні аспекти становлення селянських фермерських господарств у Подільській губернії на початку ХХ сторіччя. // Фермерське господарство на Поділлі: Історична ретроспектива і сучасний стан. Кам'янець-Подільський: 2003. – С.24-25.
26. Экономическая жизнь Подолии. – 1913. - №16. – С.38-41.
27. Статистичний бюлетень. – Проскурів: Окружне статистичне бюро. – Проскурів. – 1927. – Ч.2. – С.13.
28. Лысенко А. Опыт предварительного исследования себестоимости выращивания одной штуки крупного рогатого скота и свиней и производства одного пуда их живого веса // Подольский хазяин .- 1915. - №7. – С.12-14.
29. Сільське господарство Кам'янеччини за перше десятиліття Жовтневої революції. - Кам'янець-Подільський, 1927.- С.14.

30. Городецький Сергій. Сільське господарство Поділля... С.70.
31. Урожай хлібів в 1917 році на Поділлі. Кам'янець на Поділлі: 1918. – С.21.
32. Якименко М.А. Економічна ефективність індивідуального селянського (фермерського) господарства в епоху утвердження і розвитку ринкових відносин (1861-1917). // Український селянин. – Черкаси. – 2001. – Вип.1. – С.132.
33. Булдаков В. Красная смута. Природа и последствия революционного насилия. М., 1989. – С.47.
34. Історія українського селянства. К., - Наукова думка, 2006. – Т.1. - С.534.
35. Известия Всеукраинского ЦИК.- 1919. – 18 червня.
36. Сторожук Ярослав Збунтоване село: повстанський рух на Поділлі в 20 роках ХХ ст. – Летичів: 2006. – С.2-3.
37. Красносілецький Д.П. – Антибільшовицький рух селян в Правобережній частині УСРР у 1920-1924 рр. Автореф. дис. к.і.н. Чернівці. 2007. - С.9.
38. Завальнюк К.В. Провісники волі. Повстанський рух на Поділлі у персоналіях (20-і роки ХХ ст.). Літин: 2005. – С.236.
39. Калініченко В.В. Селянське господарство України в період непу... С.3.
40. Сільське господарство Кам'яниччини за перше десятиріччя Жовтневої революції ... С.49.
41. Розроблювання господарств // Червона правда. – 1922. – 7 березня.
42. Качинский А. Очерки аграрной революции на Украине... С.84.
43. Ще раз про “чорні переділи” // Червоне село. – 1923. – 3 жовтня.
44. Качинский А. Очерки аграрной революции на Украине... С.85-86.
45. Олійник І. Організаційні проблеми селянського господарства Правобережної України. // Записки сільськогосподарського інституту в Кам'янці на Поділлі. – Кам'янець на Поділлі: 1924. – Т.1. – С.9.

46. Гуревич М.Б. К вопросу о дифференциации крестьянского хозяйства Украины. Харьков. – 1925. – Вып.1. – С.15-16.
47. Бюллетень Подольского губернского статистического бюро. Винница: 1925. - №1-2. – октябрь-декабрь 1924. – С.30.
48. Стенографический отчет I сессии ВУЦИК VI созыва – 27 мая 1922 года. Харьков. 1922. – С.115-121.
49. Що таке “куркуль”? //Червоний кордон. – 1925. – 15 лютого.
50. Трактор розорав кишені куркулів // Червоний кордон. – 1927. 16 липня.
51. Птахівнича кооперація Кам’яниччини вже має 200 тис. пайовиків // Червоний кордон. – 1929. – 4 липня.
52. Яку користь приносять молочні спілки // Червона правда. – 1922. – 7 травня.
53. Контрактуємо посіви // Червоний кордон. – 1929. – 8 січня.
54. Кооперація допомагає сіяти буряки. // Червоний кордон. – 1926. – 15 квітня.
55. Про селянський землеустрій. // Червоне село. – 1923.- 26 вересня.
56. Там само.
57. Заводьмо громадську сівозміну // Червоний кордон. – 1927. – 17 вересня.
58. Землевлаштування // Червоний кордон. – 1925. – 5 квітня.
59. Треба допомогти // Червоний кордон. – 1926. – 24 січня.
60. Переходимо на чотириохпілля // Червоний кордон. – 1926. – 24 січня.
61. Не хочуть позбутися трьохпілля // Червоний кордон. – 1926. – 24 січня.
62. Старе, ще цупко держиться // Червоний кордон. – 1927. – 26 листопада.
63. Як ми за землеустрій боролися // Червоний кордон. 1926. – 7 листопада.
64. Сільське господарство Кам’яниччини за перше десятиріччя Жовтневої революції... С.7.
65. Там само. - С.7.
66. Там само. - С.28.
67. Бракує ветперсоналу. // Червоний кордон. – 1927.- 11 червня.

68. Агроном на селі. // Червоний кордон. 1926. – 11 грудня.
69. Треба й іншим прикладу брати // Червоний кордон. – 1926. – 11 серпня.
70. Готуємося до сільськогосподарських виставок //Червоний кордон”. – 1926. – 18 серпня.
71. Як ми перевели свято врожаю // Червоний кордон. – 1926. – 6 жовтня.
72. Хліборобам треба вчитися // Червоний кордон. – 1927. – 1 січня.
73. “Червоний кордон” вчить краще господарювати // Червоний кордон. – 1927. – 8 травня.
74. Дбаємо про господарство // Червоний кордон. – 1927. – 8 травня.
75. “Червоний кордон” вчить краще господарювати // Червоний кордон. – 1927. – 8 травня.
76. До окружних і районних земельних управлінь та відділів народної освіти на Поділлію й Волині // Західноукраїнський господар. Сільськогосподарська газета для подільського та південноволинського села. Видання Кам’янець – Подільського сільськогосподарського інституту ім. Карла Маркса. – 1925. – лютий. – С.4.
77. До делегатів Другого окружного з’їзду Рад Кам’яниччини // Західноукраїнський господар. – 1925. – Ч.3. –С. 2.
78. Західноукраїнський господар. – 1925. – березень-квітень – С.8.
79. Корновенко С.В. Податкова політика більшовиків в українському селі в 1921-1923 рр. ... С.43.
80. В.М.Лазуренко. Податкова політика радянської держави по відношенню до економічно міцного селянського господарства України в добу непу. - С.110.
81. Сільське господарство Кам’яниччини за перше десятиріччя Жовтневої революції. ... С.27.
82. Сільгосподаток по-новому обрахунку // Червоний кордон. – 1924. – 18 жовтня.
83. Сільгосподаток на Кам’яниччині // Червоний кордон. – 1925. – 4 жовтня.

84. О це дійсно лицем до села // Червоний кордон. – 1925. – 23 серпня.
85. Якименко М.Я. Організація перенаселення селян на Далекий Схід, як метод боротьби радянської влади з аграрним перенаселенням в Україні напередодні голодомору 1932-1933 рр. // Український селянин. Збірник наукових праць. Черкаси. 2002. – Вип. 2. – С.128.
86. Переселення селян // Червоний кордон. – 1927. – 4 червня.
87. Переселення з Кам'янецького округу в 1927 р. // Червоний кордон. – 1927. – 2 квітня.
88. Переселення селян з Кам'янецького округу // Червоний кордон. – 1927. – 4 червня.
89. Сільське господарство Кам'яниччини за перше десятиріччя Жовтневої революції ... С.8.
90. Чому не розвивається переселенський рух на Поділлі // Червоний кордон. – 1927. – 4 червня.
91. Кімітака Мауцзато Сельская хлебозапасная система в России 1864-1917 годы // Отечественная история. – 1896. - №3. – С.187; МВД. Исторический обзор правительственных мероприятий по народному продовольствию. – Слб. 1893. – Ч.2. – С.253-254.
92. Сборник узаконений и распоряжений рабоче – крестьянского правительства Украины. – 1921. – Ст. 769. – С. 911-912.
93. ЦДАВО України. – Ф.348 – Оп.1. – Спр. 100. – Арк. 44.
94. ДАВО – Ф. 973. – Оп. 2. – Спр. 31. – Арк.8.
95. ДАХО – Ф. 182. – Оп.1. – спр. 1123. – арк. 5 (зв).
96. ДАВО. – Р.Ф. – 973. – Оп.2. – Спр.31.- арк.8.
97. ЦДАВО України. – Ф. 348. – Оп.1. – Спр.15.- Арк. 13.
98. Створимо потужні фонди селянської взаємодопомоги // Вісті. – 1927 р. – 15 серпня.
99. Нолл Вільям. Вказ. праця. - С.38-39.

100. Ярмарки у Вінницькій окрузі. // Бюлетень. Вінницького округового статистичного бюро. Вінниця: Держдрукарня ім. Леніна, 1926. - №1-2. – С.80.
101. Україна. Статистичний щорічник - Харків: 1926. – С.256-257.
102. Бюллетень Подольського губернского статистического бюро. Винниця: 1925. - №3. – С.18.
103. Экономика и статистика Проскуровщины. Ежемесячный бюллетень Проскуровского окрплана и окрстатбюро. Проскуров: 1927.- С.24.
104. Коні гинуть // Червоний кордон. – 1926. – 11 вересня.
105. Меліоративні роботи в недорідних районах // Червоний кордон. – 1926. – 4 квітня.
106. Геринович В. Про яри і ярки Кам'яниччини та засоби боротьби з ними. // Червоний кордон. –1927. - 5 січня. його ж. Засаджуйте лісом косогири і боріться з ярами // Червоний кордон. – 1924. – 19 жовтня.
107. Сільське господарство Кам'яниччини за перше десятиріччя Жовтневої революції. ...С.8.
108. Громадсько - меліоративні роботи на Кам'яниччині // Червоний кордон. – 1926. – 13 жовтня.
109. Там само ... – 13 жовтня.
110. Сільське господарство Кам'яниччини за перше десятиріччя Жовтневої революції.- С.9.
111. Невдобну площу перетворимо на культурну // Червоний кордон. – 1928. – 24 березня).
112. Про концентрацію прокатних пунктів // Червона правда. – 1922. – 16 квітня.
113. В роботі прокатних пунктів не все гаразд // Червоний кордон. – 1923. – 188 травня.
114. Поліпшити роботу прокатних пунктів // Червоний кордон. 1929. – 21 січня.

115. Стан сільського господарства Кам'янецької округи та його перспективи...
Кам'янець-Подільський: 1928. - С.17-18.
116. Там само. – С.19.
117. Цукроварні матимуть буряк // Червоний кордон. – 1928. – 1 березня.
118. Як підняти сільське господарство Кам'яниччини // Червоний кордон. – 1926. – 21 лютого.
119. Перспективні завдання, щодо розвитку сільського господарства округи // Червоний кордон . – 1927. – 28 червня.
120. Бюлетень Вінницького окружного статистичного бюро. – Вінниця: 1926. - №1-2. – С. 67.
121. Село, яким воно не повинно бути // Червоний кордон. – 1928. – 20 жовтня.
122. Загублене село. // Червоний кордон. – 1928. – 8 грудня.
123. Селянки будуйте нове життя // Червона правда. – 1922. – 26 березня.
124. Компартія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. К., 1976.-Т.1.-С.498.
125. КПРС в резолюціях і рішеннях, з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. К., 1980.-Т.4.-С.49.
126. ДАХО. - Ф.П.З. - Оп. 1. - спр. 321. - Арк..31.
127. Там само, - Арк.. 22.
128. Вісті. - 1929. - 12 серпня.
129. Про індивідуальне оподаткування глітая. / Комсомолец прикордоння. - 1929.- 19 липня.
130. Не добачають куркуля. // Комсомолец прикордоння. - 1929. - 20 липня.
131. Два роки роботи уряду УСРР 1926/27 - 1927/28: Матеріали до звіту XI з'їзду Рад. - Харків, 1929. - С.7 7.
132. Там само. С.42.
133. Повністю скористатися сільськогосподарським податком. // Червоний кордон. - 1929. - 22 серпня.

134. Вісті. - 1928. - 14 лютого.
135. ДАХО. - Ф.П.3. - Оп.І. - Спр. 312. - Арк. 16.
136. Вісті. - 1928. - 14 лютого,
137. ДАХО.-Ф.П.3.- Оп.1.- Спр. 312. - Арк. 16.
138. Там само.- Ф.Р. 337.-Оп.1. – Спр. 1147. - Арк. 17.
139. Там само. - Ф.Р. 659. - Оп. 1. - Спр. 796. - Арк.. 25-26.
140. Там само. - Ф.П. 458. - Оп.1. - Спр.325. - Арк.. 17.
141. Там само. - Ф. 659. - Оп. 1. - Спр. 180. - Арк., 40.
142. Бойкотуємо шкідників хлібозаготівлі. - // Червоний кордон. - 1929. - 2 лютого.
143. ДАХО. - Ф.П. 458. - Оп. 1. - Спр. 180. - Арк.. 40.
144. Там само. - П. 112. - Оп.І. - Спр. 33. - Арк.. 65.
145. Там само. - Спр. 14. - Арк. 66.
146. Там само. - Спр. 33. - Арк. 65.
147. Там само. - Спр. 321. - Арк. 45.
148. Там само. - Ф.Р 766. - Оп.1. - Спр. 358, - Арк. 10.
149. ЦДАГО України. - Ф. 1. - Оп. 5. - Спр. 385. - Арк.. 272-274.
150. За опір хлібозаготівлі - бойкот. // Червоний кордон. - 1929. - 29 жовтня.
151. Боротися з куркульським саботажем. // Червоний кордон. - 1929, - 11 липня.
152. Знищити шкідників хлібозаготівлі, не перекручуючи класової лінії // Червоний кордон. - 1928. -11 травня; ЦДАГО України. - Ф.1. - Оп.5. - Спр. 385.-Арк.. 285.
153. ЦДАГО України. - Ф.1. - Оп.5. - Спр.385. - Арк. 285.
154. Про глитая, попівське казання та незаможницьку резолюцію. // Червоний кордон. - 1929. - 9 жовтня.
155. виправимо помилку, виженемо глитаїв з колгоспу. // Червоний кордон. - 1929. -3 жовтня.

156. Не хотів як слід господарювати - позбувся права користуватися землею. // Червоний кордон. - 1929. - 29 березня.
157. Куркулі не хочуть землеоблаштуватися по-новому. // Червоний кордон. - 1928. - 28 жовтня.
158. ЦДАГО України. - Ф.1. - Оп.5. - Спр. 385. - Арк.. 327.
159. Там само. - Арк.. 274.
160. ДАХО. - Ф.П.3. - Оп. 1. - Спр.321. - Арк.. 21.
161. Там само. - Арк. 24.
162. Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание 1927-1939. Документы и материалы. В 5-ти томах. / Т.1. 1927 – ноябрь 1929. Под ред. В.Данилова, Р.Маннинга, Л.Виолы. М., РОССПЭН. 1999. – С.289.
163. ДАХО. - Ф.П. 458. - Оп.1. - Спр. 212. - Арк.. 15.
164. ЦДАГО України. -Ф.1. -Оп. 5. -Спр. 385.-Арк.. 272.
165. ДАХО. - Ф. П. 405. - Оп. 1. - Спр.51, - Арк.. 41.
166. Там само. - Ф.Р. 659. - Оп.1. - Спр. 800. - Арк.42.
167. Там само. - Арк.. 45.
168. Там само. - Ф.П. 422. - Оп.І. - Спр, ;. 06 - Арк..42.
169. Там само. - Ф.П. 112. - Оп. І. - Спр. 33. - Арк.. 2.
170. Там само. - Ф.П. 230. - Оп. І. - (:ир. 10. - Арк.. 167.
171. ЦДАГО України. - Ф. 1. - Оп.5. - Спр. 385. - Арк.. 327.
172. Петренко В.І. Хлібозаготівельна політика більшовиків України в 1929 році // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім.. М. Коцюбинського. Серія історія. - Вип..6. Вінниця: 203. - СІ 13.
173. Там само. — С. 114.
174. Зінченко А.Л. Хлібозаготівельні компанії кінця 20-х років на Поділлі // Тези доповідей УІІ Подільської історико-краєзнавчої конференції, ■ Кам'янець-Подільський: 1996. - С.7.
175. Петренко В.І. Вказ. праця... С. 113.

176. Зінченко А.Л. Вказана праця... С. 8.
177. Там само.
178. Трагедия советской деревни... Т.І. - С.295.
179. ДАХО. Ф.Р. 848. - Оп.2. - Спр. 31.- Арк. 1.
180. ДАХО. - Ф.П. 458. - Оп.1.- Спр. 68. -Арк. 19.
181. Там само. - Ф.П. 459. - Оп. 1. - Спр.76. - Арк. 29.
182. Там само. - Ф.П. 112. - Оп.1, - Спр, 34. - Арк. 62-63.
183. Трагедия советской деревни.. Т, 1. - С.77.
184. Там само. - С.80.
185. ДАХО. - Ф.П. 112. - Оп.1. - Спр. 34. - Арк.11-12.
186. Там само. - Ф.П. 158. - Оп. 1. - Спр. 180. - Арк.. 10.
187. Там само. - Ф.П. 458. - Оп.1. - Спр.277. - Арк.. 9,14,16.
188. ЦДАГО України. - Ф.1. - Оп 5. - Спр. 385. - Арк..327.
189. Там само. Арк.. 272-273.
190. Глитаїв - терористів засуджено до розстрілу. // Червоний кордон. - 1929. -15 жовтня.
191. На лаві підсудних. // Червоний кордон. - 1929. - 30 липня.
192. Суд над Великокарабчієвецькими куркулями. // Червоний кордон. - 1929. - 18 червня.
193. ЦДАГО України. - Ф. 1. - Оп. 5, - Спр.385. - Арк.. 272.

Розділ. II.

1. Дудолькевич Б.К. Екскурс до демографічних властивостей селянського населення Кам'яниччини // Записки сільськогосподарського інституту в Кам'янці на Поділлі. Кам'янець на Поділлі, 1927. – Кн.4. – С.12.

2. Там само. – С.16.
3. Там само. – С.12.
4. Дудолькевич Б.К. До сучасного демографічного вигляду Поділля // Записки сільськогосподарського інституту в Кам'янці на Поділлі. Кам'янець – на Поділля: 1926. – С.12.
5. Калініченко В.В. Селянське господарство України в період непу. – С.79.
6. Там само. - С.81.
7. Матеріали до статистичного аналізу сільського господарства Вінницького округу... С. 108.
8. Там само. – С. 97.
9. Об условиях сдачи единого сельскохозяйственного налога в 1923-1924 гг. // Бюллетень Подольского губернского статистического бюро. - Винница: 1924. - №2. – С.27.
10. Калініченко В.В. Селянське господарство України в період непу...С.88.
11. Матеріали до статистичного аналізу сільського господарства Вінницького округу 1917-1926 рр. Вінниця: 1926. – С.2.
12. Там само.
13. Сільське господарство Кам'яниччини за перше десятиріччя Жовтневої революції... С.112.
14. Там само. С.114.
15. Там само. С.115.
16. Сільськогосподарські райони Поділля і громадські сівозміни для них. Вінниця: 1925. – С.32.
17. Економічно-побутовий стан наймитства на Кам'яниччині незадовільний. Що виявила Кам'янецька прокуратура // Червоний кордон. – 1929. – 10 жовтня.
18. ДАВО. – Ф.Р.40. – Оп. 1. – Спр. 778. – Арк..13.

19. Яцюк В.А. Проблема аграрного перенаселення на Поділлі в середині 20-х років ХХ ст. в оцінці органів статистики // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. Михайла Коцюбинського. – Вип.6. – Серія: Історія: Збірник наукових праць. – Вінниця: 2003. – С.166.
20. Итоги весеннего обследования сельского хозяйства Подолии в 1923 г. // Выборочный подворный опрос. Винница: Подольская печать, 1923. – С.28-35.
21. Калініченко В.В. Селянське господарство України в період непу . – С.960.
22. Стан сільського господарства Кам'янецької округи та його перспективи. – С.122.
23. Там само.
24. Статистика України. Серія 2. Сільськогосподарська статистика. – Харків: 1930. - №174. – С.98-99.
25. Сільське господарство Кам'яниччини за перше десятиріччя Жовтневої революції ... С.132.
26. ДАВО. – Ф.П.1. – Спр. 404. –Арк.7.
27. Матеріали до статистичного аналізу сільського господарства Вінницького округу – С.132.
28. Там само. – С.133.
29. Там само.- С.132.
30. Там само. - С.127.
31. Там само. С.138.
32. Бюлетень Вінницького округового статистичного бюро. – Вінниця: Центральне статистичне управління України. – 1927. - №1. – Жовтень – грудень 1926. – С.6.
33. Калініченко В.В. Селянське господарство України в період непу... С.118.
34. Розраховано за Матеріалами статистичного аналізу сільського господарства Вінницького округу... С.46.

35. Бюлетень Вінницького округового статистичного бюро. – Вінниця: 1927. - №1. – Жовтень – грудень 1926 р. – С.19.
36. Калініченко В.В. Селянське господарство в період непу... С.119.
37. Україна. Статистичний щорічник. Харків: 1926. – С.96.
38. Матеріали до опису округ УСРР. Кам'янецька округа. Кам'янець-Подільський: Центральне статистичне управління УСРР, 1926. – С.20.
39. Сільськогосподарські райони Поділля і громадські сівозміни для них. ... С.63.
40. Землевлаштування на Кам'яничині // Червоний кордон. – 1925. – 11 квітня.
41. Сільське господарство Кам'яничини за перше десятиріччя Жовтневої революції... С.104.
42. Калініченко В.В. Селянське господарство України в період непу... С.150.
43. Бюлетень НКЗ УССР. Харков: 1924. - №32. – С.122.
44. Типи сівозмін для Могилів-Подільської округи та їх агротехнічне і економічне обґрунтування. Могилів-Подільський: Окружний земельний відділ, 1929. – С.55.
45. Стан землевпорядних робіт на Кам'яничині // Червоний кордон. – 1926 . – 22 квітня.
46. Землевлаштування // Червоний кордон. – 1925. – 4 червня.
47. Величківський М.І. Колгоспи Кам'яничини // Записки сільськогосподарського інституту в Кам'янці на Поділлі. Кам'янець-Подільський: 1928. – Т.5. – С.171.
48. Сучасний стан сільського господарства на Поділлі // Червона правда. – 1922. – 28 лютого.
49. Матеріали до статистичного аналізу сільського господарства Вінницького округу... С.12.
50. Україна. Статистичний щорічник. – Харків: Центральне статистичне управління УСРР, 1926. – С.132.

51. Там само.
52. Статистика України. – Харків: 1927. - №130. – С.26-29.
53. Матеріали до статистичного аналізу сільського господарства Вінницького округу ...С.114.
54. ДАВО. – Ф.Р. 147. – Оп.1. – Спр. – 57. – С.84.
55. Там само.- Арк. 83. – (зв.).
56. Сільськогосподарські райони Поділля і громадські сівозміни до них. ...С.60.
57. НКЗС УСРР. Науково-консультаційна рада при НКЗС. Основні питання українського скотарства. – Харків: 1928. – С.9.
58. ДАВО. – Ф.Р.147.- Оп.1.- Спр.57. – Арк.84.
59. Стан сільського господарства Кам'янецької округи та його перспективи. ... С.12.
60. Бюллетень Подольського губернського статистического бюро. – Винниця:1925. - №3. – С.36.
61. Там само. – С.126.
62. Кам'яничина в цифрах, Кам'янець-Подільський: Округове статистичне бюро, 1927. – С.112.
63. Там само. – С.154.
64. Бюллетень Подольського губернського статистического бюро. – 1925. - №2.- 106.
65. Статистичний бюлетень Подільського губерніального статистичного бюро. – Вінниця: Центральне статистичне управління УСРР.-1925. -№3.-С.118.
66. Сільськогосподарські райони Поділля і громадські сівозміни для них. ... С.13.
67. ДАВО. – Ф.Р.40. – Оп.1. – Спр.778. – Арк.2.
68. ДАВО. – Ф.Р.147. – Оп.1. – Спр.57. – Арк. 83. зв.
69. Матеріали до статистичного аналізу сільського господарства Вінницького округу.... С.114.

70. Кам'яниччина в цифрах. ... С.96-97.
71. Бюллетень Подольського губернського статистического бюро. – Винниця: ЦСУ УСРР, 1925. - №2.- С.15.
72. Стан сільського господарства Кам'янецької округи та його перспективи ... С.112.
73. Плюйко С.А. Велика рогата худоба Кам'яниччини. Матеріали по обслідуванню великої рогатої худоби в 1924-1926 рр. //Записки сільськогосподарського інституту в Кам'янці на Поділлію. Кам'янець на Поділлію: 1928. – Т.5. – С.24.
74. Матеріали до статистичного аналізу сільського господарства Вінницького округу... С.5.
75. ДАВО. – Ф.Р. 3124. – Оп.1.- Спр.7. – Арк.167.
76. Там само. – С.73.
77. Сільське господарство Кам'яниччини за перше десятиріччя Жовтневої революції – С.18.
78. ДАВО. – Ф.Р. 40. – Оп.1. – Спр.778. – Арк.2.
79. Калініченко В.В. Селянське господарство України в період непу... С.180.
80. Там само... С.184-186.
81. Стан сільського господарства Кам'янецької округи та його перспективи. ... С.112.
82. Там само С.113.
83. Поволі машинізуємося // Червоний кордон. – 1926. – 6 червня.
84. Гуртуємося у машинові товариства // Червоний кордон. – 1926. – 15 грудня.
85. Які машини купує селянин // Червоний кордон. – 1927. – 18 березня.
86. Шляхи розвитку сільського господарства Кам'яниччини // Червоний кордон. – 1926. – 18 лютого.

87. Типи сівозмін для Могилів Подільської округи та їх агротехнічне і економічне обґрунтування. Могилів-Подільський: Окружний земельний відділ, 1929. – С.44.
88. Гарний реманент – кращий врожай // Червоний кордон. – 1927. – 1 січня.
89. Використовуймо машини. Передова // Червоний кордон. - 1929. – 4 липня
90. Трактор на селі // Червоний кордон. – 1925. – 13 грудня.
91. Матеріали до статистичного аналізу сільського господарства Вінницького округу: С.118.
92. Касьян А. Из быта сельского коммуниста // Коммунист. – 1926. – 18 февраля.
93. Пустимо сонце до наших хат. //Червоний кордон. – 1927. – 13 квітня.
94. Из сельского быта. // Коммунист. – 1926. – 18 февраля.
95. Марзеев А.Н. Жилище и санитарный быт сельского населения Украины. – Харьков: 1927. – С.5.
96. Там само. – С.27.
97. Червоний півень буяє // Червоний кордон. – 1926. – 5 вересня.
98. Чому ми горимо? // Червоний кордон. – 1926. – 14 січня.
99. Марзеев А.Н. Вказ. праця. – С.31.
100. Там само. – С.36.
101. Там само. – С.36.
102. Там само. – С.14.
103. Там само. – С.6.
104. Кінець каганцям // Червоний кордон. – 1926. – 11 вересня.
105. Марзеев А.Н. Вказ. праця . - С.71.
106. Полоцький О. Культурне будівництво на селі. Харків: 1930 – С.5.
107. Кульчицький С.В., Лях С.Р., Марочко В.И. Становление основ социалистического уклада жизни крестьянства. – К., Наукова думка, 1988. – С.134.

108. Нечитайло В.В. Еволюція житлового будівництва за роки Радянської влади // Народна творчість та етнографія – 1972. - №1. – С.88.
109. Куліковський М.С. Характеристика селянського житлового будівництва на Шепетівщині. Шепетівка: Окружне відділення ВУАН, 1927. – С. 1-27.
110. Калініченко В.В. Селянське господарство України в період НЕПУ С.195.
111. Бюллетень Подольского губернского статистического бюро. – Винница; 1925. - №2. – С.14.
112. Там само. – С.15.
113. ДАВО.- Р.147. Спр.1124.– Оп.1. – Арк.. 1.
114. Бюджетное обследование крестьянских хозяйств Подолии // Бюллетень Подольского губернского статистического бюро. – Винница: 1925. - №3. – С.19.
115. Там само. – С.26.
116. Як селяни Адамівки злиднів позбулися // Червоний кордон. – 1929. – 18 квітня.
117. Розничные рыночные цены в городах Подолии // Бюллетень Подольского губернского статистического бюро. – Винница: 1924. - №2.(5). – апрель-июнь. – С.33.
118. Из быта сельского коммуниста // Коммунист. – 1926. – 18 февраля.
119. Шаботин И. Сельская работа нужна в летний период // Коммунист. – 1926. – 11 апреля.
120. Из быта сельского коммуниста // Коммунист. – 1926. – 18 февраля.
121. Потребление население Подолии // Бюллетень Подольского губернского статистического бюро. Винница: Центральное статистическое управление УССР, 1924. - №1 (24). – январь-март. – С.53.
122. Там само. - С.49.

123. Там само. – С.46.
124. Як боротися з переднівком // Червоний кордон. – 1925. – 2 січня.
125. Переднівок // Червоний кордон. – 1925. – 2 січня.
126. Чому наше село терпить переднівок // Червоний кордон. – 1925. – 2 січня.
127. Бюллетень Подольського губернського статистического бюро. Винниця: 1925. - №3. –С.95.
128. Там само. – С.32.
129. Кам'яниччина в цифрах. – С.115.
130. Двоє господарів // Червоний кордон. – 1925. – 18 жовтня.

Розділ III.

1. Бюджетное обследование крестьянских хозяйств // Бюллетень Подольского губернського статистического бюро. – Винниця: 1925. - №3. – июль. – С.3.
2. Господарюймо. Передова // Червоний кордон. – 1925. – 1 січня.
3. Агроном Шахов. Час покинути трьохпілля. // Червоне село. – 1923. – 1 листопада.
4. Там само.
5. Треба остаточно знищити трьохпілля // Червоний кордон. – 1927. – 3 вересня.
6. Чим і як краще замінити толоку // Червоний кордон. – 1928. – 28 березня.
7. Хто краще зробив // Червоний кордон. – 1927. – 24 вересня.
8. Завів ранній пар // Червоний кордон. – 1927. – 30 липня.
9. Заводьте зайняті пари // Червоний кордон. – 1929. – 2 березня.
10. Лущу стерню // Червоний кордон. – 1927 . –27 серпня.
11. Бюллетень Винницького окружного статистического бюро. – Винниця: 1926. - №1-2. – С.101.

12. Бюллетень Подольского губернского статистического бюро. Винница: 1925. - №4. – октябрь - декабрь. – С.64.
13. Калініченко В.В. Селянське господарство України в період непу... С.214.
14. Бюлетень Вінницького округового статистичного бюро. Вінниця: 1926. - №3. – С.118.
15. Як краще угноювати //“Червоний кордон” – 1925. – 8 травня.
16. Який гній на поле вивозити // Червоний кордон. – 1927. – 24 вересня.
17. Не марнуйте гною. – //Червоний кордон. – 1927. – 16 липня.
18. НКЗ УССР. Перспективний план по сільському хозяйству Лесостепи и Полесья Украины. Харьков: 1925. – С.ХІІІ.
19. Олійник І. Економіка сільського господарства Поділля // Записки сільськогосподарського інституту в Кам’янці на Поділлію. Кам’янець на Поділлію: 1926. – Кн.2. – С.112.
20. Сільське господарство Кам’яниччини за перше десятиріччя Жовтневої революції... С.132.
21. Кам’яниччина в цифрах... С.83.
22. Олійник І.А. Проблема селянських сівозмін на Поділлію // Записки сільськогосподарського інституту в Кам’янці на Поділлію. Кам’янець-Подільський. 1927. – Кн. 4. – С.28.
23. Тепер я кожному раджу угноювати суперфосфатом // Червоний кордон. – 1927. – 23 квітня .
24. Сільськогосподарська культура і селянство // Червона Правда. – 1922. – 9 квітня.
25. Задушать бур’яни // Червоний кордон. – 1929. - 2 березня.
26. Мій досвід з прочищеним насінням // Червоний кордон. - 1928. – 14 січня.
27. Сільське господарство Кам’яниччини за перше десятиріччя Жовтневої революції... С.11.

28. Бюллетень Подольського губернського статистического бюро. Винниця: 1925. - №2. – С.107.
29. Щоб не розводили на полі бур'янів // Червоний кордон. – 1927. – 4 липня.
30. Не хотів як слід господарювати – позбавили права користуватися землею // Червоний кордон. – 1929. – 30 березня.
31. На боротьбу з мишами // Червоний кордон. – 1927. – 5 жовтня.
32. Озимина марніє // Червоний кордон. – 1924. – 30 листопада.
33. Наша озимина // Червоний кордон. – 1924. – 2 листопада.
34. 5000 мишей // Червоний кордон. – 1924. – 30 листопада.
35. Добра обробка дає гарні наслідки // Червоний кордон. – 1927. – 19 грудня.
36. Боронуйте озимину по весні // Червоний кордон. – 1929. – 28 березня.
37. Наша озимина // Червоний кордон. – 1924. – 2 листопада.
38. Не випасайте худобу на озимині // Червоний кордон. – 1927. – 12 жовтня.
39. Бюллетень Подольського губернського статистического бюро. Винниця: 1925. - №2. – С.17.
40. ДАВО.- Ф.П.1. – Оп.1. Спр. 444. – Арк. 5.
41. Сільськогосподарські райони Поділля і громадські сівозміни до них. ... С.62.
42. Гуревич М.Б. Матеріали к вопросу дифференциации крестьянского хозяйства Украины. Харьков: 1925. – Вып. III. – С.3; Олійник І.А. Організаційні моменти в диференціації селянських господарств України // Записки сільськогосподарського інституту в Кам'янці на Поділлі. Кам'янець на Поділлі. –1928. – Т.28. – С.34.
43. Типи сівозмін для Могилів-Подільської округи агротехнічне і економічне обґрунтування... С.45.
44. Через колективізацію та кооперування до комунізму. // Червоний кордон . – 1926 . – 21 січня.
45. Типи сівозмін для Могилів-Подільської округи та їх агротехнічне і економічне обґрунтування... С.45.

46. Кам'яниччина у цифрах... С.142.
47. Матеріали до статистичного аналізу сільського господарства Вінницького округу... С.72.
48. Сучасний стан сільського господарства на Поділлі // Червона правда. – 1922. – 2 березня.
49. ДАВО. – Ф.П.29. – Оп.1.- Спр. 150. – Арк.127.
50. Сільське господарство Кам'яниччини за перше десятиріччя Жовтневої революції. ... С.11.
51. Матеріали до статистичного аналізу сільського господарства Вінницького округу ... С.124.
52. Голод та голодомор на Поділлі. 1920-1940 рр. Збірник документів та матеріалів. Вінниця: Логос. - 2007. – С.102.
53. ДАВО. – П.30. – Оп.1. Спр. 109. – Арк. 132.
54. Могилівщина в цифрах. Могилів Подільський: Округове статистичне бюро, 1928. – С.180-181.
55. Голод та голодомор на Поділлі. –1920-1940 р... С.126-127.
56. Кам'яниччина у цифрах. – С.114.
57. Там само. - С.118.
58. Там само. - С.118.
59. Значення селянського бурякосіяння // Західноукраїнський господар. 1925. – березень. - Ч.3.
60. Буряк виводить село із злиднів // Комсомолец прикордоння. – 1928. – 18 лютого.
61. Могилівщина в цифрах. Могилів-Подільський: Округове статистичне бюро, 1928. – С.20.
62. Чому не всі селяни буряк сіють? // Червоний кордон. – 1927. – 19 листопада.
63. Вайсман Я. Треба поширювати тютюнництво // Червоний кордон. – 1925. – 18 травня.

64. ДАВО. – Ф.П.29. – Оп.1. – Спр. 140. – Арк. 69.
65. Голод та голодомор на Поділлі 1920-1940 рр. ... С.125.
66. Бюлетень Вінницького округового статистичного бюро. – Вінниця: 1927. -№1/5).
– жовтень – грудень – С.40.
67. Бюллетень Подольського губернского статистического бюро. – Винница: 1925. -
№2.- С.18.
68. Там само. – С.19.
69. Там само. – С.20.
70. Там само. - С.21.
71. Там само. – С.22.
72. Там само. – С.24.
73. Бюлетень Вінницького округового статистичного бюро. Вінниця:
Держдрукарня ім. Леніна, 1926. - №1-2. – С.109.
74. Там само. – С.22.
75. Там само. – С.31.
76. Там само. – С.30.
77. Бюлетень Вінницького округового статистичного бюро. Вінниця: 1926. - №1-2. –
жовтень-березень. – С.109.
78. Цього року ми з конюшиною // Червоний кордон. – 1927. – 16 липня.
79. Сіймо конюшину вона дає велику користь // Червоний кордон. – 1926. – 15
квітня.
80. Плюйко С.А. Заміна молока соєю при годівлі поросят. Кам'янець –
Подільський: 1926.
81. Плюйко С.А. Велика рогата худоба Кам'яниччини. Матеріали по обслідуванню
великої рогатої худоби в 1924-1926 рр. // Записки сільськогосподарського
інституту у Кам'янці на Поділлі. Кам'янець на Поділлі. – Т.5. – С.54.

82. Плюйко С.А. Матеріали до вівчарства Кам'янецької округи. // Записки сільськогосподарського інституту у Кам'янці на Поділля. Кам'янець на Поділля. Т.5. – С.112..
83. Яке пасовисько краще // Червоний кордон. – 1923. – 6 квітня.
84. Олійник І. Економіка сільського господарства Поділля // Записки сільськогосподарського інституту в Кам'янці на Поділля. Кам'янець на Поділля. 1926. – Кн.2. – С.34.
85. Не знищуйте телят // Червоний кордон. – 1925. – 11 квітня.
86. Статистичний бюлетень. Проскурів: Округне статистичне бюро. Проскурів: 1927. – Ч.2. – С.30. Не знищуйте телят // Червоний кордон. – 1927. – 21 травня.
87. Плюйко С.А. Велика рогата худоба Кам'яниччини... С.28.
88. Об условиях сдачи единого сельскохозяйственного налога. 1923 –1924 гг. // Бюллетень Подольского губернского статистического бюро. – Винница: 1924. - №2(5). – апрель-июнь. – С.33.
89. Бюллетень губернского статистического бюро. – Винница: 1925. - №2. – С.34.
90. Дбайте про чистоту // Червоний кордон. – 1927 . – 16 листопада.
91. Якого помешкання потребує худоба // Червоний кордон. – 1925. – 11 жовтня.
92. Бюллетень Подольского губернского статистического бюро. – Винница: 1925. - №2. – С.29-30.
93. Там само. – С.30
94. Калічить худобу // Червоний кордон. – 1927. – 1 червня.
95. Плюйко С.А. Матеріали до характеристики вівчарства Кам'янецької округи. Його ж, Велика рогата худоба на Кам'яниччини // Записки сільськогосподарського інституту в Кам'янці на Поділля: 1928. – Т.5. С.34.
96. Парувати не в череді // Червоний кордон. – 1927. – 1 червня.
97. Стан сільського господарства. Кам'янецької округи та його перспективи. – С.48.
98. Матеріали до статистичного аналізу сільського господарства Вінницького округу... С.67.

99. Там само. – С.34.
100. Там само. – С.42.
101. Плюйко С.А. Велика рогата худоба Кам'янецьчини... С.112.
102. Стан сільського господарства, Кам'янецького округу т його перспективи. – С.12.
103. Бюллетень Подольського губернского статистического бюро. – Винница, 1925. - №2. – С.113.
104. Статистичний бюлетень Подільського губерніяльного статистичного бюро. – 1925. - №1-2. – С.18.
105. Калініченко В.В. Селянське господарство України в період непу... С.243.
106. НКЗС УСРР. Науково-консультативна Рада при НКЗС. Основні питання українського скотарства. Харків: 1928. – С.10.
107. Матеріали по вивченню економіки сільського господарства Кам'янецької округи. Кам'янець на Поділлю: Окружний земельний відділ 1927. – С.28.
108. ДАХО. Р.1. Оп.2. Спр.14. – Арк.26.
109. Статистичний бюлетень. Проскурів: Окружне статистичне бюро, 1926., Ч.2. С.30.
110. Нифонтов В. Мясной баланс СССР. // Животноводство СССР. М., 1930. – С.86.
111. Плюйко С.А. Матеріали до характеристики вівчарства Кам'янецької округи // Записки сільськогосподарського інституту в Кам'янці на Поділлю. Кам'янець на Поділлю. 1928. – С.18.
112. Кам'янецьчина в цифрах... С.14.
113. Плюйко. С.А. Велика рогата худоба Кам'янецьчини... С.5.
114. Бюллетень Подольського губернского статистического бюро. Винница. 1925. - №3. – С.24.
115. Матеріали до вивчення економіки сільського господарства Кам'янецької округи. Кам'янець-Подільський: 1927. – С.24.

116. Плюйко С.А. Матеріали до характеристики вівчарства ... С.114.
117. Матеріали до статистичного аналізу сільського господарства Вінницького округу... С.112.
118. Там само. - С.114.
119. Кам'яничина у цифрах... С.83.
120. Там само. – С.118.
121. Кон'юктурний огляд народного господарства Кам'яничини за перше півріччя 1928-1929 рр. Кам'янець-Подільський, 1929. – С.19.
122. Матеріали по вивченню економіки сільського господарства Кам'яницької округи. Кам'янець-Подільський, 1927. – С.118.
123. Селянські громадські садки // Червоний кордон. – 1927. – 11 листопада.
124. Не слухали агронома – гусінь сади об'їла // Червоний кордон. – 1926. – 20 травня.
125. Матеріали по вивченню економіки сільського господарства, Кам'яницького округу... С.106.
126. Бюлетень Вінницького округового статистичного бюро. – Вінниця: 1927. - №1(5) . – жовтень – грудень – С.110.
127. Як демшинці про садки дбають // Червоний кордон. – 1925. – 26 липня.
128. Налагодити збут садовини у надністрянських районах // Червоний кордон. – 1926 .- липня.
129. Кам'яничинна у цифрах... С. 114
130. Україна. Статистичний щорічник. Харків: 1926. – С.200.
131. Бюлетень Вінницького округового статистичного бюро. Вінниця: 1927. - №1(5). – С.68.
132. Бюлетень Подільського губерньського статистичного бюро. – 1925. - №2. – С.140.

133. Дудолькевич Б.К. Статистична характеристика сучасного птахівництва України і Поділля // Записки сільськогосподарського інституту в Кам'янці на Поділля. Кам'янець на Поділля, 1928. – Т.5. – С.84.
134. Плюйко С.А. Матеріали до характеристики курівництва Кам'янецької округи. Кам'янець-Подільський: 1926. – С.4.
135. Жінка, птахівництво, птахівнича кооперація // Червоний кордон. – 1926. – 6 березня.
136. Сільське птахівництво та її проблеми // Червоний кордон. – 1924. – 12 червня.
137. Треба покращити птахівничу справу на Проскурівщині // Червоний кордон. - 1927. – 15 листопада.
138. Кон'юктурний огляд народного господарства Кам'яниччини за перше півріччя 1928-1929 рр. Кам'янець-Подільський, 1929. – С.144.
139. Дудолькевич Б.К. Статистична характеристика сучасного птахівництва України й Поділля ... С.82.
140. Плюйко С.А. Матеріали до характеристики курівництва Кам'янецької округи... С.6.
141. Кам'яниччина в цифрах... С.114.
142. Стан бджільництва у Проскурівській окрузі // Статистичний бюлетень. Проскурів: Окружне статистичне бюро ЦСУ, 1926. – Ч.ІІ. – С.12.
143. Бахметьєв Г.М. Бджільництво на Поділлі. // Червоний кордон. – 1924. – 28 листопада.
144. Бортництво збільшує прибуток // Червоний кордон. – 1927. – 30 березня.
145. Бюлетень округового статистичного бюро. – Вінниця. 1926. - №1-2. – жовтень – березень. – С.114.
146. Статистичний бюлетень. Проскурів. – 1927.- Ч.2. – С.12.
147. Бюлетень Подільського губерніяльного статистичного бюро. Вінниця. - 1925. - №6. – С.112.
148. Там само. – С.114.

149. Там само. – С.115.

150. Там само. – С.118.

